08/09/2024
A 002132-C 28
HF GROUP-IN

Digitized by the Internet Archive
in 2024 with funding from
United States Holocaust Memorial Museum

https://archive.org/details/bib293488

זירומין - פולין

סיפורה של קהילה שנכרתה

הקדמה

אלימלך שקלאר

כ-1000 שנה נמשך ספורה המפואר של יהדות פולין. יהדות זו כללה שלוש עדות שונות זו מזו: בדרום, בגליציה, תחת השלטון הקודם של הקיסר האוסטרי פרנץ יוזף, זכו גם היהודים לחיים דמוקרטיים, לשפע יחסי ולהשכלה כללית נרחבת. במזרח פולין חיו הליטאים, שהדגישו את התרבות היהודית ובה הערים המרכזיות וילנה (הידועה בשמה "ירושלים דליטא") וביאליסטוק - ערש הארגונים היהודיים הגדולים ביותר: הציונות וה"בונד". ביתר שטחי פולין חיתה העדה השלישית שעסקה בעיקר במלאכה ובמסחר. ורשה הבירה היתה העיר המרכזית שמשכה אליה כוחות אינטלקטואליים יהודיים מכל רחבי פולין. כ-100 ק"מ צפונית מערבית מוורשה, חיתה קהילה יהודית קטנה בעיירה שכוחת אל ושמה זיורומין.

מראה הככר המרכזית של זיורמין בשנת 1915 התמונה צולמה ע"י הגרמנים כדי להראות את הפרימיטיביות של פולין. הפרות צועדות למרעה.

בעירה שלנו, שמנתה בסך הכל כששת אלפים תושבים חיו כשלושים וחמישה אחוז יהודים. עדה זו התפרנסה ממסחר וממלאכה. לא ידעו פשע, אלא להיפך, עזרו לענייי העיירה וגם לנוודים שהגיעו ממקומות אחרים, לשם כך היתה קימת דירה להכנסת אורחים וכן חלקו פתקים לארוחות שבת אצל התושבים היהודיים. פעלו ארגוני צדקה כ״לינת הצדק״, ״בקור חולים״ כולל השאלת מצרכי רפואה וגם ״הכנסת כלה״. תנאי הפרנסה השתבשו לאחר קבלת פולין את עצמאותה בשנת 1918 ואז נאלצו רבים לחפש דרך להגירה לארצות מעבר לים. היעדים המועדפים היו ארצות הברית, צרפת, מקסיקו, ארגנטינה ואורוגואי. ניתן ללמוד עד כמה היו החיים קשים, מתוך מספר הצעירים הזעום שיכלו לקבל השכלה תיכונית בערים הגדולות - לא יותר מעשרה. היהודים הנותרים המשיכו במאבק הקיום עד פרוץ מלחמת העולם השניה.
לעירתנו ז׳ורומין היו מגיעים מעת לעת קבוצות צוענים שנשותיהם עסקו בין השאר בניבוי. רואה אני בדימיוני צועניה אחת המנבאת בכף ידו של ראש הקהילה מר מנדלסון את האסון העומד להתרחש ליהודי העירה. נבואה כזו לא נאמרה, אך גם אם היתה נאמרת ע״י אותה צועניה, איש לא היה מאמין. למרות רוחות המלחמה שנשבו מכיוון מערב המשיכו היהודים את חיי הקהילה כרגיל. ב-1 בספטמבר 1939 החלו שש שנות מלחמה. שואה נוראה ניחתה על עם ישראל ובתוכם בני עירתינו. בסופם, נותרו בחיים כמה עשרות בלבד ומאלה רובם ניצלו ברוסיה ומיעוטם שרד ממחנות ההשמדה. בעזרתם של אברהם ושלמה דרגון, מנדל בראון מישראל, ושלמה פלוטקה מארה״ב ובמימונם של רבים מיוצאי ז׳ורומין הקמתי מצבה לזכרם של הנספים.

מצבה זו הוקמה בבית הקברות בחולון גוש 15 אזור ד׳, שורה 25 ונושאת את שמותיהם של כל בתי האב שהושמדו בשואה. תקוותי עתה היא שמאמצינו, להוציא את מצבות בית הקברות היהודי ששימשו את הגרמנים בריצוף חצר משפחת רינגבירץ ישאו פרי. ברצוני להודות לכל אלה שעזרו בהוצאת חוברת זכרון זו לקהילת ז׳ורומין ע״י השתתפות בחוויותיהם, תרומת יצירותיהם ואספקת תמונות מהעבר וכן לבני משפחתי שסייעו לי רבות בשכתוב החומר, עריכתו והדפסתו.

קבוצה מחברי ה״בונד״ בשורה העליונה: אברהם ליכטמן, שמחה ופרץ גוטנברג, מיילך שקלאר, רבקה ויעקב שקלאר
בשורה התחתונה: פייגה שקלאר 2 שליחי הארגון והנה פשכצקי .

גורלו של אדם

אלימלך שקלאר

העיירה זורומין באדמת מזובשה הצפונית שבמרכז פולין, מוזכרת כבר במאה ה-11 הודות לקברים שנתגלו מהתקופה ההיא על-יד הכפר פוניאטובו. השטח היה מכוסה יערות ושטחי כבול שמשכו אליו עופות וחיות שבאו למצוא את מזונם, בפולנית ז'ר פרושו מזון חיות ומכאן ז'רומין ואחר כך ז'ורומין. בשנת 1767 קיבל המקום מעמד של מועצה מידי המלך סטניסלב אוגוסט פוניטובסקי. אז היה השטח ברשות אנדז'י זמויסקי. הוא הקים את הכנסיה בעירה שמנתה בשנים 1760-1782 312 תושבים בס"ה, שחיו ב-52 בתים. לאחר החלוקה השניה של פולין, בה סופח האזור לרוסיה ביום 24 ביולי 1794, פרצה שרפה גדולה שהשאירה רק 8 בתים ואת הכנסיה לפליטה. בשנת 1811 מנה כבר הישוב 719 תושבים - עדיין ללא יהודים. רק בשנת 1819 התישבו 21 היהודים הראשונים במקום בקרב 859 התושבים. באותה העת היו בעירה כבר 110 בתים - מהם שני בתי-לבנים. בשנת 1826, גדל מספר היהודים ל-267 נפש. בזמן המרד נגד רוסיה, בינואר 1863, השתתפו גם תושבי ז'ורומין בקרבות בסביבת העיירה וב-8 בפברואר בקרבות בכפרים פוניאטובו ואוסובקה. בין ההרוגים היה יהודי בשם שמואל פוזנר.
בסוף המאה ה-19 היו בזורומין 3 רחובות וכן נבנה בית הכנסת. ב-1905 היו בעירה 9 אופים יהודים. ב-1 בספטמבר 1919 הוקם בית ספר יסודי בניהולו של ברודצקי, שבו למדו בתחילה רק בנות יהודיות. החל בשנת 1923 צורפו לביה"ס גם תלמידים נוצרים. בין המורים היו 2 מורות יהודיות - זידובנה ותהילימובנה. כמו כן המורים למוסיקה - גרלבסקי וקסיאן הארמני ופודרוזני לחשבון. בשנת 1925 קיבל המקום מעמד של עיר וראש העיריה הראשון היה קזימירסקי. באותה עת היה בעירה קו אוטובוס אחד למלבה בבעלות משפי המבורגר ולה 2 אוטובוסים. העירה היתה מרוחקת למעלה מ-30 קילומטר מהקהילות היהודיות השכנות כמו: מלאבה, שרפץ וריפין. אבל הסביבה, זרועת הכפרים הרבים משכה כנראה בעלי מלאכה וחנוונים שיכלו להתפרנס במקום. לדאבוננו, לא נשתמרו כל רשימות יהודיות על התקופה הראשונה. רק בסוף המאה ה-19 גדלה הקהילה עד כדי הקמת בית עלמין לעצמה. לפני כן היו קוברים את המתים היהודים בכפר קידזברק, שהיה מיושב יהודים, הרבה קודם.
עם ההתפתחות המתמדת בתרבות היהודית, ועם תקומת הציונות והבונד, נטתה גם היהדות בזורומין לשני הכיוונים.

לזכות הבונד יש לזקוף את הפצת ההשכלה העממית בחוגי הנוער הנחשל, שמשורותיו באו התומכים בבונד וגם את אירגון הפועלים למלחמה בניצול הפרולטריון. הנוער המשכיל יותר התיצב בשורות הציונות והקים את קן השומר הצעיר, השומר הלאומי, פועלי ציון שמאל וימין. בשנת 1912 התישב בזורומין מר יצחק סקורופה, הידוע בכינויו - המורה לעברית. איש זה הטביע חותמו על הנוער הלומד בבית ספרו ועל התנועה הציונית. הוא הוציא מבית ספרו כמה וכמה מחזורי תלמידים בעלי השכלה כללית ובעיקר יודאיסטיקה. מאידך, הקימו אנשי הבונד ספריה ע"ש י.ל. פרץ, אך היא לא התקימה זמן רב ועם גבור הדלות בקרב היהודים התחיל הנוער לנטות לכיוון הקומוניזם.

חברי ארגון ה"בונד" בשנת 1916
שורה עליונה: אברהם ליכטמן, שלום אברמוביץ, אליהו דרגון, איציקה פריד, חיים רוזנשטין, משה קרוליק.
שורה אמצעית: זישה רוזנשטין, אליהו פריד, יוסף ברוק, יוסקה פרנקל.
שורה תחתונה: דוד אברמוביץ, מיילך אבי אלימלך שקלאר, דיגולה , פרץ גוטנברג, גדליהו קובלסמן, בר יבלונקה.

ללא פעילות ממשית כמחתרת, הוקמה בכל זאת ספריה גדולה ובה ספרים רבים מובחרים שנרכשו בכספים שהושגו מהצגות תיאטרון חובבים ומפעלי תרבות אחרים. האירגונים הציוניים פעלו בעיקר בהכנת הנוער לעליה. מדי שנה אורגנו מחנות קיץ. חלוצים רבים יצאו להכשרה בכל קצווי פולין וחיכו בכליון עיניים לאישור עלייתם. באותה עת היו החיים בזיורומין חיי ניוון, ללא קולנוע, ללא ספורט ואפילו ללא חשמל ורדיו והתגוררו בה כ-6000 תושבים, מהם כ-35 אחוז יהודים, שהתגוררו בעיקר במרכז העיר. כמו כן היתה טחנת קמח בעלת גנרטור חשמלי שסיפקה גם חשמל לחלק מתושבי העירה. בעליה, שהיה שיכור מועד, לא דאג לשיפוץ המכונות, וכך, כשהתקלקלו המכונות בשנת 1935, חזרה העירה לימי הביניים וחיה ללא חשמל. רק 3 פנסי נפט בודדים האירו את רחובות העירה. בשנת 1934, כשסיימתי בית-ספר העממי, וגם את לימודי בחדר אצל מר סקורופה, נסעתי לביקור אצל דודי בעיר גרודזיונדז, שבמערב פולין. שם, בטיול ברחוב, נתקלנו בבנין בית הספר לבנין מכונות. לאחר בחינות שעברתי בהישגים נאים, נתקבלתי ללימודים שם כתלמיד יהודי בודד. מנהל בית-הספר, המהנדס הרצברג שהיה, אגב, יהודי מומר, התענין לדעת מדוע מחליט נער יהודי ללמוד מקצוע שהיה נדיר בקרב היהודים. הוא גם שאל אותי על רישום שפת האם שלי, ועל כך עניתי לו - עברית. הוא התרשם

מאד, למרות שלמען האמת, דיברנו בבית אידיש. תקופת הלימודים היתה קשה ומפרכת, הן עקב מצבי הכלכלי והן בשל האנטישמיות ששררה לאחר מות מנהיג פולין - פילסודסקי. מקרה מאפיין שקרה לי: היה זה יום חורף, באחד משיעורי הדת (מהם הייתי משוחרר) וחברי בכיתה ביקשוני להשאר (כדי להפכני לנוצרי). ביודעם שאני שולט בעברית, הודיעו לכומר שאני דובר שפתו של ישו. הכומר שאלני אם אני דובר עברית, ועניתי לו שישו דיבר ארמית ולא עברית. הכומר התפלא מאד, ושאלני אם אני גם יודע ארמית. עניתי לו בהדגמה של תפילת יקום פורקן מן שמיא... כמובן שהשיעור התנהל ללא משמעת יתירה, אבל הענין לא נסתיים בכך, כי בשיעור הבא, של חוזק חומרים, לא שלט המרצה בכיתה, והתפרץ ואמר: תהיו בשקט, מה זה, חדר יהודי!!. מטבעי אני יהודי גאה, ולכן קמתי ואמרתי לו: אדוני המהנדס, אני למדתי בחדר יהודי, והיה בו יותר סדר ומשמעת מאשר בשעור הדת שלכם. תארו לעצמכם את תגובת הכיתה. וזאת בתקופה שבה כל בוקר כמעט, בהכנסי לכיתה, כיבדו אותי בחרפות ובזריקת חפצים בפני.

הימים שבהם בקרתי בחופשות השנתיות בעירה היו התקופות המאושרות בחיי.
עם גבור האנטישמיות, לאחר מות פילסודסקי, הורע גם המצב הכלכלי. משפחות רבות ירדו מנכסיהן. בנות מספר ממשפחות אמידות שירדו מנכסיהן נאלצו לנדוד לורשה ולחפש לעצמן מקור פרנסה, בעבודה במשק בית וטיפול בילדים. רע ומר היה גורל הקהילה היהודית בשנים האחרונות לפני מלחמת העולם השניה. נוסף לכך היתה גם תעמולה אנטישמית מטעם הממשלה, עם הטלת הבויקוט (חרם) על סוחרים ובעלי מלאכה יהודיים. רק יחידי סגולה קיבלו סרטיפיקטים (אישורי עליה לארץ ישראל) או שהיגרו לארצות אמריקה הלטינית.
שלחתי בקשה להתקבל לטכניון בחיפה אולם לצערי הדבר לא התגשם.
בסיום בית הספר הטכני בגרודזיונדז, לא השגתי בגלל יהדותי עבודה, אף-על-פי שלמרבית חברי הובטחו משרות כבר שנתיים לפני סיום הלימודים. עקב כך לויתי, לאחר סוכות 1938, סכום כסף קטן אצל בת-דודתי מירל, ונסעתי לחפש עבודה בבירה. את העיר לא הכרתי קודם לכן ולכן קניתי את מפת העיר, בעזרת ספר הטלפונים שבמשרד הדואר אתרתי כתובות של חברות העוסקות בעיבוד מתכת. תכננתי מצעד של 8 עד 10 שעות בכל יום, כי לא היה לי די כסף לנסיעות ממקום למקום בחיפוש אחרי עבודה. לאחר מאמצים שנמשכו 5 שבועות השגתי לבסוף עבודה ששכרה היה כשליש מהמקובל כי לא השתייכתי לארגון פועלים. כך עברה עלי תקופה קשה, ולמרות שכרי הנמוך, התגאיתי בעובדה שפירנסתי את עצמי.
שנת 1939 הגיעה ועמה הלחץ הפוליטי מצד היטלר נגד פולין, שהביא בסופו של דבר, ב-1.9.39, למלחמה. קשה לתאר את הסבל ואת הרעב ששררו בעיר, יחד עם פחד המוות, עקב המראה של אלפי הרוגים בורשה הנצורה. בערב ראש השנה (13.9.39), הטילו הגרמנים עלונים אל המרכז היהודי בעיר בהכריזם: לכם, יהודים, אנו מכינים חג ראש השנה!. ואכן - בערב החג, הפציצו הגרמנים במיוחד את הרובע היהודי וגרמו להרג רב. גם ביום הכיפורים הפגיזו הגרמנים את המרכז היהודי בורשה. לאחר יומיים, ב-25.9.39, נכנעה ורשה ונשאר בי רושם בל ימחה של מצעד הצבא הגרמני בעיר הבירה של פולין העצמאית.
עיירתינו זיורומין, רחוקה היתה מדרך המלך או ממסילת ברזל, ולכן לא סבלה במיוחד מפעולות מלחמתיות, פרט לבהלת הבריחה, שבמהלכה נפל הקרבן הראשון - הבן של גולדק, דוד.
הרעב והמחסור הביאו אותי להחלטה לעזוב את ורשה והודות למראי הארי הצלחתי במשימה

למרות משמרות הגרמנים והמשטרה הפולנית שבדרך. לאחר הליכה של מעל 100 קילומטר, הגעתי לעירה ביום שמחת תורה. יום זה הזכיר יותר את תשעה באב, משום שיום קודם שרפו הגרמנים את בית הכנסת.

משהתמקמה המשטרה הגרמנית בעירה, החלה מיד בנקיטת צעדים אנטי יהודיים: החל מאיסור הליכה על מדרכות, נשיאת טלאי צהוב, וכלה בדרישות חדשות לבקרים לתשלום קונטריבוציה (מס עובד). אחרי התשלום השלישי החליטו הגרמנים לגרש את היהודים. הדבר יצא לפועל כבר ב-8 בנובמבר 1939. לפני גרוש זה שילחו הגרמנים כמה מאות צעירים, ואני בתוכם, לעבודות כפיה במספר אחוזות באזור פומרניה. הצעירים עבדו באיסוף תפוחי אדמה וקיבלו כמות מזון בלתי מספקת. בגמר איסוף התפודים שוחררנו ונאלצנו ללכת הביתה מרחק גדול מאד ברגל. עוד באותו לילה אספו את מרבית היהודים מבתיהם לאולם ההצגות של העיריה והחלו לחפש כסף, זהב ותכשיטים. החיפוש היה מלווה בפגיעות גופניות גסות, בעיקר בנשים. לפנות בוקר גרשום לכוון תחנת הרכבת של שרפץ, דרך הרחוב שבו גרתי עם משפחתי. מראה הגירוש הזכיר לי את תמונתו של הירשברג - "גלות". קולות הבכי והאימה, קולות קריאה של שמות ילדים ואבות שהדהדו בחשיכה בעברם ליד ביתנו, גרמו לי להתפרצות בכי והחלטתי שגם משפחתנו תצטרף למגורשים כדי לחסוך מאיתנו את סבל החיפושים. אני עצמי נשארתי בסביבת ביתנו, כי טרם האמנו באפשרות שכל הקהל יגורש. חשבנו כי הגרמנים יאפשרו לפולנים לערוך רק שוד וביזה ברכוש היהודי, ואז יחזירו את היהודים למקומותיהם. הדבר לא קרה, ובמשך היום התברר לי שנשארו עוד מספר יהודים בעיירה ועליהם להתיצב לגירוש.

החלטתי גם אני לעזוב את העירה ולהצטרף למגורשים שהיו מחוץ לעיר. צידה לדרך היתה ככר לחם ובקבוק יין משומר שהוכן על ידי דודת-אימי, גלה רקובר, בעת הולדת נכדתה פרקה, ונשמר לחתונתה -שלה לא זכתה. לא רציתי להשאיר את היין הפקר לשונאי ישראל. תוך כדי הליכתי, שיתפתי את אברהם זילברשטיין בלגימה, עד שסיימנו את כולו. את הבקבוק לא השלכתי אלא מילאתי בו מים מן הבאר לשעת הצורך. ואמנם, לאחר שהכניסונו לתוך קרונות הרכבת הסגורים החלו הגרמנים להתעלל בכמה צעירים, ביניהם מוטק בן שלמה קרטה. השהייה הצפופה בתוך הקרון גרמה במהרה לצמא ואז החלטתי לחלק את המים שבבקבוק טיפין טיפין לילדים ולנשים הרות. מצוה נוספת קניתי לי כשהצלחתי להזריק ליואב גורפינקל זריקה כאשר חש ברע.

כך הגענו לעירה פומיכובק, השוכנת לא הרחק מנובידבור שעל-יד ורשה. כאן קיבלו אותנו קלגסים חדשים של הרייך ושוב ערכו בנו מחדש חיפוש אחר כסף וזהב, תוך התעללויות רבות ביהודים. סוף סוף עברנו גשר ארעי מעל הבוג והגענו לנובידבור, שהשתיכה כבר לגנרל גוברנמנט הפולני (איזור אוטונומי), ובו ריכזו הגרמנים את רוב יהדות פולין. משם עברו יהודי זיורומין בעיקר לורשה, ושוכנו בבתי כנסת ובבתי התפילה של העיר והחלה בעיר תקופה איומה של רעב, קור, ועוני. אכן - זה היה תפקידם של בתי התפילה מעתה - לקלוט את מעוטי היכולת. אלה היוו 95 אחוז מכלל היהודים שגורשו לורשה. העניים לא יכלו להשיג דיור אנושי אחר בקרב הקהילה היהודית הצפופה בורשה. רע ומר היה גורל פליטים אלה. נזכר אני בתמונה עגומה, כשפגשתי את בר ריזיובי, סוחר תבואות עשיר בעירתנו, מסתובב ברחוב מורנובסקי בורשה עם מגש עץ קשור בפתיל מסביב לצווארו ועליו שרוכים, משחת נעליים וסדקית למכירה. הסבתי את פני כדי לא להלבין את פניו. גם לצרות אלו לא היה גבול. הגרמנים רדפו ברחובות

אחר בני נוער יהודים ובמקרה אחד, ברדפם אחר חנוך בן יששכר פרידנברג, ירו בו הגרמנים לעיני בני משפחתו לאחר שנמלט לחדר מגוריהם.
הגרמנים עוד הגדילו את צרותינו ע"י תפיסת נוער יהודי ברחובות ושילוחו למחנות עבודה במזרח לעבודות לקראת מבצע "ברברוסה". לאחר שנוכחתי לדעת שאין באפשרותי לעזור למשפחתי החלטתי בסוף שנת 1940 לחזור למלבה על-יד ז'ורומין, משם יכולתי עוד להציל רכוש כלשהו ולהעבירו לורשה. באותה עת עזיבת גטו ורשה היה כבר ענין מסוכן מאוד וכרוך בממון רב ולכן עשיתי זאת בשיטה משלי. לפולנים היתה עוד אפשרות לנסוע בחשמלית תחת משמר של משטרה דרך הגיטו לרובע ז'וליבוז'. נצלתי את העובדה ובעקול הפסים ברחוב נוביניארסקה קפצתי על הקרון האחורי בשעה שהשוטר שבקרון הראשון לא הרגיש בי. היה איתי שק ריק מתחת לזרועי, כדי לשחק את תפקיד המבריח הפולני שהבריח את סחורתו לגטו. אמנם הפולנים הביטו בי בתמיהה ובבוז, אך מראה פני ה"ארי" לא החשידני כיהודי, אלא לכל היותר כמשרתם של היהודים. לא פעם סיכנתי חיי בנסעי ברכבת ממלבה עד פומיכובק, תחנת גבול בין הרייך והגנרל גוברנמנט. הייתי עובר את שטח ביצות ה"נרב" ומגיע עם מעט הרכוש מז'ורומין אל משפחתי בורשה. פעם קרה לי קוריוז טרגי-קומי במהלך נסיעותי אלה. בהתקרבנו לתחנת פומיכובק הציצו המבריחים מבעד לחלונות החוצה, כאילו ל"הריח את האויר" שעל הגבול. שמתי אז לב עד כמה מאורגנת ההברחה הפולנית.
בחוץ, כשני קילומטר לפני התחנה, עמדו ילדים וברכו את נוסעי הרכבת, על-ידי הורדת הכובעים. זה היה האות. לפתע רואה אני את המבריחים לוקחים את חבילותיהם וזורקים מבעד החלונות. כך ראיתי וגם עשיתי. הגענו לפומיכובק, ירדנו ועברנו דרך בנין התחנה במסרנו את כרטיסי הנסיעה. אז התברר שאנו במלכודת ואין יציאה. אספו את כולנו והפרידו בין הגברים והנשים. ניגש אלי קצין המשטרה ובעמדי ראשון בשורה שאלני: יהודי? עניתי בחיוב וקבלתי מיד סטירה. ניגש לעומד לידי ושואלו שאלה זהה. הלה, כנראה משום שלא הבין היטב את השאלה, ענה כמוני בחיוב ואף הוא התכבד במטר מכות ובעיטות. הנשים שעמדו בצד הרגישו בטעות והתחילו לצעוק: "ניכט יודה", כלומר לא יהודי. והתברר שהייתי היהודי היחיד בחבורה. בסופו של דבר, לאחר חיפושים, שיחררו אותי ללכת דרך הגבול לורשה ואת יתר הגברים אסרו ושלחו למחנות בגרמניה. יתכן שטעיתי אז בשיקול דעתי בהחליטי לאמר את האמת, אך בזאת חסכתי צרות איומות מאימי, שלא יכלה לדעת לאן נעלמתי. בהמשיכי בדרכי מעבר לגבול, נתקלתי בשתי פולניות שהתפלאו על שחרורי ולא רצו להאמין ביהדותי. הן טענו: אנו יודעות את האמת, אבל יש לך ראש יהודי על הכתפיים. כאן נגמרה תקופת ההברחות, משום שאזלו החפצים שיכולתי לנצל מרכושנו בז'ורומין. נשארתי בעותה עת אצל קרובי אמי במלבה כי מכאן יכולתי להקל במשהו על משפחתי בגטו וורשה. למותר לציין כי מיום ליום הורע מצבם. די לציין שהגיעו עד כדי קנית קליפות תפודים, אשר אותם ניקו ובישלו ומהם ניזונו. המחלות, מהן בלתי ידועות, עשו שמות באוכלוסיה היהודית, וגרמו לדלדולה. לא כאן המקום לחזור על תלאות החיים בגיטו הורשאי. התנחמתי בזה שלא נטשתי את משפחתי ללא עזרה בעת שבעצמי חייתי חיי עוני וחוסר כל. כל סכום שהרווחתי ביציאה לעבודות כממלא מקום אחרים, וכן כמומחה לגלגול הדוק של כספים עבור אלו שהבריחוהו טמון בגופם, העברתי לאימי ולשתי אחיותי, (אבי החורג נפטר באביב -1941). האקציות בורשה נמשכו, שטח הגיטו הצטמצם ואימי עם אחיותי נאלצו לעבור ל"דיור" אחר. הידיעה האחרונה שקיבלתי ממשפחתי בורשה היתה מאחותי הקטנה ברוריה בת ה-14, ובה הודיעה לי על מות מרעב של אימי ואחותי

הגדולה בלהה בהפרשי זמן של שעה וחצי בחודש אפריל 42. לדאבוני, אין לי כל ידיעות על גורלה של אחותי הקטנה ברוריה וכנראה שנספתה אף היא. אני מבכה אותם ולא אשכח זאת לצוררים הנאצים עד יום מותי.

בתקופת היותי במלבה, בקיץ 41, נשלחנו 100 בני נוער לעבוד בסלילת הכביש מגרודוסק לפששניש. בעבודה זו ניסיתי להקל את סבלם של חברי על-ידי שתדלנות אצל הממונה הגרמני ובעזרה רפואית ראשונה. לפני היציאה בא אלי הממונה על אספקת עובדי הכפיה לגרמנים, ישעיהו קשסלה, ומסר לי סכום כסף מטעם הקהילה כסיוע לקבוצה בשעת הצורך משום שלא היה ידוע מה מצפה לנו במחנה זה. כשהגענו למקום, בכפר צירניץ, מסרתי את רשימת הקבוצה לגרמני שאמור היה להיות הממונה עלינו. כיוון שגרמני זה התקשה בקריאת השמות, עזרתי לו ואז החליט שאהיה עוזרו. הוא העבידני בפרך במשך 18 שעות ביממה. עסקתי באחזקת המחנה, גם עבודה נוספת במשרדו עד שעת לילה מאוחרת עקב ידיעותי בגרמנית.

מטבע הדברים היו תנאי החיים שם, שינה על קש המכסה את הרצפה ועבודת פרך בסלילת הכביש, קשים מאוד. למזלנו לא היה עדיין בתקופה זו מחסור במזון. נוסף למזון הרגיל השגתי מהממונה הגרמני רשות לרכוש מנות נקניק תמורת תשלום אצל הקצב המקומי.

בתאריך 21 ביוני 1941 ראינו מעלינו את להקי הלופטוופה הגרמני עוברים כדי להפציץ את רוסיה. עבורנו לא שינה הדבר מאומה, ונאלצנו להמשיך בעבודתנו עד רדת השלגים. אז החזירו אותנו לגיטו מלבה ושם המשכנו בעיקר בפינוי השלגים מכבישי הסביבה ובעבודות כפיה אחרות.

הצרות התגברו מיום ליום, ובאביב 1942 נתלו בפומבי 4 יהודים ראשונים בגין עברות כלכליות. לא עבר זמן רב והגרמנים ערכו מצור על הגיטו ותפסו 100 בני ערובה שלא יכלו להוכיח את עיסוקם למען הגרמנים.

מתוך 100 היהודים שוחררו 50 תמורת תשלום בזהב, תכשיטים ופרוות וחמישים האחרים נורו ונקברו בקבר אחים ביניהם שלשה צעירים מזיורומין: מונדרשטיין, בקרמן וזילברשטיין. באותה תקופה זכורה לי גם פרשת תלית 17 אנשי משטרת היהודים ואנשי היודנראט עם 2 נשים שנורו בנוכחות כל יהודי הגיטו.

את הקיץ עשינו במחנה הצבאי הנטוש בנוסזיבו (NOSARZEWO), שהיווה קודם לכן בסיס יציאה נגד רוסיה ושם עבדתי באחזקת מנעולי הצריפים.

ב-15 בנובמבר 1942, שחררו אותנו וחזרנו לגיטו מלבה. אולם סאת התלאות רק החלה. כעבור 3 ימים ב-18 בחודש אספו אותנו, קבוצה של 2000 נפש לטחנת הקמח, ומשם, למחרת בבוקר, הובילונו לתחנת הרכבת בדרך לאושביץ. מובן שלא ידענו שנוסעים לאושביץ וכן לא את שמצפה לנו. דבר אחד נחרת בזכרוני. כשעברנו ברכבת בצ'נסטוכובה (CZESTOCHOWA), ראינו יהודים מזי רעב עובדים בתיקון המסילה והם, תוך סיכון נפשם, הראו לנו על-ידי העברת כף היד על צווארם על הגורל הצפוי לנו. למרות זאת סרבנו להאמין וסברנו שאנו שנוסעים למחנה עבודה.

המשלוח שלנו היה בר-מזל יחסית, כי מתוך כ-2000 נפש, נבחרו כ-530 גברים וכ-360 נשים לעבודה במחנה. אלא שלאחר כחודש וחצי ביצעו סלקציות במחנה הנשים ולאחריהן נותרו בחיים רק כ-10 מהן מזלם של הגברים שפר יותר, כי נבחרו מתוכם 130 צעירים ללימוד בבית-ספר לבנין, וכן לא נאלצו לעבור "סלקציות" במשך כשלושה חדשים. התקופה הראשונה במחנה היתה גם הקריטית ביותר. ההסתגלות לתנאי המחנה היתה קשה במיוחד לאלה

שהגיעו לאושביץ עם הוריהם . בהיותם לכאורה "מוגנים" על ידי הוריהם, היתה הפרידה קשה עליהם והם נשברו בנפשם. חלקם אף התאבדו על-ידי הליכה אל הגדר המחושמלת, שם נורו על-ידי הזקיפים או הוכו על-ידי הזרם החשמלי. הקצבת המזון שבתחילה לא איפשרה קיום מינימלי, שופרה במקצת על ידי אספקת מנה כפולה של לחם ו"נקניק" פעמיים בשבוע. השמועה היתה, שהמנות הכפולות סופקו על ידי הצלב האדום. אך לאחר קבלת 3 מנות כאלו, דהיינו, לאחר 10 ימים, נפסק הדבר.
הותיקים ניחמו אותנו שכנראה אוגרים הגרמנים לחם לחלוקת מנות מוגדלות בחג המולד. גם תאריך זה עבר ולא קיבלנו כל תוספת, ורבים נפחו נפשם מרעב. רק לאחר חודש נוסף, כשכולנו איבדנו ממשקלנו והפכנו ל"מוזלמנים", כלומר שלדים מהלכים, נפוצה שמועה שמחלקים לחם שלם לכל אחד. הדבר התאמת והביא לאסון גדול שתוכנן כנראה מראש על ידי הגרמנים. חלק גדול מהאסירים לא יכלו לעמוד בייצרם ואכלו את כל הלחם בבת אחת. הדבר גרם למות רבים, כי קיבתם לא עיכלה את מנת המזון. הודות לחוסן הנפשי בגלל תנאי חיי הקשים עוד לפני המלחמה, יכולתי להשקיף על התמורות שחלו באנשים תרבותיים, שהפכו לבלתי אנושיים. החל מרודנות לשמה באחרים, וכלה בהתנהגות בהמית של אכילת פסולת שנזרקה על ידי אחרים שעבדו בעבודות שאפשרו השגת מזון נוסף.
זכורני מקרה של התקופה הקלה יחסית בשנת 1944, כשהגיעו יהודי הונגריה לאושביץ, ראיתי יהודי עם שארית של כרס ומראה של אמיד בעבר, רוכן לתוך חבית העץ הגדולה שממנה חולק המרק לאסירים, ואוכל בכל פה כף אחר כף. בעמדי בזמן המפקדים שארכו לפעמים שעות, יכולתי להרהר על אלה שחושבים: אם יעשו את רצון הגרמנים ויירדו באחיהם, יהיה הדבר לטובתם. לעומתם הרהרתי: הרי לנו אין סכויים לצאת חיים מפה, אז מה בצע בעינוי חברי לצרה, אבל אם יתמזל גורלנו להנצל, הרי בודאי כדאי להשאר בן אדם.
לאחר נסיוני המר, כשהתמניתי להיות אחראי על 10 חברי בעבודת בניה וכשנאלצתי לעבוד כל פעם במקום כל אחד שרצה לסדר לו איזה ענין עם עובדים אזרחיים שעבדו עימנו, ברחתי ממקום העבודה הזה ונתקבלתי לקבוצה אחרת שעבדה בנסויים לגדל פרח מסוים שמשרשיו ניתן להפיק "לאטקס" (שרף גומי), בשכנות עם קבוצה שעבדה בגידול פרחים וירקות. שם ניתן היה לסלק מפעם לפעם כמה עגבניות או מלפפונים ותמורתם לקבל תוספת לחם או מרק במחנה. הדבר הקל קצת על הקיום.
בתקופה זו למדתי על בשרי שכל זמן שהרעב הציק, לא חשבנו אלא איך להשיג פרוסת לחם נוספת או צלחת מרק, ואז לא היה זמן להתפלסף ולחשוב על המחר. מצב הרוח היה "טוב". לעומת זאת קרה מקרה שישבנו בצוותא ואכלנו לשובע מדברים ש"אורגנו" על ידי חברים בסכנת נפשות, אז, לאחר שאכלנו לשובע, התחלנו לשוחח על המחר. מה בצע בשובע, בין כך ובין כך לא ישאירונו הגרמנים חיים, ואז ירד מצב הרוח פלאים. כך עברו הימים, השבועות והחדשים באושביץ עם הסלקציות, משלוחים למחנות אחרים וכל הצרות, השמועות והנבואות.
ב-6 ביוני 1944, כשטיפלתי בדבורים אצל איש ס.ס. מומחה לדבר, נודע לי על פתיחת החזית השניה בנורמנדיה שבצרפת. הדבר נודע לי מעתון שהחזיק חברו של איש הס.ס. והראה לו אותו כך, שגם אני יכולתי לראות את הכותרת. אמנם נסכה בנו הידיעה תקוה לעתיד, אולם בינתיים נמשכה במלא המרץ השמדת יהודי הונגריה, שעלו על המוקד בקצב של כ-20 אלף נפש ביממה.
רבים מהאסירים הותיקים לא שקטו אלא פעלו במחתרת על ידי העברת ידיעות מהימנות שהצליחו לקלוט באמצעות מקלט חבוי, מתחנות חוץ לארץ. בנות שעבדו בייצור תחמושת

הצליחו להערים ולסחוב כמויות קטנות של אבק שרפה ולמסרו לקבוצת הזונדר-קומנדו (שעסקו בשריפת הגוויות), והם הרכיבו ממנו פצצות בנוסף לכמה רימונים שהשיגו. ראוי לציין פה את עובדת הרכישה של אקדח עם 36 כדורים על ידי חיים בורשטיין איש מלבה (תושב נתניה היום), אשר רכש אותו מאיש ס.ס. תמורת 2000 דולר שהועברו בסכנת נפשות מקבוצה שעסקה במיון דברי המושמדים. הנשק הועבר אחר כך על ידי וולק ניימן ועל ידי למקום העבודה שלנו, כהכנה לבריחת 3 יהודים מהמנהיגים במחנה. לדאבוננו לא יצא הענין לפועל. הנשק נלקח לאחר מכן על ידי הרשק איצקוביץ (LEMPEK), אחד מהשלשה המתגורר כיום בלונדון. הוא הסתתר עם וולק ובחור נוסף בשטח המחנה לאחר פינוי האסירים לצעדת המוות למחנות אחרים.

ברצוני להזכיר לברכה את זאב ניימן ("וולק") הי"ד יליד ז'יררדוב שנפל מות גבורים במלחמת השחרור ליד לוביה שבגליל התחתון.

לאחר השמדת רוב יהודי הונגריה היתה קבוצת הזונדר-קומנדו המוגדלת מיותרת ולכן חיסלו הגרמנים בתחבולות שונות את רובם והותירו 200 איש. בסוף אוקטובר 1944 תכננו הגרמנים לחסל עוד 100 מהם, ואז פרץ מרד שבסופו אמנם נפלו 100 הבחורים אך זאת לאחר שזרקו את ה"קאפו" הגרמני שלהם לתוך כבשן, ורצו עם הנשק שבידם לשדות, לאחר חיתוך גדרות התיל. בינתיים גילו הגרמנים, שהיתה גניבת אבק שרפה, ולאחר חקירה נמרצת איתרו את ארבע הבנות היהודיות שסיפקו את אבק השריפה ושילמו על כך בחייהן, אחת מהן רויזה רובוטה מצ'כנוב, יהי זכרן ברוך.

ב-18 בינואר 1945, לאחר 26 חודשים במחנה אושביץ, יצאתי יחד עם כל האסירים ל"מרש המות" שגרם לאבדן חייהם של אלפים רבים של אסירים ואסירות שהחזיקו מעמד עד כה. לאחר 4 ימים, הגענו לתחנת רכבת לוסלאו (WODZISLAW), שם הועמסנו על קרונות רכבת משא. חילקו אותנו לקבוצות בנות מאה איש וכל קבוצה הועלתה על קרון. בגורל קבוצתנו נפל קרון 10 טון, הקטן ביותר, ולכן ציוו על 5 איש מימין ו-5 משמאל, לעלות על קרונות שכנים, וכן לא היה מקום אפילו לאנשי המשמר בקרון שלנו. הדוחק הרב והעובדה שלא היו משמרות בקרוננו, איפשר לנו לארגן בריחה. פניתי בהצעה ליצחק פרל חברי איש מלבה והוא הסכים. הרכבת שלנו עמדה על גשר שמתחתיו עברו 4 מסילות ולא יכלה להמשיך עקב הרמזור האדום. את ההפוגה ניצלתי לרכישת מעיל אזרחי מאחד האסירים, תמורת חצי ככר לחם. לאחר הרהור שני התחרט יצחק פרל, ואז קפץ על ההזדמנות מנדל פרידמן, איש ניישטאט, להתלוות אלי במשימה. הסברתי לו את תכניתי הפשוטה: לצאת על פגושי הקרון לאחר שהרכבת תתחיל לנוע, ולקפוץ כל אחד בצידו, כל עוד הרכבת לא תהיה במלא המהירות. קבענו להפגש בבקתה מבודדת בשדה, שהיינו בטוחים שלא יגורו בה גרמנים, ולברר היכן אנו ולאן לפנות. המבצע אמנם התחיל וכל אחד מאתנו נפרד בסגנון שכאילו הכתיב את גורלו. מנדל אמר: "חבר'ה, אם תשמעו יריות, תדעו שלא הצלחנו". אני אמרתי: "הישארו בריאים, אני הולך". לאחר הקפיצה שכבנו משני צידי המסילה עד שהרכבת הארוכה חלפה באיטיות. הרמתי את כסוי הסדין מראשי כשאחרון הקרונות עבר, ראיתי חייל גרמני (שכנראה שמר בעמדה ליד הגשר) רץ ונעצר פתאום על ידינו. היינו מכוסים אני בסדין וחברי בשמיכה לבנה שהיסוו אותנו על השלג. אני עוד הספקתי לכסות בסדין במהירות חזרה את ראשי. שמעתי דריכת בריח הנשק, וירית כדור פילחה את חברי, כי שמעתי את אנחתו. כהרף עין שמעתי דריכה נוספת וכדור נוסף פילח את גופו. ברגע זה הייתי כבר חסר אונים ואיבדתי את הכרתי, בהיותי בטוח שעכשיו בא סופי.

לאחר זמן שאינני יודע אורכו, חזרה אלי הכרתי ושמעתי רק את גניחות הגסיסה של חברי. היתה לי הרגשה כאילו החייל עדיין עומד מעלי ומתכונן לחסלני. אי הודאות הזו כמעט הביאה אותי לשיגעון ולאחר היסוס רב, החלטתי להרים קמעא את הסדין מעל ראשי כדי לראות מה לפני. ראיתי רק את חברי, כבר לא מכוסה בשמיכה וכמעט שקט לגמרי. את החייל הגרמני לא ראיתי לפני ולא בשום מקום קרוב.

עכשיו החלטתי כי אסור לי להישאר במקום האסון, מה גם שלא יכולתי לעזור לחברי ולעשות לבדי מה שתכננו לבצע יחד. הגעתי לבקתה ושם נודע לי שהנני מרוחק 18 ק"מ מהעיר נובי בוגומין. מיד נזכרתי כי בהיותי במחנה כתבתי מכתבים קצרים בגרמנית עבור פולני בשם צ'יחצקי, אל אשתו בעיר זו. באין ברירה אחרת, קיפלתי את הסדין, חבשתי מגיני אזניים מצמר נגד הקור, כדי שיסתירו את העדר השערות על ראשי, ובערב בהיר, לאור הירח, הלכתי ברגל מול יחידות הצבא הגרמני שנסוגו מהחזית. לאחר 3 שעות הגעתי אל הכתובת הנכונה. היתה זו מאפיה של משפחת צ'יחצקי, שהופעלה על ידי האשה, משום שבעלה נאסר במחנה הריכוז בגלל פעילות מחתרתית, ואחד מחברי המחתרת, רופא בשם גלושקה, בגד בהם. לי נודעו עובדות רבות מפעילותם, והדבר עזר לי מאד בקשירת הקשר עם אשתו. כשהגעתי למאפיה, נקשתי על אשנב החלון, האשה פתחה לי ושואלת: "כמה לחם?" היות והאדמה "בערה" לי מתחת לרגלי בגלל העוצר, עניתי לה בשאלה: "האם בעלך כבר בבית? ועל זה היא עונה לי בשאלה: "אתה מאושביץ? "כן" עניתי, ואז פתחה לי את הדלת. כשנכנסתי, הושיבה אותי ליד השולחן ונתנה לי אוכל ושתיה. פרצתי בבכי ועל שאלתה: "מדוע?", עניתי: "שש שנים לא ישבתי ליד שולחן של בני אדם". כמובן, ספרתי מיד על הקשר שלי עם בעלה, והזכרתי בעיקר את שם הבוגד. זאת היתה העדות המשמעותית ביותר, לגבי אמיתות דברי. תוך כדי שיחה, גיליתי שהיא אנטישמית, בניגוד לבעלה, ולכן נזהרתי עוד יותר מלגלות את זהותי. על מנת להשתמט מהצורך להתפלל ולהצטלב בשעת האוכל, אמרתי לה: "אם אלוהים עשה לפולין שלנו מה שעשה במלחמה זו, אינני מאמין באלוהים!" וזה פטר אותי מהכל. היא הציעה לי את מיטתי ופה חששתי פן אדבר מתוך שינה ואסגיר את יהדותי. האשה, "אשת חיל", ידעה לקשור קשרים עם אנשי הגסטאפו ועל ידי שיחודם, הצילה את חיי בעלה. איש גסטאפו נהג לבקר אותה וסיפר לה שרבים מהאסירים הצליחו לברוח, אבל בפעולות שננקטו, הצליחו לתפוס את כולם. צחקתי בלבי לה ולאיש הגסטאפו, על שאינם יודעים את זהותי.

לאחר 6 שבועות של מנוחה והתאוששות איתרע מזלי והתגליתי לעובדי המאפיה. נאלצתי לעזוב את מעוני זה ולחפש מקלט אצל משפחות אחרות שבניהן נאסרו באושביץ. את הכתובות קיבלתי לאחר שדרשתי בתקיפות לעזור לי, בהיותי כאילו חבר מחתרת "הנשר הלבן" מפומרניה. בזאת נצלתי את הכרותי את העיר גרודזיונדז (GRUDZIONDZ), בה התגוררתי במהלך לימודי בבית הספר הטכני. ואמנם, בעת שהייתי במאפיה, ביקר אותי פעם איש יוצא העיר הזו, כאילו לבחון אותי וכמובן עמדתי בבחינה. את 7 השבועות עד 1 במאי, יום שיחרורי על ידי הצבא האדום, ביליתי בתנאים תת-אנושיים. ישנתי בערמת בשחת מבלי להתרחץ, בלי להתגלח וכמעט ללא אוכל. ארח אותי אחד האכרים בכפר, שאת בן דודו חיסלו באושביץ, ושכנעתי אותו שהייתי חברו הקרוב.

בשכבי ללא מעש בתוך ערימת החציר, כמו בקבר, יכולתי להרשות לעצמי לשיר פרקים מתפילות החגים, היות ובנערותי שרתי במקהלת בית הכנסת שבעירה. באחד הערבים, בחודש אפריל, שמתי לב שמתקרב יום הירח המלא, וביודעי שאין פסח יכול לחול בימים ב' ד' ו-ו'

החלטתי לפי מצב הירח, שיום ראשון של פסח יחול ביום חמישי, ואז מניתי את שמונת הימים שנהוגים לחוג בחוץ-לארץ, וביום האחרון נוהגים להזכיר את נשמות המתים, החלטתי על-אף ריחוקי מהדת, להזכיר את נשמת אבי, שהייתי רגיל מילדותי להזכירה, אחר כך את נשמת אמי, שהיתה בת 52 כשנספתה ולאחר מכן, את נשמות אחיותי בלהה בת ה-19 וברוריה בת ה-14. פרצתי בבכי רב על אובדנם, יחד עם כל יהדות פולין ואירופה. מצבי היה מוזר היות ולא האמנתי שכל האסירים שהובלו ברכבות לעומק גרמניה, חיים. ואני, בחור יהודי בודד, מתקיים בתנאים קשים, וביאוש.

עם שחרור העיר על-ידי הרוסים, חזרתי למאפיה ואז צריך הייתי להתגבר על מצב מביך מאד. העיר היתה שטח מריבה בין הצ׳כים והפולנים. הצ׳כים מצאו אסיר שהשתחרר ממחנה הריכוז, וביקשו לבחור בו לראשות העיר, כי עבר זה הכשירו בעיניהם לתפקיד זה. בראות הפולנים החלטה זו, הם לקחוני לבנין העיריה, וביקשו גם הם להמליכני על כס ראש העיר. איכשהו יצאתי מזה בתרוץ שאינני מבני המקום. בלילה הראשון לאחר יום השחרור לא יכולתי לישון מרוב התרגשות וחוסר ודאות לגבי העתיד. בעלת המאפיה עם אחותה ועוזרת הבית, הסתלקו ללינת לילה בבית מבוצר מחשש מעשי האונס של הרוסים. הסתובבתי לבדי בדירה וגיליתי פטפון. חשבתי בליבי למצוא גם תקליטים כדי להעביר את הזמן. פתחתי את אחת הדלתות בארון הבגדים ובאמת מצאתי מספר תקליטים פגומים. הרמתי אותם, ומה עיני רואות! הרי אני מחזיק תקליטים עבריים בידי. קבלתי ממש הלם. הנחתי תקליט עם שיר-מקהלה בשם ״הכותל המערבי״. מה ששמעתי היתה מנגינה עצובה מלווה בכי ויבבה, פרצתי גם אני בדמעות, ולא ידעתי היכן אני נמצא ובאיזה עולם. לבסוף החלטתי שהבית היה שייך כנראה ליהודים, וזה דירבן אותי לעזוב את המקום מיד כשחזרו הנשים הביתה. הלכתי חזרה משך יומיים, עד אושביץ, והמשכתי ״לאורך החוט אל הסליל״ לורשה ומשם למלבה. בהיותי בתחנת הרכבת של קטוביץ נוכחתי שהרכבת כבר מלאה עד אפס מקום, עזבתי את הרציף וקפצתי מצד שני דרך החלון לתוך אחד הקרונות. מיד הגיע אלי שוטר הרכבת, הפנה אלי את רובהו וציווה עלי לרדת. הפשלתי את שרוולי כדי להראות את המספר החקוק על זרועי, וצעקתי: ״את מי אתה רוצה לגרש?״. מעשה זה פעל עליו ועל הסובבים אותי כבמטה קסמים, והם הסתכלו עלי כעל קדוש. הכניסו אותי לתוך אחד התאים, פינו לי מקום ישיבה, האכילו אותי והשקוני. כאן עלי להזכיר את המשולש החקוק מתחת למספר שעל זרועי, משולש המציין את עובדת היותי יהודי. לכן, עוד בהיותי במאפיה בצ׳כיה, שפשפתי את המקום בניר זכוכית עד זוב דם, כדי שהצלקת תסתיר את המשולש. כך, לא גילו את יהדותי ברכבת.

בהגיעי לבסוף לורשה פניתי לבית הנתיבות הצפוני, ממנו נסעו רכבות לכיוון מלבה. בית הנתיבות היה הרוס לחלוטין וללא סימן לרכבות. פגשתי בו 2 גברים פולנים שמגמת פניהם היתה גם היא מלבה. סיפרתי להם שבמלבה יש לי 4 חברים, שלמדו יחד איתי בבית הספר הטכני. לאחר ששמעו את השמות, אמרו לי: ״הרי אתה משלנו!״ וכיבדו אותי באוכל ומשקה. בזמן שהלכנו לאורך המסילה, סחבו איתם מזודה קטנה, שבנשיאתה התחלפו ביניהם מדי פעם. הצעתי להם את עזרתי, וברגע שלקחתי אותה לידי, אמרתי: ״היא קטנה, אבל כבדה״, ואז הוברר לי שהמזודה מכילה נשק מוברח, המיועד לפגיעה ביהודים שניצלו. תארו לעצמכם את מצבי, לאורך כל הדרך, ואחר כך גם ברכבת עד מלבה. חשש נוסף קינן בי שבבית הנתיבות במלבה אפגוש מישהו שיזהה אותי, ולכן השתדלתי להפטר במהירות מחברת 2 הפולנים. במלבה מצאתי קומץ ניצולים וביניהם שתי בנות: לאה ברומברג, המלבאית, ובבה אפשטיין

מפרוזני, שאותן הכרתי עוד במחנה הריכוז. לאחר הצטידות בניירות מזויפים, שכאילו אנו ילידי גרמניה המערבית, הצלחנו לברוח מפולין, 2 בנות ו-4 בחורים, ולאחר תלאות מרובות במשך שבועיים, בדרך לא דרך לאורך כל גרמניה, לעבור לאזור האנגלי ומשם לעיר מרבורג על נהר לאהן, ובה שהינו 3 חודשים. במשך הזמן, קשרנו קשרי דואר צבאי באמצעות יהודים מהצבא האמריקאי עם משפחותינו בארץ, בארצות הברית ובאורוגואי.
ויתרתי על האפשרות להגר לארצות הברית, אף-על-פי שהיתה לי שם סבתא, אם אבי; וארבעה אחים ושלוש אחיות של אבי, עם משפחותיהם. הקשר הנפשי שנוצר לאורך הדרך הארוכה, הביא לידי כך שקשרתי את גורלי בגורל בבה אפשטיין, ועלינו ארצה כדי להקים משפחה. בארץ היו לבבה שני אחים ודודים, שעלו אליה עוד לפני מלחמת העולם השניה. אחד הקצינים היהודיים שחזר לארצות הברית דרך צרפת, פנה למשרד הא"י בפאריס, ושלח אלינו דרישות עליה באמצעות חייל יהודי, לגרמניה. הודות לדרישות אילו, הצלחנו לעבור לצרפת, בה הוכנסנו תחת חסות שליחים מארץ-ישראל, שדאגו לנו עד שעלינו ארצה באנית המעפילים "תל חי", בחודש מרס 1946.
אחד הדברים המדהימים אותי הוא העובדה שהסדין שהציל את חיי בקפיצה מקרון הרכבת מצוי בידי! אף על פי שבשום אופן אינני יכול לזכור איך העברתי אותו ושמרתי אותו לאורך דרך ארוכה כזו. למרבה הפלא רקומות על סדין זה, שקיבלתי אותו מחבר שעבד במכבסת המחנה (לא חילקו סדינים במחנה) שתי אותיות-.M.S ראשי התיבות של שמי ושם משפחתי.
אינני סופר ואין לי כשרון לבטא את כל רגשותי ואת כל מה שעבר עלי בתקופת השואה, אבל ברצתי להשאיר עדות חיה לדורות הבאים, שידעו קורות עמנו. לזכור ולא לשכוח!

צלום של פנים הקרמטוריום הקטן באושביץ 1 שפעל רק עד 1941

מורי העברי

מאת אלחנן אימדלמן

המורה לעברית יצחק סקורופה

בזזרומין העיר
היה מורה עברי,
והוא היה מורי
ולו שירי אשיר

הן הוא ולא אחר
היה מורי הטוב.
למד אותי כתב
עברית וגם דבר.

הן בית-ספרו הקט,
הקים על גב קומה
(מולו השוק המה)
היה מקדש מעט.

כל ילד בו קדש
באהבת תורה,
לשון עברית הורה
וברית אבות חרש.

זכרו אשמור תמיד
בקרב הלבב,
כי הוא היה כאב
יקר לכל תלמיד.

28.11.65

אל הסתדרות המורים
המחלקה לתולדות החנוך והתרבות בגולה
תל-אביב.

א.נ.,

בתשובה למכתבכם מס׳ 2/504/40682 מיום 3.10.65
הנני מוסר לכם את הפרטים הידועים לי על מורי ורבי מר יצחק סקורופה ז״ל של עיירתנו זורומין במחוז שרפץ שבפולניה.

עיירתנו המרוחקת מעיר גדולה לא הצטיינה בחיי תרבות מפותחים. הניצוץ היחידי היה ״החדר״ העברי של מר סקורופה מורינו, בו קבלנו חנוך עברי מגיל רך. אתרע מזלי והייתי בין באי ביתו והודות לבניו שאחד מהם יוסף היה חברי הקרוב. שני האחים המשיכו במסורת אביהם והיו למורים. האחד אהרון בשרפץ בבית הספר ״תרבות״ היה מכובד ומקובל בין הבריות, הצעיר יוסף הספיק לסיים את הסמינר העברי למורים בורשה בדיוק עם פרוץ מלחמת העולם השניה.
ברצוני לחזור לדמותו של מורינו הנערץ עם זקנקן ה״ויצמני״ שלו בהופיעו לפני הכתות חלקו לו כבוד מיוחד הרבה הודות להורים שהעריכו את אישיותו ועמדתו בתור חבר ה״מזרחי״ במלחמתו למען הציונות שבתקופה ההיא נאבקה עם החוגים הדתיים שהתנגדו לחנוך הציוני.

נוסף לפעילותו בשטח החנוך העברי מצא לו גם זמן לטפל בקופת ״גמילות חסדים״ שעזרה הרבה לאנשים מעוטי יכלת להתפרנס, בכל זאת לא על מנת לקבל פרס. ידו היתה גם בחלוקת ״מעות חיטין״ ועזרה אחרת בתקופות של לפני החגים. עד היום מעריך אני את תשע שנות החנוך העברי שקבלתי אצלו. אותו החנוך השפיע גם על כמה גילאים מתלמידיו ששאפו לעלות ארצה, ביניהם גם מחוגים רחוקים מציונות.

אישיותו הנעלה גרמה גם לאהדת האוכלוסיה הנוצרית בתקופת ההתעוררות האנטישמית שמלפני השואה. בבית ספרו למדנו נוסף לשפה העברית, גם גיאוגרפיה, חשבון, הנדסה וקורות העברים בשפת עבר.

מחוץ למסגרת הלמודים נשאר בקשר עם בוגריו והמשיך להנחיל להם מידיעותיו במסגרת פינת דוברי עברית, בה קראנו מכתבי סופרי ההשכלה. קראנו גם יחד את דפי ״הצפירה״ ואחריו ה״בדרך״ שעליהם הוא היה החותם היחיד בעיירה.

עוד בשנות העשרים בהיותו מורה לעברית בבית ספר הכללי העממי בעירה, נהג לשלם בחגיגיות כלליות חלק גם בשפה העברית, זכורות לי ההצגות ״חנה ושבעת בניה״, ״שני ניגונים״ ועוד ועוד. וכל זאת לא בלי התנגדות של הנהלת בית הספר שהייתה בידי הנוצרים.
לדאבוננו פרצה מלחמת העולם השניה ועיירתנו היתה מן הראשונות שיהודיה גורשו מבתיהם כבר בשמיני בנובמבר 1939 ובין המגורשים נמצאו גם מורנו עם משפחתו שהיגוע לורשה. קשה

לתאר את סבלות כל האנשים ובפרט סלו שהוכרח לשבת באפס מעשה במשך שנתיים בתוך הגיטו, אחרי כל כך הרבה שנות פעילות בשטח החנוך העברי.
בפגשי אותו מפעם לפעם בתוך הגיטו דמעות נעמדו לי בעיני למרות התנאים שהקשיחו לב כל אחד. בתקופה הקשה ביותר כשלא יכול היה להתמסר לפעילות חנוכית, מצא לו שדה פעולה בעזרה ליהודי העיירה שהתרכזו בגיטו ורשה במסגרת העזרה ע״י ה״גיונט״ץ
אין ביכולתי לזכור ולמנות את כל פעולותיו ומעלותיו הברוכות של מורי ורבי מר סקורופה ז״ל, לכן אסתפק בקוים קצרים אלה.
הנני מכון להענות לכל פניה נוספת מצדכם.

בכבוד רב,
אלימלך שקלאר

צלום פרידה מרחל סקורופה בעליתה ארצה בשנת 1937

מימין לשמאל

שורה עליונה: אלימלך שקלאר, אסתר סקורופה, יהודית ריזיובי

שורה שניה: שלמה אדלשטין, אהרון סקורופה, רויזה בר, יוסף סקורופה, חייציה ברוק.

שורה שלישית: אסתר וילודרוז׳, רחל סקורופה, מניה קליין.

שורה תחתונה: בונים ברוק, זיסקינד גולדשטין, יסכה כהן, דינה סקורופה, הינדה קליין, לאה וילודרוז׳, קיילה בר, מינדל ברוק.

שיר אושוויץ

מאת מארגיט באכנר

(התרגום נעשה בעזרת יורם פון-שוורצה)

חבוי בין הווייכזל לסולה
בין היצות, בין שומרים, בין גדרות,
שם שוכן מחנה כה מצחין בשם אושוויץ
שאותו ישנאו יהודים לדורות.

כאן קדחת וטפוס ועוד מחלות
כאן הסל נוגס לו בלב.
כאן כלואים אנשים, כה רבה רבבות,
כה הרחק מביתם האוהב.

לעיניך נגלות שורות של בתים
שבנו אסירים בגשמים, בסערה,
מכלאות, מכלאות לאלפי אנשים
שיבואו אל זה המקום הנורא.

פרעושים עם כינים עם קדחת עליך.
אלפים פה מתים במכאוב-אין-מוצא.
בוקר וליל תישא עינייך
בכל עת השומר פה אותך ימצא.

כאן בעצב תביט במצעד אסירים.
ביניהם - אחותך ואימך.
אם תאמר רק "שלום" - חחילים כבר יורים,
אם תצעק - יצחקו בשמחה.

אימי, אבי, היש לכם מנוח?
אין איש יודע על כאבנו זה.
הגורל אותך קרע אתמול בכוח
מהבית, שעליו אתה הוזה.

אם נגזר עלי שלא לראות ביתי
ובעשן שמיימה לעלות, כמו רבבות -
אשלח ליקירי ברכות מעומק נשמתי.
חישבו עלי; מכם לקחו אותי ברכבות.

אֵם מַקְרִיבָה אֶת עוֹלָלָהּ

מאת סימון ספקטור

בעלה של קלרה לבית לנדאו, ילידת זיורומין

אֲנִי זוֹכֵר עֲלִיַּת־גַּג בְּאָסָם,
מַסְתֶּרֶת מֵעֵינָיו שֶׁל אָדָם
בַּעֲרֵמוֹת שַׁחַת וְחָצִיר,
סְדוּרוֹת בּוֹ לְמַכְבִּיר.

בְּיַרְכְּתֵי אוֹתָהּ עֲלִיָּה נִצָּב קִיר גַּמְלוֹנִי.
לְאֹרֶךְ צִדּוֹ הָאֶחָד וּלְאָרְכּוֹ שֶׁל צִדּוֹ הַשֵּׁנִי,
בַּמָּקוֹם בּוֹ נָשְׁקוּ שִׁפּוּלֵי הַגַּג בָּרִצְפָּה —
הֶעֱלִימָה חֶשְׁכַת־אֲפֵלָה אֶת הַנַּעֲשֶׂה שָׁמָּה.
וּלְשָׁם הִשְׁתַּחֲלוּ וְהִצְטַנְּפוּ אֲנָשִׁים, בְּתִקְוָה,
שֶׁבְּמִסְתּוֹר זֶה לֹא תַּשִּׂיגֵם הָרָעָה.

בְּאוֹתָהּ עֲלִיַּת־גַּג הִסְתַּתְּרוּ גְּבָרִים
וְכֵן, נָשִׁים וִילָדִים קְטַנִּים;
וְאִשָּׁה בּוֹדֶדֶת, שֶׁנָּשְׂאָה אֶת עוֹלָלָהּ בְּחֵיקָהּ.
וּבְיָדַיִם רוֹעֲדוֹת אֶל לִבָּהּ אוֹתוֹ אִמְּצָה.

וְהַתִּינוֹק — שֶׁלֹּא הוֹצִיא, עֲדַיִן, אֶת חָדְשׁוֹ —
לֹא הֵבִין וְלֹא הִבְחִין בַּמִּתְרַחֵשׁ סְבִיבוֹ.
רַק הִרְכִּין רֹאשׁוֹ הַקָּט אֶל צַוָּארָהּ
וְנֶהֱנֶה מֵהַחֹם שֶׁמַּשְׁרֶה עָלָיו
גּוּפָהּ.

הַכֹּל שָׁכְבוּ וְהִתְכַּוְּצוּ בְּיַרְכְּתֵי הָעֲלִיָּה
וְהִטּוּ אֶת אָזְנֵיהֶם בִּדְמָמַת חֲרָדָה,
לְהַקְשִׁיב וְלִשְׁמֹעַ אֶת הַנַּעֲשֶׂה סְבִיבָם,
גַּם בַּחוּץ וְגַם בִּפְנִים, בָּאָסָם...

בֶּחָצֵר, לְאֹרֶךְ קִירוֹת הָאָסָם,
הִסְתּוֹבְבוּ קַלְגַּסִּים פֹּה וָשָׁם —
טוֹרְקִים דְּלָתוֹת,
סוֹבְבוֹת עַל צִירָן,
וּבִצְרִימָה חוֹרְקוֹת
בִּפְתִיחָתָן וּסְגִירָתָן;
וְנוֹבְרִים בַּעֲרֵמוֹת שַׁחַת בְּכִידוֹנִים —
לְגַלּוֹת וְלִמְצֹא יְהוּדִים חֲבוּיִים.

וְהַמִּסְתַּתְּרִים, הַחוֹסִים בַּעֲלִיַּת הַגַּג,
עָצְרוּ נְשִׁימָתָם בְּלֵב חָרֵד וּמֻדְאָג.
מֵחֲשָׁשׁ פֶּן תִּשָּׁמַע הַלְמוּת לִבָּם
בְּאָזְנֵי הַמְרַצְּחִים —
וְתַסְגִּיר אוֹתָם.

אֲוִירָה עֲכוּרָה הִשְׂתָּרְרָה בָּעֲלִיָּה
וְאִישׁ אֶל מִשְׁנֵהוּ הֵצִיץ בַּחֲרָדָה —
שֶׁמָּא לֹא יַעֲמֹד הַלָּה, חָלִילָה,
בִּשְׁמִירָה עַל שְׁתִיקָה וּדְמָמָה.

לְפֶתַע פִּתְאֹם, נִשְׁמַע צִיּוּץ
שֶׁל תִּינוֹק.
צִיּוּץ רַךְ וְחָלוּשׁ,
שֶׁכְּמוֹ־בָא מֵרָחוֹק.

הַכֹּל הִפְנוּ מַבְּטֵיהֶם לְעֵבֶר אוֹתָהּ פִּנָּה
וְנָעֲצוּ לְשָׁם עֵינַיִם מְזָרוֹת אֵימָה.
הַכֹּל שְׂרוּיִים הָיוּ בְּמֶתַח רַב.
חֲרֵדִים פֶּן יִתְגַּלֶּה מַחֲבוֹאָם, עַכְשָׁו.

הָאֵם חִבְּקָה בִּזְרוֹעוֹתֶיהָ אֶת תִּינוֹקָהּ.
וְהֵחֵלָּה לְנַעְנְעוֹ בְּרַכּוּת וְחִבָּה.
הִיא לִטְּפָה בִּשְׂפָתַיִם שׁוֹקְקוֹת אֶת רֹאשׁוֹ
וּבְלִי אֹמֶר וּבְלִי צְלִילִים נִסְּתָה לְהַרְגִּיעוֹ.

וְהָעוֹלָל שֶׁלֹּא הִרְגִּישׁ בְּנוֹחַ
בְּאוֹתָהּ עֵת —
הִתְעַוֵּת וְהִתְאַמֵּץ לְיַלֵּל
בְּיֶתֶר שְׂאֵת.
וְהָאֵם מְאַמֶּצֶת אוֹתוֹ בְּרֹךְ אֶל לִבָּהּ,
וּמְנַעְנַעַת אוֹתוֹ, אָנֶה וָאָנָה, בִּמְבוּכָה.
וְהוּא בְּשֶׁלּוֹ —
מַגְבִּיר אֶת בִּכְיוֹ.

אֲזַי, הִכְנִיסָה הָאֵם אֶת פִּטְמַת שָׁדָהּ
עָמֹק, עָמֹק בְּפִיו שֶׁל פְּרִי בִטְנָהּ;
לוֹחֶצֶת אֶת רֹאשׁוֹ אֶל בֵּין שָׁדֶיהָ,
וּמְנַעְנַעַת אוֹתוֹ בִשְׁתֵּי זְרוֹעוֹתֶיהָ;
וּדְמָעוֹת גְּדוֹלוֹת זוֹלְגוֹת מֵעֵינֶיהָ
וְיוֹרְדוֹת, חֲרִישִׁית, עַל לְחָיֶיהָ.

וְהִיא לוֹחֶצֶת וּמְנַעְנַעַת אוֹתוֹ,
לוֹחֶצֶת וּמְנַעְנַעַת —
עַד שֶׁפָּסְקָה בְכִיָּתוֹ,
וּבַחֲלַל הָעֲלִיָּה אֵינֶנָּה נִשְׁמַעַת.

בַּעֲלִיַּת־הַגַּג עָבַר רַחַשׁ דּוֹמֵם,
שֶׁהִשְׁרָה עָלֶיהָ שֶׁקֶט רוֹעֵם־מְהַמֵּם.
הַכֹּל הִרְגִּישׁוּ, בַּעֲלִיל,
שֶׁהֻעֲלָה קָרְבָּן בִּלְתִּי רָגִיל...

בַּחֲלַל־הָאֲוִיר הַחֵלָּה נְשָׁמָה מְרַחֶפֶת.
נִשְׁמַת תִּינוֹק שֶׁאֵל עָל נִכְסֶפֶת.
וְהִיא בָּעֲלָטָה סְחוֹר, סְחוֹר סוֹבֶבֶת
וּבְקִירוֹת עֲלִיַּת־הַגַּג נִתְקֶלֶת.
פּוֹנָה אֶל הַקִּיר הַגַּמְלוֹנִי,
וְנִרְתַּעַת אֶל הַקִּיר הַצְּדָדִי.
וּמִשָּׁם עוֹבֶרֶת אֶל הַקִּיר מִמּוּל —

מְבַקֶּשֶׁת לִמְצֹא פֶּתַח קָרוּעַ וְחָלוּל,
בְּחִפּוּשֶׂיהָ אַחַר מוֹצָא
לָצֵאת מֵחֲשֵׁכָה לְאוֹרָה...

הַקַּלְגַּסִּים מְאוּמָה לֹא שָׁמְעוּ
וְעָזְבוּ אֶת הָאָסָם וְהָלְכוּ.
הַנֶּחְבָּאִים בַּעֲלִיַּת־הַגַּג הִתְעַשְּׁתוּ —
וּבַחֲשַׁאי אֶת מַחְסָם עָזְבוּ.

רַק הָאֵם הַבּוֹדֵדָה נִשְׁאֲרָה יְשׁוּבָה,
מְאַמֶּצֶת אֶת עוֹלָלָהּ אֶל לִבָּהּ.
שָׁדֶיהָ מְכַסּוֹת אֶת פִּיו,
לִמְלֹא פָּנָיו,
וּשְׂפָתֶיהָ נוֹשְׁקוֹת
לְרֹאשׁוֹ וְשַׂעֲרוֹתָיו.
עֵינֶיהָ זוֹלְגוֹת דִּמְעָה אַחַר דִּמְעָה —
וְקוֹל בִּכְיָהּ הַחֲרִישִׁי אֵינֶנּוּ נִשְׁמָע...

עיירת הולדתי ז׳ורומין

אברהם דרגון

ברצוני להציג בפני הדור הצעיר את עיירת אבותיהם. העיירה ז׳ורומין היתה עיירה קטנה שכמחצית מתושביה היו יהודים. היהודים התגוררו במרכז העיירה ומרבית החנויות היו שייכות להם. פרנסת המבוגרים היתה ממסחר וממלאכות כגון: סנדלרות, חייטות וכו׳. הפרנסה היתה קשה אבל כל אחד התפרנס בכבוד כפי יכולתו. למרות שהעיירה היתה קטנה התנהלו בה חיי תרבות מפותחים.
הלימודים התנהלו ב״חדר״ שבו למדו תורה וכן היה גם ״חדר״ שבו למדו עברית. לאחרונה הוקמה בעיירה ספריה ע״ש הסופר י.ל. פרץ. באולם הספריה התקימו גם הצגות, הרצאות וכו׳ וכן היתה קבוצת כדור-רגל. היו גם מוסדות סוציאליים כגון מוסד בקור-חולים שנתן שרותים רפואיים חינם לנזקקים. בשנת 1938 הוקמה ״טיפת-חלב״ בעזרת תרומות יהודי ז׳ורומין שהגרו לארה״ב. במוסד זה היו מחלקים כוס חלב ולחמניה לכל ילד. מבחינה פוליטית היו בז׳ורומין כל המפלגות שהיו באותה עת בפולניה וכל אחד בחר במפלגתו.
החיים התנהלו כך עד שפרצה מלחה״ע השניה ואז החלו להשתבש. ביום השני לפרוץ המלחמה ניתנה פקודה שעל כל צעירי העיירה-נוצרים כיהודים, לעזוב את העיירה. העיירה הותקפה ע״י מטוסי האויב הגרמני ואז נפל קורבן המלחמה הראשון מעיירתנו דוד גולדק ז״ל.
לאחר זמן קצר שבנו הביתה וגרמנים לא נראו בעיירה עד ערב יום כפור. באותו לילה הגיעו מספר גרמנים שבקשו לערוך רשימה של יהודי העיירה ועזבו. הם שבו בשמיני עצרת בבוקר וציוו על כל הגברים בגילאי 18-45 להתיצב ע״י העיריה. כאן הפרידו בין היהודים לנוצרים, הנוצרים נשלחו לבתיהם ואילו את היהודים גרשו ללידזברג שם היה עלינו לאסוף תפוחי אדמה. באותו ליל שמחת תורה נשרף גם בית הכנסת בעיירה ע״י הגרמנים.
בכ״ו חשוון גורשו כל יהודי העיירה לווארשה. ביום זה נורה יהודי בשם יצחק לפקה שהפך להיות קורבן השואה הראשון (ולכן החלטנו לקבוע יום זה כיום האזכרה ליהודי עיירתנו שנספו בשואה).
בהגיענו לווארשה לא היה לנו היכן להתגורר. התארגנו מספר משפחות מז׳ורומין והתמקמנו בבית הכנסת. אנו, הצעירים, עסקנו בעבודות שונות בכדי לפרנס את המשפחות. התנאים היו קשים, מזג האויר היה קר מאוד ולא היו לנו בגדים חמים. ולכן כדי לישון הנחנו ניירות על הרצפה ובכדי להתחמם התעטפנו בניירות.
לאחר זמן קצר הקימו הגרמנים את גטו ווארשה ואז נשארנו ללא עבודה. כדי לדאוג למחיית משפחתנו היינו מתחמקים מהגרמנים, יוצאים מהגטו ומבריחים פנימה תפוחי אדמה וחיטה אותם היינו מוכרים.
לאחר תקופה קצרה, כאשר רצו הגרמנים לשלוח את אחי שלמה ואותי למחנה רכוז, ברחנו מהגטו והגענו לפלונסק. גם שם היינו לבדנו, הורינו, אחי ואחיותי נשארו בווארשה, ולמחייתנו נאלצנו ללכת לכפרים ולעבוד אצל האיכרים. לאחר תקופה קצרה שלחנו שליח שיביא את ההורים והאחים מווארשה אלינו. אבי ואחותי הגדולה נשארו בווארשה מכיוון שאבי חלה ואחותי טיפלה בו ולאחר זמן קצר נפטרו שניהם ממחלה שנבעה מרעב.
אמי, אחי ואחותי הצעירה הגיעו אלינו ולאחר תקופה הם נשלחו למחנה ההשמדה אושוויץ. אחי

שלמה ואני נשלחנו לבירקנאו שם היו יהודים נוספים מעיירתי ז׳ורומין שאיתם חיינו כאחים. היינו בבירקנאו כשנתיים והתמזל מזלנו ונשארנו בחיים. עד היום אנו חיים ביחד.
אנחנו ועוד מספר אנשים מז׳ורומין הגענו למסקנה שיש להקים אנדרטת זכרון לאלה שנספו בשואה וכך להנציח את שמותיהם.

גורל הפמוטים של משפחות דרגון
שהובאו ארצה ע״י שלמה

קורות הפמוטים ממש לא יאומן. 50 שנה שהו בגלות פולין, לא ידעו על קידוש נרות לשבת או יום-טוב. מונחים היו בגלות ו״בכו על גורלם״ וכך עברו ימים, שבועות, חדשים ושנים בציפיה לגאולה, שלא באה. עבר יובל שנים ובכל זאת הגיע יום שיחרורם מהגלות בין הגויים. כמה דמעות הזילה אימה וכמה תפילות התפללה בכוונה מיוחדת בזמן הדלקת הנרות בערב שבת וחג באמרה ״להדליק נר של שבת״. 50 שנה עמדתם בצפיה לשחרורכם. ובסוף זה התגשם. ומעכשו תעמדו שוב על שולחן יהודי בשבת וחג ושוב נדליק את נרות השבת ואתם תפארו את שולחן השבת בקדושתכם.

בתמונה אם המשפחה מלכה דרגון והפמוטים שהוחבאו אצל נוצרים בכפר ואם המשפחה הנוצרית, שלא היתה בחיים, האמינה ששלמה יבוא לקחתם.

עדות

שלמה דרגון

מובאת בזאת עדותו של שלמה דרגון בן עיירתנו, שנמנה עם אנשי ה"זונדר-קומנדו" -אותה קבוצת עבודה במחנה בירקנאו שעסקה בעבודה המזועזעת מכל - פנוי תאי הגזים מגופות המומתים והעברתם למשרפות. מקבוצה זו נותרו בודדים. זהו תעתיק מדויק מעדות שנמסרה לועדת חקירה פולנית מיד עם תום המלחמה בעוד הזכרונות טריים.

אושביץ, 10-11 במאי 1945. שופט חוקר מחוז קרקוב ין סהן, חבר הועדה לחקר פשעי הנאצי-היטלראים באושביץ, בהצעתו ובנוכחות חבר אותה ועדת סגן התובע בית המשפט המחוזי בקרקוב מר אדוארד פכלסקי ובהשתתפותו של דר' ין זיגמונד רובל על סמך סעיף 254 בקשר לפיסקה 107, 105, 115 ו-124 לחוק הפשיעה. האזינו לעדותו של אסיר מחנה הרכוז באושביץ שמספר כתובת הקעקע 80359 שהעיד כדלקמן:

שמי שלמה דרגון, יליד 19 במארס 1922 בעיר ז'ורומין, מחוז שרפץ, בן דניאל ומלכה לבית בקרמן (שניהם לא בחיים), רווק, חייט, דת משה, יליד ונתין פולין שמגוריו לפני המאסר בזיורומין, רחוב ביזין מספר 1. עכשיו כנראה בזיורומין רחוב ורשה 1.
לאושביץ הגעתי ברכבת במשלוח של כ-2500 יהודים משני המינים וגילאים שונים מגיטו מלבה ביום 7 בדצמבר 1942. בתחנה קיבל אותנו מנהל המחנה פלגה, רפורטפירר פליץ' ורופא המחנה מנגלה. כבר בהגיענו העבירו אותנו תחת שבט הביקורת (סלקציה), על ידי חלוקה נפרדת של נשים וילדים לחוד וגברים לחוד. מקבוצת הגברים נבחרו 400 איש ואני ביניהם, הובלנו ברגל למחנה בירקנאו BRZEZINKA .
את יתר הגברים צרפו לקבוצת הנשים וכולם הובלו במשאיות לאי שם מחוץ למחנה.
את קבוצתנו מיקמו בתוך בית מספר 3 בקטע המחנה שיועד אחר כך לנשים. אחר כך הועברנו לבית מספר 22 ל"סאונה" הישנה ולבית מספר 14 באותו קטע של המחנה. ביום 9 בדצמבר 1942 בערב, הגיע לבלוק 14, אנשי SS מול, פלג, פליץ' ושיבי וגם סדרן העבודה מיקוש. מול הודיע שיבחר מאתנו עובדים לבית חרושת לגומי. כל אחד מאתנו ניגש אליו, נשאל אודות מקצועו והסתכל עליו. אם הוא חזק ובריא, העבירו לקבוצה שתועסק בבית החרושת לגומי. אחי ואנוכי הודענו שאנו חייטים והועברנו על ידי מול וחבריו לקבוצה. למחרת בבוקר, ביום 10 בדצמבר, לאחר שכל הקבוצות יצאו לעבודה, הגיע מול אל בלוק 14 ופקד: "זונדרקומנדו החוצה!", מזה הבנו שאנו שייכים לקבוצה מיוחדת ולא לקבוצה שתעבוד בגומי. לא מסרנו לעצמנו דו"ח מה זאת הקבוצה המיוחדת, כי איש לא נתן לנו שום הסבר. לפי פקודת מול, התיצבנו לפני הבלוק. אנשי ס.ס. הקיפו אותנו והובילו שתי הקבוצות של 100 איש כל אחת, אל מחוץ למחנה. הביאו אותנו ליער בו ניצבה ביקתה עם גג מקש, החלונות היו אטומים בלבנים ועל הדלת המובילה פנימה היה שלט: "מתח גבוה, סכנת מוות". במרחק 30 עד 40 מטר משם, עמדו 2 צריפי עץ. מצד שני של הבקתה היו 4 בורות בגודל 30 על 7 מטרים ועומק 3 מטר. קצות

הבורות היו מפויחים ומזופתים. הועמדנו לפני הבית, מול הגיע והודיע לנו שנעבוד בשריפת אנשים זקנים עם כנים, ושאנו נקבל אוכל, נעבור ללינה לתוך המחנה וחייבים לעבוד אחרת נקבל מכות.

עבור אלה שלא יעבדו, יש להם מקלות וכלבים. ובאמת היו כלבים לאנשי ס. ס. שליוו אותנו. חילקו אותנו לכמה קבוצות. אני עם עוד 11 גברים השתייכתי לקבוצה שאחר כך התברר צריכה היתה לגרור את הגופות מאותה בקתה. חילקו לנו מסכות גז וקרבונו לדלת הבית.

מול פתח את הדלת, ורק אז ראינו שבבית מונחות גופות של אנשים בגילאים ומינים שונים. מול ציווה עלינו להוציא את הגופות דרך הדלת לחצר. התחלנו בצורה כזו, שארבעה סחבנו את הגופות. הדבר הרגיז את מול, הוא הפשיל את שרווליו וזרק את הגופות לחצר דרך הדלת. למרות השעור שנתן לנו, אמרנו שאין באפשרותנו לעבוד כמוהו, ואז הרשה לנו לעשות הדבר בשניים. כשהגופות שכבו בחצר, בא רופא שיניים שנשמר על ידי איש ס.ס. ועקר שיני הזהב. הגיע גם ספר שנשמר על ידי איש ס.ס. וסיפר את שערות הגופות. אחר כך אספה קבוצה אחרת את הגופות והניחו על קרוניות שעמדו על מסילות צרות שהובילו עד קצות הבורות. המסילות עברו בין שני בורות. קבוצה אחרת עסוקה היתה בהכנת הבורות לשריפת הגוויות. בתחתית ריפדו בעצים עבים, עליהם ענפים יותר דקים מוצלבים, ולבסוף ענפים יבשים. עוד קבוצה קיבלה את הגופות מהקרוניות וזרקה אותן לבורות. כשהכול היה מסודר, שפך מול בארבע פינות הבור נפט, הצית מסרק מאבוניט, וזרק למקום ששפך את הנפט. פרצה אש והגופות נשרפו. בזמן פעולתו של מול, עמדנו לפני הבית וצפינו על הכל במדויק. לאחר הוצאת הגופות, נאלצנו לנקות היטב את הבית, שטפנו את הרצפה במים, פיזרנו נסורת וסיידנו את הקירות. הבית היה מחולק בפנים לארבעה תאים: הגדול יכול היה להכיל עד 1200 איש, בשני 700 בשלישי 400 וברביעי 200 עד 250 איש. בתא הגדול היו בקיר שני אשנבים. שלושת האחרים היו להם אשנב אחד.

האשנבים האלה נסגרו על ידי דלתות עץ. לכל תא היתה כניסה נפרדת. על דלת הכניסה היה שלט עם כתובת "מתח גבוה סכנת מוות". את השלט ראו רק כשהדלת היתה סגורה וכשהדלת היתה פתוחה ראו את הכתובת "לרחצה". הנידונים למיתה שנמצאו בתא, ראו את הכתובת השניה שנמצאה על דלתות הכניסה לתא, הכתובת היתה: "לחיטוי". מאחורי הדלת עם הכתובת הזו, לא נמצא כמובן שום חיטוי, אלא היתה זו הדלת דרכה גררנו את הגויות לחצר. את תיאור התא כפי שמסרתי, שרטט המהנדס נוסל מאושביץ. התא הזה נקרא בונקר מספר 2. מלבדו, במרחק חצי קילומטר בערך, היה בונקר מספר 1. היה זה גם בית מלבנים שהיו בו רק 2 תאים, שביחד יכלו להכיל פחות מ-2000 נפש ערומים. תאים אילה הכילו רק דלת אחת וכן אשנב אחד לכל תא. בקרבת בונקר 1 עמד אסם עם 2 צריפים. הבורות היו מרוחקים ופה שמשו מאות הקרונות על המסילות. בערב יום הראשון לאחר העבודה, הובלנו אל המחנה לא לבלוק 14 ממנו יצאנו לעבודה, אלא לבלוק מס' 2. לבלוק הזה חזרה גם הקבוצה השניה. כפי שהתברר עבדו בבונקר מספר 1. הבלוק היה סגור ומבודד על ידי קיר מיתר חלקי המחנה. אסור היה לנו להתקשר עם אסירים מבלוקים אחרים. להרעלת האנשים לא היה צורך בכל הקבוצה. הדבר נעשה על פי רוב בלילה. בחרו אז מהקבוצה בערך 20 איש שעזרו בעבודה הזו. את הרעלת האנשים בצעו בעיקר אנשי הס.ס.. הדבר נעשה על ידי הבאת האנשים במשאיות עד הצריפים. אנו היינו עוזרים לחולים לרדת מהמשאיות ולהתפשט בצריף. כל המובאים התפשטו בצריף. הצריפים והמרחב ביניהם היו מוקפים על ידי הס.ס. עם כלבים. הערומים עברו מהצריפים

לתא. אנשי הס.ס. שעמדו ליד הדלת, זרזו אותם במקלות. כשהתא התמלא באנשים, סגרו אנשי הס.ס. את הדלת, ומנגלה ציווה על עוזרו רוטנפירר שטינמץ להתחיל בהרעלה. הוא התבטא "שטינמץ, גמור עם זה!". שטינמץ היה מוציא אז ממכונית הצלב האדום שנסעה לאחר כל משלוח אסירים הנידונים להרעלה, קופסה עם גז, פטיש וסכין מיוחד. מרכיב מסכה, פותח בעזרת הסכין והפטיש את הקופסה, ושופך את תכולתה דרך האשנב אל התא, וסוגר את האשנב. את הקופסה, הפטיש, הסכין והמסכה, מחזיר למכונית. את המכונית הנ"ל כינו הגרמנים בינם לבין עצמם בשם "זנקר". בעצמי שמעתי פעמים רבות את מנגלה שואל את עוזרו: ה"זנקר" פה?. לאחר ביצוע הפעולות הנ"ל נסעו מנגלה ועוזרו עם המכונית הסניטרית ואותנו החזירו לבלוק. אינני יודע איך זה היה בתחילה, אבל אחר כך, לאחר גמר הרעלה כזו בלילה, נשארו משמרות ס.ס. ליד תא הבונקר. קרו אמנם מקרים, כשהבונקר נשאר ללא משמר, נגנבו ארגזים עם שיני זהב, אשר ביחד עם דברים אחרים, הוחזקו בצריפים.
גויות המורעלים היו מונחות בבונקר עד הבוקר ואז הגיעה הקבוצה שביצעה את שריפתם. תהליך השרפה התבצע באותה צורה שתארתי את היום הראשון, כשעבדתי בבונקר מסר 2. הדברים שנשארו בצריפים מהאנשים המורעלים, מוינו על ידי קבוצה מיוחדת והובלו לאפקטנקמר באושביץ. את הבורות רוקנו מהאפר, על פי רוב רק לאחר 48 שעות מן השרפה. באפר נמצאו עדיין שרידי עצמות. ראינו קרקפות, ברכיים ועצמות ארוכות, באתים זרקנו את האפר על קצה הבור. אז הגיעו משאיות, עליהן הועמס האפר והועבר לנהר הסולה. אנו הועסקנו גם בהרקת האפר לנהר. הדבר נעשה כמובן תחת משמר אנשי הס.ס.. את המרחב בין המשאית והמים, ריפדנו ביריעות בד; כך, ששום שאריות מן האפר, לא תפולנה על האדמה. אנשי הס.ס. המליצו לזרוק את האפר למים, כך שייגרף עם הזרם, ולא ישקע על הקרקעית. לאחר המעשה, היינו מנערים את היריעות לתוך המים, ומטאטאים היטב את המקום. גופות המורעלים בעת פתיחת תא הגז, היו בעיקר במצב שכיבה, רבות מהן דחוסות זו על זו בשכבות, וחלקן נותרו במצב עמידה נטויה. בהרבה מקרים ראיתי על פיות המורעלים קצף לבן. בתוך התא שרר חום גבוה, והורגש טעם מתקתק של הגז. קופסאות הגז היו ממתכת עם מדבקות צהובות, בדיוק כאלה שבהן השתמשו אחר כך בקרמטוריום. בשני הבונקרים הורעלו בעיקר משלוחי יהודים שהגיעו מפולין ואחר כך מליטא, מצרפת ומברלין.
את הבונקר מספר 1, פרקו לגמרי עוד בשנת 1943. לאחר הקמת הקרמטוריום מספר 2, פרקו גם את הצריפים ליד בונקר 2 וכיסו את הבורות. הבונקר עצמו נשאר עד הסוף, ולאחר הפסקה ארוכה, הפעילו אותו מחדש, כדי להרעיל את יהודי הונגריה. הקימו אז צריפים חדשים ופתחו את הבורות מחדש. עבדו אז ליד בונקר מספר 2 במשמרות יום ולילה. אני עצמי עבדתי שם יומיים. בזמן הזה הוצאנו את הגופות מהתא בזמן קצר יותר לאחר ההרעלה מאשר קודם לכן. כך קרה לעתים, שכשנכנסנו לתא, שמענו עדיין גניחות, בפרט כאשר תפשנו את הגופות בידים וגררנו מהתא. במקרה אחד מצאנו בתא תינוק חי שהיה עטוף כולו בכרית. גם ראש התינוק היה עטוף בכרית, ולאחר הסרת הכרית, התברר שהתינוק פקח עיניו ועושה רושם שהוא חי. הבאנו את התינוק אל אוברשרפפירר מול, עם הודעה שהתינוק חי. מול לקח את התינוק עד קצה הבור, הניחו על הארץ, דרך על צווארו וזרק אותו לתוך האש. ראיתי במו עיני את המחזה כשדרך על צואר התינוק. התינוק הניע את ידיו. הוא לא צעק, ולכן אינני יכול לקבוע אם הוא נשם, בכל אופן, הוא נראה אחרת מגופות המתים.

תכולת הבונקרים מספר 1 ו-2, היתה כ-4000 איש. בונקר מספר 2, בכל תאיו יכול היה להכיל מעל 2000 ובונקר מספר 1 פחות מ-2000.

בשנת 1943, הועברנו ממחנה הנשים למחנה B II D בלוק 13 ואחר כך לבלוק 11. איכשהו בסתיו אותה שנה, העסיקו אותי מחדש בזונדר-קומנדו. בהפסקות בין העבודה, הועסקתי בקבוצה שעסקה בהריסות. עבדתי ליד קרמטוריום מספר 5. עד חודש מאי 1944 עבדתי בגינות, חטיבת עצים, הובלת קוקס. הועסקתי בכל העבודות הנ״ל, היות שקרמטוריום מספר 5 לא פעל עדיין. הוא הופעל רק במאי 1944, כשהחלו להגיע משלוחי יהודים מהונגריה. את העבודה בקרמטוריום ניהל מול, והמבצעים היו מנהלי קומנדו בשם בוגר ואקהרט. במשמר השתתפו בין השאר, קורצשלוס וגוטס. קרמטוריום זה נבנה כמו מספר 4. בשני הקרמטוריות היו בכל צד 4 תנורים. לכל תנור הוכנסו 3 גוויות. האולם של פשיטת הבגדים ותאי הגז, היו חלקית מתחת האדמה.

ההרעלה התבצעה באותם קרמטוריות כמו בבונקרים 1 ו-2. את האנשים הובילו במשאיות, ולקראת הסוף, לאחר התקנת מסילת הברזל עד בזז׳ינקה, נרדפו רגלי גם לקרמטוריום 4 ו-5. הבאים נכנסו למלתחה ואיש ס.ס. בשם בורגר, זרז אותם במלים: עשו זאת מהר, האוכל והקפה יצטננו. האנשים אמנם ביקשו מים, וזה ענה להם שהמים קרים ואסור לשתות אותם. לכן עליהם להזדרז, וכשייצאו מן המקלחת, יקבלו תה שהוכן עבורם. כשכולם נמצאו במלתחה, עלה מול על ספסל ונאם לפניהם באמרו שהם יגיעו למחנה בו הבריאים יצאו לעבודה, והחולים והנשים ישארו בתוך הבלוקים. הוא הראה להם את המבנים בבזז׳ינקה, ואמר שחייבים קודם להתקלח, אחרת לא ירשו להם שלטונות המחנה להכנס. לאחר שכולם התפשטו, הריצו אותם לתוך תא הגזים. בהתחלה היו 3 תאים, ולקראת הסוף, סדרו תא רביעי. הראשון הכיל 1500 איש, השני 800 השלישי 600 והרביעי 150. מהמלתחה עברו האנשים לתא דרך פרוזדור צר. בתאים היו כתובות ״לחיטוי״. כשהתא התמלא, סגרו אנשי הס.ס. את הדלת. על פי רוב סגר אותה אוברשרפפירר מול בעצמו.

אחר כך מנגלה נתן פקודה לשטינמץ, שיבצע את פעולתו כמו ליד הבונקרים. ניגש לאוטו עם הצלב האדום, הוציא את קופסת הגז, פתח אותה ואת תכולתה זרק דרך האשנב בקיר הצדדי לתוך התא. האשנב היה די גבוה, כך שהוא נאלץ לעלות על סולם קטן, וגם פה עשה את הכל כשמסכה על פניו. לאחר זמן הודיע מנגלה שהאנשים כבר אינם חיים. הוא השתמש במילים ״הדבר נגמר״. ביחד עם שטינמץ נסע באוטו של הצלב האדום.

אז פתח מול את דלת תא הגזים, ואנו חבשנו את המסכות וגררנו את הגופות מן התאים, דרך הפרוזדור הצר, אל המלתחה ומשם דרך פרוזדור אל התנורים. בפרוזדור הראשון, ליד דלת הכניסה, סיפרו הספרים את הראשים, ובפרוזדור השני עקרו רופאי השיניים את שיני הזהב. הגויות סודרו על אלונקות ברזל, שהורכבו על גלגלים, וכך נדחפו לתוך התנור. הגויות סודרו בשלשות: שתים מהן במקביל וראש מול ראש, והשלישית סודרה כשראשה על רגלי השתים. כשהנחנו את הגויה השלישית במקומה, הגויות הקודמות שהוכנסו לתנור, כבר בערו. ראיתי שבהשפעת החום, התכווצו הידיים ואחר כך גם הרגלים. בסך הכל מיהרנו מאד ואת כל תהליך השרפה לא יכולנו לראות. נאלצנו למהר בגלל התרוממות הגפיים וזה גרם קשיים בהנחת הגופה השלישית. באלונקות השתמשנו כך ששני אסירים הרימו את הקצה המרוחק מהתנור, ואחד הרים את הקצה הקרוב. לאחר הכנסת האלונקה, החזיק אחד האסירים את הגופות במגרפה כשהוא משתמש בה כמו במזלג, והשניים האחרים הוציאו את האלונקה מתחת לגויות. לאחר מילוי התנור, סגרנו את המכסה וטפלנו בתנור הבא.

הבעירה ארכה בין 15 ל-20 דקות. לאחר מכן, פתחנו את דלתות התנורים והמשכנו בהכנסת גופות אחרות. בעת הגעת המשלוחים מהונגריה, עבדנו בקרמטוריום 5 בשתי משמרות. משמרת יום משעה 6.30 עד 18.30 והשניה עד 6.30 בבוקר. עבודה זו ארכה כ-3 חדשים, בגלל שהקרמטוריום לא הספיק, נחפרו בורות ליד קרמטוריום 5 - היו 3 גדולים ו-2 קטנים יותר. תהליך שריפת הגויות ליד קרמטוריום 5, היה זהה לזה שבוצע בבורות ליד הבונקרים 1 ו-2. גם פה שורף הגויות היה מול. את האפר הוציאו בשיטה דומה, כמו בבונקרים. במיכלים מיוחדים ריסקו אותו עד דק והסיעו לנהר. את האפר מהקרמטוריות, קברו בתחילה בחפירות מוכנות למטרה זו, אחר כך, עם התחלת המתקפה של הצבא האדום, ציווה הס, מפקד המחנה, להוציא את האפר מהחפירות ולהובילו לנהר הסולה. תאי הגזים בקרמטוריום 5 היו בערך בגובה 2.25 מטר. בכל אופן, לא יכולתי להגיע בהרמת יד אל התקרה. ממשקוף הדלת עד התקרה היה הגובה בערך 50 ס״מ. לקצה התחתון של האשנב דרכו שפכו לתא את גז הציקלון שבקופסה, יכול היה להגיע גבר בגובה בינוני, בהושטת יד. אבל לשטינמץ היה סולם קטן, שעליו עלה כדי להגיע לאשנב. פעולה זו עשו גם אנשי ס.ס. אחרים בתקופות שונות, אבל את שמותיהם אינני זוכר. לעומת זאת, אני זוכר, כאמור, את שמו של שטינמץ, כי בהתחלה היה ממונה על הקבוצה שלנו ה״זונדרקומנדו״. את שמו הפרטי אינני ידע. זהו גבר בגובה בינוני, נמוך ממני. בלונדי בן 26 בערך. לשרותים שונים קיבל תמיד בנות מסלובקיה. אינני יודע באיזו שפה דיבר איתן.

הממונה על קרמטוריום 4 ו-5, וגם בונקר מס׳ 2, היה האופטשרפפירר מול. היה זה גבר בגובה בינוני, בריא בשר, בלונדיני עם שיער מסורק לצדדים. היתה לו עין שמאל תותבת וגילו כ-37. אשתו ובנו בן ה-10 וכן בתו בת 7, גרו בעיר אושביץ. בעת הרעלת האנשים נכח על פי רוב רופא המחנה מנגלה. היה זה גבר גבוה, שטיני, בן 40 בערך. הוא הגיע תמיד עם המכונית של הצלב האדום, בה הביאו את גז הציקלון, וכל אסירי הקבוצה ראו שבזמן הפעולות הוא עמד ליד דלת תא הגזים. הדלת היתה מצוידת בחלון קטן. לאחר הפעולה נפתחה הדלת לפי פקודתו. בזמן גרירת הגויות מהתא, הוא כבר לא היה נוכח. היה מסתלק באותה המכונית הסניטרית. אף פעם לא ראיתי את מנגלה בודק את האנשים ההולכים למותם, וגם לא את גויות המורעלים.

בתחילת מאי 1944, החלה ההרעלה ושרפת הגויות בקרמטוריום 5, של יהודי הונגריה. את גופות המורעלים במשלוחים הראשונים שרפו בתנורי קרמטוריום 4, בגלל הקלקולים בקרמטוריום 5. את יהודי הונגריה שרפו עד סוף התקופה בבורות שנכרו למטרה זו ליד קרמטוריום 5. נכרו שם 5 בורות באורך 25 מטר כל אחד, וברוחב 6 מטר ועומק בערך של 3 מטר. בבורות האלה נשרפו בערך 5000 איש ביום.

בגלל הגעת משלוחים רבים של יהודים מהונגריה, הופעל מחדש בונקר מספר 2 וגם שם הורעלו ונשרפו אנשים. אינני יודע כמה אנשים נשרפו ביום בבונקר הזה, כי בתקופה ההיא לא עבדתי ליד בונקר מספר 2. בכל המקומות עבדו אז בשתי משמרות, יומית ולילית. עבודה זו נמשכה בחודש מאי ויוני 1944. לפי חשבוני נשרפו במשך החדשיים בקרמטוריום 5 כ-300,000 יהודים מהונגריה. את האנשים האלה הריצו ישירות מרציף הרכבת ברגל אל קרמטוריום 5. היו ביניהם גברים, נשים וילדים מכל גיל. כשהגיע משלוח סגרו אותנו בשני חדרים קטנים מיוחדים למטרה זו, כדי שלא יהיה מגע עם אנשי המשלוח, ושלא נגלה להם את הגורל המצפה להם. קרה בכל זאת שמישהו נחלש בדרך, ואז, תחת משמר איש ס.ס., נאלצנו להביא את החולה לשטח הקרמטוריום. במקרים כאלה שוחחנו לא פעם עם החולים הנישאים על ידינו. רובם לא ידעו

שהם הולכים למותם, ואם סיפרנו להם, לא האמינו לדבר. אני נזכר שבשנת 1943, נשרפו בערך 70,000 יהודי יון. את המספר אני זוכר היטב כי בזמן הזה, אמר לנו קלר, הממונה על קרמטוריום 2 ו-3, שנסתימו עבורנו הימים הטובים, כי בקרוב עומדים להגיע מיון 70,000 איש. הוא אמר לנו זאת, כי היתה הפסקה בפעולת הקרמטוריום, ולא עבדנו קשה. בענין לאומים אחרים אין לי נתונים, ואיני יכול לקבוע כמה קורבנות מכל ארץ הושמדו במחנה אושביץ. אני מעריך שבשני הבונקרים ובארבעת הקרמטוריומים, הושמדו מעל 4 מיליון איש. חברי ה״זונדרקומנדו״ האחרים היו באותה דעה. מזכיר הקומנדו גרדובסקי יליד גרודנו, ניהל רישום לפי מידע שקיבל מהאסירים שעבדו בכל הקרמטוריות על כמות האנשים שהורעלו ונשרפו, וכן התרשמויות של האסירים בזמן פעולתם. הוא נהרג בזמן המרד בחודש אוקטובר 1944. אז נורו 500 אסירים מהזונדרקומנדו, שמנה אז 700 אסירים. 100 מהם לנו בקמטוריום 2 ו-100 ב-3. ו-500 בקרמטוריום מספר 4. רישומי גרדובסקי נקברו בשטח גדור בתיל, עד יד קרמטוריום 2 ואני הוצאתי אותם ומסרתים לידי הועדה הסוביטית. היו אלה רישומים בצרוף מכתב למוצא האלמוני. לפי הוראת הועדה הסוביטית, תורגמו כל הרישומים שנכתבו בעברית, על ידי האסיר ד״ר גורדון. הועדה לקחה איתה את כל החומר. ידוע לי שבשטח השייך לקרמטוריום 2, נקברו רישומים נוספים ותעודות של נספים. את הדברים צריך לחפש ממול לתנורי הקרמטוריום. את המקום המדויק אינני יודע, כי לאחר פיצוץ הקרמטוריום, השתנה השטח ואינני מתמצא. בקרמטוריום 2 ו-3 לא עבדתי. שם הועסקו זיסנר ומנדלבאום. טאובר עבד איתי לאחר שהועבר לבז׳יינקה מקרמטוריום 1 באושביץ. בזונדרקומנדו שלפני דצמבר 1942, עבדו בעקר סלובקים. את אלה הרעילו באושביץ בקרמטוריום 1. כפי שכבר הזכרתי, מנתה הקבוצה שלי 200 אסירים. תוך זמן קצר הוגדלה ל-400. אחר כך נשלחו 200 מהם לסביבות לובלין, ומשם התוספו אלינו 20 רוסים. מהם נודע לנו שהמאתים שנשלחו ללובלין, נורו למוות. ב-1943 הוסיפו לנו 200 יהודים מיון. בשנת 1944 500 מהונגריה. באוקטובר נרצחו 500-רובם, 400 בחצר קרמטוריום 4 ועוד 100 בשדה על יד קרמטוריום 2. באותו חודש בחר מול 200 אסירים, שלח אותם לאושביץ, וכפי שנודע לנו מקבוצת ״קנדה״ שעסקה במיון החפצים, הם הורעלו במתקן ששימש לחיטוי הבגדים שאוחסנו ב״קנדה״.

בנובמבר 1944, נשלחו 100 אסירים למחנה ״גרוס רוזן״, כך בכל אופן הודיעו לנו. הם נשלחו במשלוח עונשין.

לאחר כל ההפחתות, נשארו בקבוצה מעל 100 אסירים. קרמטוריום 5 פעל עד הימים האחרונים שהגרמנים היו במחנה, והוא פוצץ על ידם לפני בריחתם. לקראת הסוף שרפו בקרמטוריום זה, רק מתים או נרצחים במחנה. הרעלות כבר לא נעשו. את הקרמטוריום שרתו אז 30 אסירים, והיתר עבדו בפירוק קרמטוריום 2 ו-3, ביניהם גם אנוכי. בסוף מאי 1944, הועברה הקבוצה מבלוק 11 בקטע B2D , לתוך קרמטוריום 4 בו שהיתי עד אוקטובר 1944. כפי שכבר הודעתי, התגוררו בו כ-700 אסירים.

היות ובקרמטוריום לא נדרשו בתקופה ההיא כל כך הרבה עובדים, חששנו בעצמנו מפני הרעלה וחיסול. החלטנו לארגן מרד. תכננו אותו כבר מזמן. היה לנו קשר עם העולם בחוץ. יצרנו רימונים, היה לנו נשק ומצלמה. וחכינו למתקפה השלישית של הצבא האדום. חשבנו שרק במצב שיווצר יהיו לנו סיכויים. באוקטובר נראה לנו מצבנו קריטי ומאיים. לכן החלטנו לא לדחות יותר את המרד ולפעול. את התאריך המדויק אינני זוכר, אבל זה היה ביום שבת, כשהתנפלנו על משמרות הס.ס. והצלחנו לפצוע 12 מהם. יתכן שהיו ביניהם גם הרוגים. באותו

זמן העבירו את אסירי הקבוצה בקרמטוריום 2. במספר 3 לא הספיקו להתחיל בפעולה. לשטח הקרמטוריום שלנו הגיע מיד כוח ס.ס. כמה יחידות השתלטו על השטח, ירו ב-500 אסירים, והיתר שהתחבאו הצליחו להציל את נפשם. התחבאתי מאחורי ערימת עצים, וטאובר התחבא בתוך מפלטי הארובה של קרמטוריום 5. את כל הנשארים בחיים, העבירו לקרמטוריום 3. השאירו אותנו בחיים כדי לחקור את הקמת הארגון. הדבר לא עלה בידם, למרות החיפושים בשטח והחקירות האישיות. לאחר המרד הכושל קברנו את כל החומרים וביחוד את הרימונים והפסקנו את פעולת המחתרת.
בקרמטוריום מספר 3 גרתי עד נובמבר 1944, ואז העבירו את כל הקבוצה למחנה B2D. אני נמצאתי בבלוק מסי 3. מאוקטובר 44, זאת אומרת, מזמן המרד שסיפרתי אודותיו, עבדתי בהריסת הקרמטוריום, ובעיקר בפירוק מספר 4, שנשרף בזמן המרד, כך שפרקנו רק את הקירות ולקי הברזל ממנו, נשלחו לאושביץ ונשארו שם בקרפיף. אסירים אחרים הועסקו בפירוק קרמטוריום 2 ו-3. את אלה התחילו לפרק בנובמבר 44 ואמרו לנו שאלה יועברו למחנה גרוס רוזן. חלקי הברזל, הדלתות, מתקני האיוורור, ספסלים, מדרגות וחלקים אחרים, נמצאים על הקרפיף. הריני מציין שבבונקרים מספר 1 ו-2 וגם בקרמטוריום 4 ו-5, השתמשו בדלתות ומכסים לחלונות מאותו סוג. אלה עשויים היו מעץ עבה, כבדים ומצוידים בלבד מבודד בתוך החריצים. את הדלתות סגרו בידיות ברזל כפולות, ולהשגת אטימה מוחלטת, סגרו אותם בברגים. לכל הדלתות שהובילו לתאי הגזים, היו פתחים מזוגגים. לקרמטוריום 2 ו-3, לא היו תריסים, היות ולתאי הגזים היו פתחים בתקרה. הפתחים האלה נסגרו בעזרת מכסי בטון. מצורפים שרטוטים של הבונקרים 1 ו-2 וגם קרמטוריום מספר 5. מספר 4 היה זהה למספר 5. בבלוק 13 בקטע B2D , שהיתי עד תחילת ינואר 1945. הועברנו לבלוק 16 ומכאן, ביום 18 בינואר, נשלחנו לכיוון הרייך. הלכנו ברגל, ובסביבת העיר פשצ׳ינה, הצלחתי ביחד עם טאובר לברוח מן השורות. איתי ביחד יצאה כל קבוצת הזונדרקומנדו שמנתה מעל 100 איש. מהם לא רבים נשארו בחיים. בימים האחרונים חזר מזה ון קלאיב מהולנד, ובלי לעצור, נסע למולדתו. בין היוצאים מאושביץ, היו זאבק חז׳אן מגוסטינין, שמואל מצרפת, ליבל מגרודנו, למקה מצירבוני בור, דוד ננצל מריפין, משה ויענקל וינגרטן מפולין, סנדר מברלין, מוריץ מיון, אברהם דרגון אחי מז׳ורומין פולין, סרגה מצרפת (זקן הבלוק), אבא מגרודנו, בקר ברך מלונה, קוזין מרדום ואחרים שאת שמם אינני זוכר. אני מתכוון להתישב בז׳ורומין ולהתחיל לעבוד במקצועי. אני מקווה שגם אחי יחזור ונעבוד ביחד. אני מצפה להתגייס לצבא. לאחר מה שעברתי במחנה הנני עצבני וחלוש ואני רוצה לחזור לחיים רגילים, לצאת מאוירת המחנה ולשכוח את כל מה שחויתי באושביץ.
השופט: יו סהן העד: שלמה דרגון התובע: אדוארד פכלסקי
דיווחה: קריסטינה שימנסקה.

בנוסף לשלמה ואברהם דרגון היו ב״זונדר קומנדו״ בני עירתנו:
גרפמן יואל, דרביציר אברהם, מוכה משה, פופיול משה, פופיול זליג, פופיול מאיר, סורגל יצחק, לבנטל דוד, ריזיוב אברהם כולם נספו הי״ד

עיירתי זיורומין

מאת מנדל בראון

הרבה שנים, אם כי נדמה כי רק תמול-שלשום זה קרה, עברו-חלפו מאז שואת יהדות אירופה, כששליש מעמנו, ששה מיליון יהודים, נרצחו ונשרפו ע״י החיה ההיטלראית. אולם הבית הישן, עיירתי הקטנה זיורומין נשארה חרוטה עמוק בליבי. קשה לשכוח, קשה לזכור ולשכוח. אין רגע שעיירתי היהודית, אם כי הרחק בגלות המרה, לא תקום חיה לנגד עיני. בימים ובלילות, כשהשינה נודדת מעיני, רואה אני לפתע את עיירתי על כל רחובותיה, סמטאותיה, בתיה, בית הכנסת ובתי המדרשים, מהם נישאו ברמה תפילותיהם של יהודי עיירתי בחגים ובימי חול.

זה מספר דורות חיו יהודי זיורומין בשקט ובשלווה בין הגויים עמם סחרו ונתנו בכל מיני הזדמנויות להביא מעט פרנסה למשפחה, מי יותר ומי פחות, אך כולם - אפשר לומר - היו שבעי רצון היות ורוח היהדות והדת שררה על עמך ישראל, כנהוג אז בעיירות פולין, למרות האנטישמיות שרחשו בני הפריצים, האנדקים למיניהם ושונאי ישראל.

ששה ימים, בימי חול, אצו-רצו אנשי העיירה למצוא את פרנסתם אך בבוא השבת, אף העניים ביותר, בעלי מלאכה שעמלו כל השבוע בסדנא ובמסחר - אפפו בקדושת השבת, כשהשמחה שוררת בביתם ועל שולחנם לא יחסר לא לחם, חס וחלילה או בשר ודגים וכל מטעמים המכניסים את הנשמה היתרה לקודש הקדשים.

אמנם, לא פעם קרה שבעל מלאכה זה או אחר ידו לא תשיג לקנות עוף לשבת בשל פרנסתו הדלה או מחלה חס וחלילה, או אם העוף שהוטרף, ולא תבוא טריפה על שולחנו של יהודי כשר בשבת, אך אם כי איש-איש ודאגתו-לא יחסר הדל כעשיר לחלל את השבת מבלי שימצא עצמו חסר כל ביום קודש זה, בשבת או בחגים.

זוכר אני - ואני אז עול ימים - כשבא יום השוק, והיה זה ביום שני לשבוע - התעוררה העיירה היהודית בקניית כל מיני מצרכים שהגויים הביאו לעיירה ובתמורה קנו מצרכיהם הם שמצאו בחנויותיהם של היהודים.

לא חסרה שמחה בבתי היהודים, כפי שלא חסרה דלות מרה, שפקדה בית זה או אחר, אך על כולם שררה שכינה שעוררה את האדם לתקווה, ושמח היה לראות בערבי שבתות נרות דולקים ומהבהבים כשאמהות יהודיות עומדות ומברכות בקדושה, ממלמלות ברכות, כשעיניהן זולגות דמעות ומבקשות את היושב במרומים שישלח בריאות ופרנסה לכל המשפחה ולכל בית ישראל בעולם.

וכשהזכרונות והגעגועים פוקדים את נפשי - נזכר אני גם בנוער של עיירתנו - נוער אליו השתייכתי גם אני. כמעט כל הנוער השתייך למפלגה כלשהי. אני השתייכתי למפלגת ״מזרחי״, על פי המסורת בביתנו הציוני והמסורתי, אך רוב הנוער היה מבקר בספרייה העממית (״פאלקס-ביבליאטעק״) על מנת לרוות את צמאונם בקריאת ספרי השכלה, כשאני, ליבי נמשך ללמוד את ספר הספרים - תנ״ך. במיוחד בשעות של שחרית או אף בערב לא שכחתי גם לקרוא עיתון יהודי. בספרייה העממית היו מקיימים כל מיני הרצאות ונשפים בה מצא הנוער מקום לוויכוחים אידיאולוגיים, החל מנוער שהשתייך ל״אגודה״ ועד הנוער של הרביזיוניסטים, בית״ר ומפלגות אחרות.

במיוחד הדבר בא לידי ביטוי כשבעיירה התקיימו בחירות אז התעוררה העיירה לחיים. חלוקי

הדעות והמחלוקות מלווים בריתחת-השיכנוע מלאו את העיירה, כל שכן את הספרייה העממית. כל אחד רצה לשכנע את חברו כי הצדק עמו, וכי המפלגה שלו היא הטובה והיפה ביותר. יחד עם זאת חי כל הנוער בגעגועים לימים אחרים, לתקווה המתדפקת על דלתות של בתי היהודים שהגאולה לא תבושש לבוא...

כך חיה עיירתי זזרומין בשקט ובשלווה, מלאה רוח ומסורת יהודית עד שנת 1939.

על תושבי עיירתי היהודים נפלה פאניקה אחרי שנודע כי סיוט המלחמה ממשמש ובא. החיה הנאצית היטלר ימ״ש החל להתקדם כמפלצת למדינות אירופה, כבש את הסודטים, ולאחר מכן את כל ציכוסלובקיה ואף אוסטריה נפלה בידיו. המלחמה התקרבה, אם כן, לפולין האנטישמית. כבר ב-1 בספטמבר של שנת 1939, בשעה שתים, פשטה השמועה בעיירה כי פרצה מלחמה בין גרמניה לפולין. בבניין המאגיסטראט (העיריה) התאספו חיילים פולניים. העיירה היתה כמרקחה. רוב האוכלוסיה הורחקה מהחזית. ניתנה פקודה כי כל גילאי 18 עד 50 חייבים להצטרף וללכת עם הצבא, אולם כבר בדרך המנוסה נשמע רעש המפציצים הגרמניים והקרבן הראשון שנפל מהפצצות אלה היה דוד גולדאק. אחי ואני הלכנו עד ביזיון כשאחרים המשיכו בדרך פלוצק-וארשה. ביום הרביעי למנוסה שבנו הביתה. העיירה הייתה כבר מלאה קלגסי הגרמנים שכבשו את הסביבה.

מיד החלו הצרות. היהודים החלו להתחבא ולהסתגר בבתיהם, אולם פולנים אנטישמיים הצביעו על כל יהודי, כשהם מנצלים את מצב הביש שנוצר והחלו לשדוד את רכושם של היהודים ולהכותם בכל שמצאום. נפלו קרבנות יהודים. הפולנים שמחו לאיד היהודים והתרוצצו כמו ב״חתונה״ או ״חגיגה עממית״.

זכורני כיצד יהודי העיירה התאספו אחוזי פחד נורא בבית הכנסת, השמיעו את קולם בתפילות-רחמים אל בורא העולם, שירחם על עמו ישראל וישלח ישועה, אך הישועה לא באה והצורר הנאצי החל להכניס ״סדר גרמני״ בעיירה. אנשי ס.ס. פקדו על כל היהודים להתאסף ליד גדר המאגיסטראט, אולם אבי, זכרונו לברכה, סבר כי עלינו לנוס מחוץ לעיירה עד יעבור זעם.

וכך, אחי ואני עזבנו את העיירה והלכנו מחוץ לביתנו. להסתתר בבית העלמין שם שהינו עד שירד הליל. בינתיים נודע לנו כי היהודים שהתאספו ליד המאגיסטראט נלקחו לעבודה. כשחזרנו הביתה יעץ אבי שנעלה על גג ביתנו ונתחבא. היה זה בדיוק יום שמחת תורה, אך השמחה הופרה וכל אחד חרד לחייו. בינתיים לא פסקו הגרמנים להשתולל בעיירה ושרפו את בית הכנסת על כל ספרי הקודש שבו. מנדל גרינברג המורה-הוראה של העיירה פנה אל היהודים לשבת ״שבעה״ אחרי שריפת בית הכנסת וספרי התורה וכך עשו רוב יהודי העיירה. כל אחד בביתו ובפינתו ובמקום מחבואו.

הצרות והנגישות התעצמו עם כל שעה ויום. הגרמנים ציוו על כל יהודי לענוד ״טלאי״ על בגדו העליון המעיד עליו כי יהודי הינהו. בנוסף לכך נאסר עליו ללכת במדרכה אלא במרכז הכביש שם נוסעות ועוברות העגלות. גרמני שתפס יהודי עם זקן, גזז את זקנו ופיאותיו, לעשותו לשימצה, ללעג וקלס, והקרבן הראשון בשטח זה היה החזן של העיירה מר ולצקי.

עתה פחדנו להיראות בחוץ, אולם אחרי שהתארגן וועד, או כפי שכונו לאחרונה ״יודנראט״, נאלצים היינו לצאת לעבודה, כיוון שנודע לועד כי באסיפה הראשונה ליד המאגיסטראט לא היינו בעבודה.

עבודתנו היתה להוציא מהמחסנים שהשתייכו ליהודים את המזון, הבגדים וכל רכוש אחר, להעמיס על עגלות ולהביאם אל קרונות הרכבת, לשלוח לגרמניה הנאצית.

עשינו את המלאכה הזו בלב דווי ושבור וזאת תחת מכות רצח מידי הנוגשים הגרמנים ועוזריהם הפולנים.
אך לא סגי בכך. ב-8 בנובמבר אותה שנה, בשעה שלוש אחרי הצהריים הובאנו, תחת מכות רצח, למאגיסטראט ומשם הובילונו לעיר שערפץ, ומשם בקרונות רכבת לוארשה.
בוארשה קיבלנו את הכינוי "המגורשים", ובשל חוסר מקום נדחפנו אל בתי כנסת ומדרשים וזאת לאחר שלקחו כל מה שהיה עמנו. מיד פשטו רעב ומחלות בקרב היהודים שנמצאו בבתי כנסת ובתי מדרש אלה. אנשים חלו בטיפוס ובמחלות אחרות, אולם שום עזרה לא באה. מדי יום גוועו אנשים ולא הייתה אפשרות אף לקבור את מתינו.
אלה שהחזיקו מעמד נלקחו לעבודה מפרכת, ונוצר הרושם כי אנשים שעסקו בחלוקת עבודות ניצלו את היותינו "מגורשים", כלומר אנשים בלי גג ובית, ושלחו אותנו לעבודות קשות ומפרכות ביותר.
המצב היה ללא נשוא. באופק לא נראה שום סימן של הצלה. אז גמרו אומר הצעירים שבקרבנו שאין מקומם כאן, וכי המצב נעשה גרוע מיום ליום - והחלו להתחמק וללכת בדרכים-לא-דרכים אל עיירות, שם הגיטאות עדיין קיימים אם כי שרויים בפחד-מוות.
אחי אליעזר ואני, הלכנו לכיוון העיירה מלאווע (מלבה) בחשבנו להשאר שם עד יעבור הזעם אולם גם כאן השיגה אותנו יד הרוצח. גם כאן לא חסרו צרות עד שיום אחד הוצאו מהגיטו 50 יהודים, ביניהם גם יהודים מעיירתנו ורצחום נפש. בן עיירתי, זלמן-ברוך מונדרשטיין ז"ל, פנה בתחנונים אל אלוהי ישראל, בטרם ירו בו, וביקש שיהא הוא הכפרה לכל בית ישראל, שירחם אלוהים ויציל את עמו הנרדף מכל צרה ומצוקה, אנשי ס.ס. ירו בו במקום והוא נפח את נשמתו הקדושה אך תפילתו לא נשמעה באוזני אלוהים שראה בעוניו של העם הנרצח.
אחרי הצרות שאחי ואני עברנו בגיטו מלבה הובאנו בקרונות של בהמות אל אושוויץ-בירקנאו, מחנה הנודע לשימצה. במחנה הזה הייתי עד, כיצד מובלים האנשים אל תאי הגזים. האסירים, או ה"מוזולמנים" כפי שכונו לאחר מכן, שנשארו רק עור ועצמות, שוכנו בצריפים מעשרה עד שנים עשר איש על דרגשים ("פריטשעס") כך שאי אפשר היה לנשום, וכשאחד רצה להסתובב אל צדו השני היו חייבים יתר האסירים להסתובב יחד אתו בשל הצפיפות וחוסר מקום.
מיד, אחרי שהובאנו ל"פלנטה החדשה" החלו המיפקדים ("אפלים"). לאפלים היה צורך לרוץ אם יש בך כוח או לאו. כבר בימים הראשונים הביאו את אחי, אותי ועוד קאצטניקים אל בניין גדול. כשנפתחו הדלתות נתגלו לנגד עינינו גוויות רבות. אנשי ס.ס. ציוו עלינו להעמיס אותם על משאית ולהוביל לבורות, שם נשרפו. היו אלה גוויות של אנשים שהומתו בתאי הגזים.
בורות אלה נמצאו כמאה מטר מהצריפים שלנו. אך הפציע השחר, בשעה ארבע לפנות בוקר, העירו אותנו משנתינו, כשאנחנו עייפים עד מוות, ותחת מטר של מכות מידי הקאפו או אנשי ס.ס. הובלנו שנית לאותו בניין ולאותה עבודה מפרכת איומה ובזויה. שם כבוד האדם אינו שווה את שמו הנושא עמו בפי השטן, מנגלה, זה "מלאך המוות" השולח אותם לתאי גאזים.
כדאי רק לציין עובדה מחפירה אחת באושביץ-בירקנאו שראו עיני: בשעה מסויימת ולפי "הסדר הגרמני" חייב גם אסיר המחנה להתרוקן. מקום "ההתרוקנות" נמצא בבור באורך של כמה מטרים. כולם מתיישבים בשורה אחת להתרוקנות, כך שלא נשאר מקום לעוד אחד, ואז בא הקאפו או קאפו-משנה (עוזר לקאפו). בראותו שאין מקום בשבילו והוא משליך אחד מהאסירים לתוך הבור עם הצואה ומתישב במקומו. לאחר מכן נמשך האסיר ומובא לבור המשרפות שם הוא נשרף חיים.

כזה הוא האדם ב״פלנטה״ של אושוויץ-בירקנאו. כאן האדם הוא רק מספר שעל זרועו בעיני הקאניבלים הגרמנים ועוזריהם.
קשה מאוד קשה לתאר במילים, כל שכן להסתכל, להיות נוכח ולראות את מעשיהם האכזריים של הגרמנים ועוזריהם ביחס לאדם. דומה, כי חיה מאותו מין לא תעשה כדבר הזה לזולתה. הדעת לא תוכל להבין כיצד יכלו חיות פרא אלה לקחת אנשים, כשהם עדיין חיים ונושמים להשליכם לבורות השריפה. האדם נעשה כאן אדיש, מאובן, אין אונים ורק מחשבה אחת מנקרת במוחו: כיצד לברוח מזה, לצאת מהגיהנום השטני הזה ולהוותר בחיים על מנת לספר לדורות הבאים את מה שראו עיניך. דומה, כי שום דמיון לא היה מסוגל להעלות על הדעת כי קאניבאליזם כזה יכול להתרחש במאה הנאורה, כביכול, שלנו, המאה העשרים.
אך זו עובדה. הבלתי יאומן באושוויץ-בירקנאו אינו אומר דרשני, כי כאן הכול מעבר לדרש ולדמיון. ״מלאך המוות״, מנגלה, עומד ורק מראה במקלו המהוקצע: ימין - שמאל, מי למשרפות ומי עדיין לעבודה. אין כאן משמעות לזמן, ליצרו של אלוה. כאן שולט האי-הגיון, המוות בכל עוזו ושטנו.
הנה מגיעות רכבות המגורשים, הפעם מסוסנובצה, או מבנדין. הם מובלים בקרונות המיועדים לבהמות, נושמים בקושי, שבורים מהדרך, מרעב וצמא. זקנים וטף, נשים וחולים. בשביל אנשי ס.ס., ובראשם הארכי-שטן, מנגלה, אלה לחיסול וחלק לעבודה. אני ב״פון״ כך נקראה ״אויפרוימונגס-קאמאנדע״, כלומר ״קבוצת הנקיון״. מעסיקים אותנו בהעברת גוויות העמסתן על העגלות הישר אל בורות השריפה. שני אנשים לכל גוויה. אחד אוחז בראש השני ברגליים ו״הופ״ על העגלה
אחי אליעזר, זכרונו לברכה, נמצא יחד אתי. אנחנו עולי-ימים. יתר המשפחה שלנו הושמדה. רק הוא, אחי היקר נשאר לי בחיים, אחרי שעברנו יחד את הגיהינום של אושוויץ-בירקנאו. הוא נפטר כאן בארץ בגיל 61. אחי היקר, נשמתו עדן. שנינו ניצלנו בנס מהגינום הזה. כך רצה הגורל. להיות עדי-ראייה למה שקרה לעמנו הנרדף.
רוצה אני לספר כאן מקרה אחד מרבים, מקרה איום, שראו עיני בגיהינום זה. כיוון שהדבר השאיר עלי רושם בל-ימחה ורודף אחרי עד היום.
היה זה יום אחד כשהגיע טראנספורט חדש של יהודים שנאספו מגיטאות ואקציות שונות. בין יהודים אלה ראיתי ילדה יפיפיה בגיל שש או שבע. ילדה בעלת שיער זהוב, בלונדיני.
הילדה הבינה, כנראה, לאן הביאו אותה יחד עם עוד אמהות כשילדיהן או פעוטותיהן בזרועותיהן ואמרה להחבא מעיני המרצחים. הקאפו היינץ, יהודי מאוסטריה, ניגש אל איש הס.ס. וביקש ממנו שלא ימיתו את הילדה הזאת. אך איש הס.ס. לא שעה לבקשתו של היינץ, והילדה, שהתחבאה מאחורי ״עגלת המתים״, הושבה על העגלה עם הגוויות והובאה אל הבורות. ה״קלאפה״ (הצד האחורי של העגלה) נפתחה והיא הושלכה חיים יחד עם כל הגוויות אל בורות השריפה.
מאז עברו-חלפו ארבעים וחמש שנה אך דמותה של הילדה היפיפיה הזאת אינה משה ממני ולו לרגע. אני רואה אותה חיה לנגד עיני. אני רואה אותה מתחבאה מאחורי עגלת המתים והיא פוקדת אותי בחלומי מדי לילה-לילה. אני מתעורר באמצע הלילה כאילו מהזיות, כולי מכוסה זיעה ופחד. היא הולכת אחרי לאן שאלך, רואה אני את עיניה היפות, את שערה הזהוב ואיני מוצא מנוחה לנפשי.
בזמן שהותי באושוויץ-בירקנאו השתדלתי להציל אמהות נוספות כשהתינוקות בזרועותיהן, כי

אלה לא היו אלמנט לעבודה אלא מיועדות היישר אל המשרפות, אך לצערי ולדאבוני הגדול לא תמיד הצלחתי בכך.
זהו רק אחד מאלפי מקרי זוועה שראו עיני באושביץ-בירקנאו. נותרתי בנס בחיים, ורק זאת אדע: עיירתי היהודית זיורומין אינה קיימת עוד; אין שם יותר בית כנסת, שטיבלאך, לא תשמע בעיירת הולדתי תפילות הבוקעות מבתי תפילה. אין יותר חתונות ובריתות של יהודים. הכל כאן מת ונקי מיהודים. אין כאן מפלגות של נוער יהודי, אין בעלי מלאכה ותלמידי חכמים שלא חסרו בעיירת הולדתי.
קשה להזכר, קשה לשכוח ועוד יותר קשה לכתוב על כך, כי כפי שלמדתי ב״אקדמות״: לו היו רקיעי השמים קלף ומימי הים - דיו, לא תוכל יד אנוש להעלות את מכלול הזוועות שראו עיני באושוויץ-בירקנאו. הלב דואב אך אין מושיע. ורק נקמה פורתא רוחשת בלב, שהארכי-רוצח, היטלר ימח שמו, שאמר למחות את היהדות מעל פני הארץ, לא הצליח בכך ועם ישראל חי, כדברי חז״ל: נצח ישראל לא ישקר! -
חבל על דאבדין ולא משתכחין!
אלוהים ינקום את דם הקדושים של עיירתי זיורומין וזכות היא, להציב לה אנדרטת-הנצחה.

דין תורה עם אלוהים

אני מנדל בן יצחק משה בראון רוצה להתדין עמך. מדוע הכחדת 6 מליון יהודים כולל עירתנו זיורומין? מה רע ראית ביהודים שלך? לאן שפנית ראית ״אידישקייט״, בתי מדרש וישיבות. האויר נדף יהודיות. אפילו הנוצרים ידעו מתי אצל היהודים שבת, פסח, שבועות, ראש השנה, יום כיפור וסוכות. לאן שלא הלכת בשבת או בחג, ראית את נרות השבת דולקים. כיום איש מהם לא מתענין מתי השבת היהודית. בתי מדרשיך הפכו למחסנים ולאסמים. בתיך מלאי ספרי הקודש הפכו לקלס ולחרפה. גם אתה אלוהים עושה טעויות. לפני שנים רבות הבאת לעולם את המבול ולאחר מכן התחרטת ונשבעת שלא יהיה יותר מבול ויצרת את הקשת בענן. היות והנך דיפלומט וכל יכול, הבאת את האש במקום המים וזו שרפה את ששת המיליונים מנבחרי עמך. שוב ראית את טעותך ורצית להטיב עם שרידי עמך והקמת את מדינת ישראל. לצערי, גם במדינת ישראל אין אתה נותן לנו לחיות בשלוה. כל יום צרות חדשות והכל רק משום שעמך ישראל לא מרפים ממך. הבט מלמעלה וראה איך אנו מקיימים שבתות וחגים. טייל פעם בערב שבת בין השמשות וראה שבכל בית דולקים נרות שבת. יהודיך צועדים לבתי הכנסת להתפלל ובכל מקום מורגשת השבת. האויר מלא בקדושת השבת. אפילו אלה שפותחים עסקיהם בשבת מתרעמים וחושבים למה אלוהים ייסרתני בפרנסה כה קשה. גם אני רצוני לשבת לארוחת השבת עם ילדי וכל משפחתי ואפילו הנוסע בשבת לים עושה את זה כעונג שבת. אלוהי, מה רצונך מעמך ישראל? כמה זמן מחויבים אנו לסבול עבורך? צריך לבוא לזה קץ. אם אינך רוצה בנו עשה ויבוא עוד פעם המבול וימחק אותנו מעל פני האדמה, שלא יהיה יותר עם של ״אתה בחרתנו״. תתחרט עוד פעם אבל יהיה כבר מאוחר. איש לא יקרא יותר ״שמע ישראל״. לכן זאת בקשתנו האחרונה: שים קץ לצרותינו. תן לנו לחיות בשלום במדינת ישראל. אנו ניצמד אליך ואתה תהיה אלוהינו.

על משפחות קרול וליכטנברג

מאת עוזיאל ליכטנברג

ברצוני להעלות זכר הורי, סבי ומשפחתי אשר נספו בשנות השואה. אין לעשות זאת בנפרד מהאסון הכבד אשר פקד את יהדות אירופה ובעיקר את יהדות פולין. חייבים אנו להעלות זכרם יום-יום בכדי שהדורות שנולדו לאחר השואה ילמדו את קורות העבר, אבל חלילה-כפי שאנו למדנו על שנות האינקביזיציה וגירוש ספרד-סיפורי עבר בלבד. כי אם ישננו לילדיהם ולכל הדורות כי מה שהיה עלול להיות שוב. בבחינת "חייב כל אדם לראות את עצמו כאילו הוא היה שם".

תופעת עיירות פולין לא תחזור על עצמה יותר. אוכלוסיה יהודית החיה יחד עם הפולנים, בהיותה כמחצית האוכלוסיה בעיירות, תוך התמודדות מתמדת עם תנועות אנטישמיות, העושות הכל למען לדחוק רגלי היהודים מכל עמדה כלכלית. אוכלוסיה פולנית אנטישמית, ומצד שני אין לך פולני אשר אין לו לפחות ידיד נפש יהודי אחד.

זיורומין עיירה טיפוסית, עיקרה הרחוב הראשי לאורך העיירה, באמצע כנסייה עתיקת יומין מוסתרת מאחורי עצי ערמונים, אנו הילדים למדנו לא להסתכל לעברה בעוברנו לידה. הכנסיה מקודשת כי קבורה בה מדונה קדושה. מכאן גם יוצאות מספר פעמים בשנה תהלוכות דתיות להקיף את שדות העיירה ולקדשן. בתהלוכה משתתפים גם המון כפריים מהסביבה, המפליאים מכותיהם ביהודים המזדמנים בדרכם. יודע כל יהודי כי בשעות שהתהלוכה יוצאת מהכנסיה מוטב לו לנעול דלתות ותריסי החלונות הפונים לשוק במנעול ובריח ולהסתתר עד שהתהלוכה תעבור.

בקו ישר מהכנסייה בהמשך הרחוב עומד ה"שיל" היהודי, כמכריז "גם אני כאן".

קצה הרחוב נושק באחו רחב ידיים, לכאן יוצאות עם שחר וחוזרות עם שקיעת השמש פרות העיירה לקול תרועת חצוצרת הרועה. לקולה, אנו הילדים היהודים אצים לרפתות הגויים בכדי להפגין נוכחות בעת החליבה ונותנים בכך הכשר לחלב.

מרכז העיירה נחתך בסימן צלב, צפונה ודרומה, אילו גם נתיבי הכניסה והיציאה מהעירה. העיירה מונה כ-6000 נפש, למעלה מ-2000 מהם יהודים. במרכז מתגוררים כמעט אך ורק יהודים. כאן מרכז החנויות והשוק המרכזי המתמלא מדי שבוע ביום ב' - "יום השוק" בדוכנים. כאן מציגים בעלי המלאכה את מוצריהם והנה מגיעים הכפריים עם עגלות למכור את פרי יבולם.

פרנסת היהודים קשה. מיעוטם - סוחרים אמידים: בעלי החנויות, מחסני תבואה, עצים וסוחרי הסוסים. רובם - בעלי דוכנים הנדים עם מרכולתם במשך רוב ימי השבוע לעיירות הסמוכות "ימי השוק". ורק בסוף השבוע חוזרים הביתה.

הרבה מיהודי העיירה עוסקים במלאכות "מסורתיות" השיכות ליהודים בלבד. חייטות, כובענות, סנדלרות, פרוונות, צורפות, ספרות. הרבה מלאכות, אך פרנסתם מועטה. למרות מצבם הקשה אין ילד יהודי שלא ילמד בבית-ספר. עיקר השכלתם אוטודידקטית, אין כאן בית ספר תיכון והרוצה בהמשך לימודים חייב לנדוד למרחקים. פעילות ספריות ענפה מאוד, ואין ילד

שלא יקרא ויחליף ספרים. תנועות נוער מקיפות את כל ילדי העיירה.
לסבי אברהם לייב קרול ז"ל מעמד מיוחד בעיירה.
בית סבי עומד במרכז העיירה, בחזית חנות סידקית המנוהלת על ידי סבתי דבורה ואחרי פטירתה על ידי הבנים הלא נשואים.
סבי נולד בבנדין בשנות ה-60 של המאה הקודמת, עילוי ומיועד לרבנות, מבית חסידי גור נישא לבת משפחת בלומנצוויג האמידה. בתנאי הנישואין נכתב שאל לו לסבי לעסוק בעניני פרנסה, וכן אסור לו לשמש ברבנות בשכר. ואומנם למרות שהמשפחה גדלה, תחילה ארבע בנות, אחריהן 3 בנים והשמינית בת זקונים אשר נולדה כבר יחד עם אחותי הבכורה, המשיך סבי ללמוד וללמד. נותן בביתו שיעורים לבחורים עילויים, ומדי יום אחרי הצהרים שעור בגמרא ובפוסקים לקבוצות בחורים ב"שטיבל". יושב מדי ערב כדיין בדיני תורה בין בני ברית המעדיפים אותו על פני רב העיר. פוסק לנשים בעיניני כשרות ומחפש דרכים לקולא, נאנח בקול רם כאשר מטריף לאישה את העוף.
משמש כל חייו כרבה הבלתי מוכתר של העיירה, ובתקופות של חוסר רב משרת את יהודיה באופן בלעדי. נמנע כל חייו לקבל תשלום כל שהוא מקהילה או מתלמידיו.
לאחר פטירת סבתי דבורה בסוף מלחמת העולם הראשונה, נשאר אלמן כל חייו. ראיתיו באחרית ימיו כאשר בחורף 1939 הוגלה מהעיירה לורשה. וכאן בגיל 80, יחד עם משפחת בתו פרידה ז"ל בדירת חדר אחד, עני ומחוסר כל, ישב על מיטתו ושינן בעל-פה בדברי גמרא. נפרדתי ממנו במרץ 1941 בעוזבי את גיטו וורשה. משם הלך בדרך כל יהודי הגיטו. יהא זכרו ברוך.
אבי שלמה ליכטנברג ואמי רבקה ברכה זכרונם לברכה.

ועדת קהילת זיורמין בשנת 1918. יושבים מימין לשמאל: המורה פשמירוביץ, יעקב טרומבקה, בר קליין, ליבל טיק, יששכר פרידנברג, שלמה ליכטנברג, יצחק סגל. עומדים: שני קצינים גרמניים.

אבי, כסבי, לא יליד המקום. נולד ב-1886 בעיירה טשמרניקי שבמחוז לובלין. תלמיד ישיבה, עילוי. הומלץ בגיל 16 לסבי כחתן לבתו הבכורה רבקה ברכה. לאחר שעמד במבחן נחתמו האירוסין. בשנת 1905 נערכו הנישואין והם עברו לגור בזיורומין, סמוך לשולחן סבי. אבי, טיפוס תוסס, החל בסחר עצים ותוך זמן קצר הצליח בעסקיו. בניגוד לסבי, פנה הוא לעסקי ציבור, נכבש לרעיון הציוני, ויסד, יחד עם מספר ידידים, את תנועת "המזרחי" ואת בית התפילה "גמילות חסדים". שם מתרכזים כל אשר הרעיון הציוני קרוב ללבם, דתיים כחילוניים. עיקרו של בית הכנסת לשאת את דגל הציונות, ליד פעולה קנסטרוקטיבית של עזרה כלכלית לנצרכים. אבי שלמה, ראש הוועד הציוני, נבחר גם לראש הקהילה ובימי העוני והרעב בתום מלחמת העולם הראשונה מנהל פעולות ה"ג'וינט". זוכר אני כילד כל בוקר ביציאתי ל"שקולה" של המורה סקורופה, את נצרכי העיר העומדים בתור לקבל קופסאות חלב של ה"ג'וינט".
אבא נואם מלהיב, מנהל מאבקים למען הרעיון הציוני, בביתנו מתקיימות ישיבות הוועד, כאן אני עד בילדותי למאבקים לכיבוש הקהילה, בחירת רב ציוני. וכשזיורומין קיבלה סטטוס של עיירה והתקיימו בחירות ל"מגיסטרט" (מועצת העיירה) אבא בין נבחרי המועצה ומנהל מו"מ עם ידידיו הפולנים למען קואליציה עם היהודים בהנהלת המועצה. גם בשנים שלא כהן כראש הקהילה מוכר היה כראש וכמנהיג.
בשנת 1929 בעת המשבר הגדול חיסל את עסקיו ועבר לגור ללודז'. גם כאן בעיר הגדולה מצא את מקומו בהנהגת תנועת המזרחי. הקים עם ידידו ברל מרק בית ספר דתי לאומי "תחכמוני", שם שימש עד לפרוץ מלחמת העולם השניה כסגן מנהל ואחראי ללימודי היהדות. הרבה לכתוב ופרסם מאמרים בענייני דיומא ומאורעות הזמן. עם סגירת גיטו לודז' צורף לוועדת החינוך וממקימי מערכת החינוך בגיטו.
אמי רבקה ברכה, חיה כל חייה בצל אבי, למרות זאת היא קבעה את פני הבית, תמיד הרגישה את עצמה כבת בכורה ואחראית לכל המשפחה. אימצה בביתנו ילדי משפחה שהתיתמו וגידלה אותם.
שניהם נשארו עד יומם האחרון בגיטו לודז' ומשם הוסעו על ידי הנאצים לאושוויץ, יהא זכרם ברוך.
אלף שנים חיינו יחד בתוך העם הפולני, כאורך ההסטוריה שלהם, אתם לחמנו את מלחמותיהם, השתתפנו בהתקוממיות נגד מדכאיהם. אבל בבא יום עברה וזעם הפנו לנו עורף, נמנעו מלהגיש לנו עזרה, ואולי גם שמחו לאידנו.
קהילת זיורומין כמו כל יהדות פולין נעלמה ואיננה. אין בעירה יהודים, רק זקני העיירה עדיין זוכרים אותנו ומצביעים למבקרים מזדמנים מקום שפעם עמדו בתים יהודיים ומקום שעמד בו ה"שיל". (בית הכנסת)

נוסף לפרטים על הורינו שכתב אחי עוזיאל ברצוני לציין: אבא ז"ל היה אב-טיפוס של מנהיג קהילתי. נואם בחסד עליון דובר אידיש, עברית ופולנית (ובכולן בשפה צחה) מנגן בכינור, מבין במוסיקה, בעל תפילה מצוין עם קול ערב. נהג לשתף בחזורותיו לפני הימים הנוראים וחגים אותי ואת אחותי אסתר ע"ה (עוזיאל היה עדין צעיר מדי).
אחרי עלות בנותיו לארץ ישראל כתב לנו מדי פעם וגם ציין זאת בהקדשה לחוברת שהוציא "שהוא גאה על שבנותיו מגשימות את חלום חייהן בתל-אביב.
לא זכה לעלות כי יד המרצחים הנאצים השיגוהו ואת אמנו ע"ה, שניספו בגהינום באושוויץ, בין שאר קורבנות השואה.
בביתנו ספגנו ציונות שרשית בצורה טבעית ומובנת מאליה כדבר שאין להפרידו מחיינו בכל מקום בו נמצאנו.
חבל שהגורל לא זימן אותנו ביחד ולא זכינו להינות מגאולת העם והארץ באותה הרוח העילאית בה חונכנו בבית ההורים.

לאה עדיני לבית ליכטנברג

בוגרות ביה"ס העממי - מחזור 1922
מימין לשמאל: שורה עליונה: פרל גולדק, איידל פרוכובניק, המורה פשיסטופ, המורה יוזף קסיאן, הנציה ביטן, שרה טייטלבוים, אלישבע סקורופה. שורה אמצעית: המורה רושבסקי, המורה זיידובנה, שרה דרובינר, המנהל ברודצקי, לאה ליכטנברג, המורה תהילימובנה, המורה למוסיקה גרלבסקי. שורה תחתונה: רחל קליין, פייגה אלשטיין, סלובה פרנק, אסתר קרוליק, מניה קופלד.

חברי השומר הלאומי -1928

מימין לשמאל: שורה עליונה: חנוך רדזיק, יצחק קליין, משה דן, משה ריזיובי, שלמה וילודרוזי, משה טרומבקה, הירש בילס, מנדל קרוננברג. שורה תחתונה: משה פופיול, שמואל מאי, משה קרוננברג, אהרון סקורופה, שלמה אדלשטיין.

חברי השומר הלאומי-1930

מימין לשמאל: שורה עליונה: שרה קרפו (משרפץ), לאה וילודרוזי, אסתר סקורופה, רוזיה קופלד, רבציה גרייבסקי, רויזה בר, רחל סקורופה. שורה אמצעית - פריידה אוסמן, רבקה קירשנבוים, יצחק ברוק, אלמונית ממלבה. שורה תחתונה: פייציה גריבסקי, דבורה אופטובסקי.

קבוצת צעירי ז׳ורומין שנה 1931

מימין לשמאל: עומדים: לאה ליכטנברג, יוסף קרפו, קרוסה מיטלו, שמעון ירינברג, מניה קופלד יושבים: **שרה דרובינר,**
רויזה פריד, חנה יסכה קופלד, חנה קרפו שורה תחתונה: אלישבע סקורופה, מתתיהו דרובינר.

קן השומר הלאומי 1932

מימין לשמאל עומדים: משה ריזיובי, לאה וילודרוזי, מנדל קרוננברג, אסתר סקורופה, קיילה בר, רחל סקורופה, שמואל
מאי, רויזה בר, יחזקאל גולדשטין, נתן לבקוביץ, פרידה אוסמן, רות פופיול, חיציה קרוננברג, דוד מונדזיק, חנוך ברוק
רבקה קירשבנאום קורעים: סרנצה גרינברג, משה מוכה, פנחס דוברושקלנקה, יעקב קרוננברג, בנימין קירשנבאום
יושבים: יצחק מונדזיק, הירש יעקב פדידנברג, שלמה פרידנברג, יצחק קליין, יואל גוטנברג, גדליה פרידנברג ועוד..

קן השומר הלאומי 1935

הנוער הציוני

עומדים: ליבוש וידנבוים, אבי וילודרוזי, משה מוכה, בנימין קירשנבאום, יחזקאל גולדשטין יושבים (על כסא) שמעון פרידנברג, פנחס רופונסקי, פנחס דוברושקלנקה, קלמן דורפסמן יושבים משה בלנקט בנימין באום, יעקב קרוננברג, יצחק דן.

מימין לשמאל: בצמרת: חנה מקובר, שרה קורצמן, רויזה לנט, בחזית אמצעית: חיציה ברוק, טובציה גולדשטין, מניה פופיול, רחל ברוק, רויזה בילס, ניחציה קירשנבאום. רויזה שלזינגר, רויזה פרוידנברג, רבקה דוברושקלנקה, מניה רוזן, פיבל דוברושקלנקה.

קבוצה מהנוער הציוני בהפרדם משלמה יצחק פלוטקה - 1939

מימין לשמאל: שורה עליונה: שלמה גולדק, חיציה ברוק, משה קרוליק, בינם ברוק, בנימין בקרמן. **שורה אמצעית: אלעזר** בראון, זלדה פילרד, שלמה יצחק פלוטקה, רחל לאה ריזיובי, ישראל בראון, זלמן פילרד **שורה תחתונה: יוחנן ליסטופד,** פרקה ריזיובי, משה פלוטקה.

קבוצת בנות עם מורתן - 1922
מימין לשמאל: שורה עליונה: קרוסה מיטלה, רויזה פריד, שורה אמצעית: יספה קופלד, המורה ניצקין, חנה קרפו שורה תחתונה: יהודית ריזיובי, מניה אלשטין, פסח אלשטין.

זכרונות מהמשפחה ומהבית

מאת דב אילת (אלשטיין)

כמקובל לעסוק בשרשים, אתחיל בזכרונות, החל מסבא מצד אמי שהלך לעולמו לפני שנולדתי. סבי השתייך למשפחת רבינוביץ' שבעיר המחוזית הקרובה אלינו - שרפץ. משם הגיעה אמי בעזרת שדכן כמובן. את סבתא זוכר אני בתפקיד שומרת כשרות בבית. היתה בודקת את הבשר שאמי המליחה אם הוא נעשה כדין. כילד זכרתי שסבתא הלכה לעולמה מבלי לשאול הרבה.

את סבא מצד אבא לא זכיתי לראות, הלא על שמו נקראתי, לעומת זאת שמעתי עליו רבות. שנים רבות שירת כרואה חשבון, שהיה נדיר אצלנו ודוקא בתחנת הקמח שבכפר השכן ברודניץ. היה ביחסים טובים עם הגויים. הכפריים מכל הסביבה חבבו אותו על יושרו והגינותו.

את בנו שהוא אבי, הכפריים המשיכו לקרוא בשם סבא ברק ולא בשמו האמיתי אברהם. בתקופת החנות למשקאות חריפים בבית שלנו, היו יחסים טובים עם הגויים ובמיוחד בתקופת המלחמה. גם הגרמנים שהגיעו לעיירה היו מבקרים רבות אצלנו מבלי שיהיה להם כל דמיון לגרמנים הארורים של מלחמת העולם השניה. כנראה שהמשטר שבמדינה משפיע רבות על דמות האדם.

דמות מקסימה של איש ציבור בימים ההם, בשרתו גם בתפקיד של סגן ראש העיירה זוכר אני את יואל דוד וורשבסקי עם אשתו זלטה גרו בביתנו, כשכן הקרוב ביותר ואולי זאת הסיבה שנחרט בזכרוני. בשכנות קצת פחות קרובה, זוכר אני את פרץ גוטנברג כאדם לא שגרתי שהיתה לו חנות לשעונים ודברי כסף וזהב. אתו יחד עבד צורף שהגיע כבר אז מארץ ישראל, דמות ולבוש משונה, חשבתי אותו לערבי, אך הוא טען שיהודי הוא ומוצאו מהרי תימן.

שתי גניבות גדולות בביתנו ששינו את מקורות הפרנסה והקיום נחרטו בזכרוני.

מצב הלא תקין שנוצר בסוף מלחמת העולם הראשונה - נוצלה על ידי כנופית גנבים באחת הלילות הגשומים והסוערים חדרו דרך המרתף לחנות היינות והליקרים, העמיסו הכל על רכב והסתלקו מבלי שנרגיש דבר. חדרי השינה היו בקומה השניה ובבוקר כשנכנסנו לחנות, קיבלנו שוק והמשטרה "עזרה" באנחות. מה עושים? ממה נתקיים? מחליטים ביחד לגייס כספים מאיפה שרק ניתן. בית יפה לפי המושגים של אז, יש לנו במרכז העירה. חצר גדולה עם מחסני תבואות יש. בקשנו וקיבלנו שכר דירה מראש, לשנה שנתיים, מחמישה, ששה דיירים שהיו לנו. משלושה סוחרי תבואות שהדוד יוסף אחי אבא ביניהם. גם הלוואות פה ושם. אבא נוסע לורשה להביא בדים שונים ולפתוח עסק של בדים. מסתיר טוב טוב את הרכוש הגדול מתחת לכל הבגדים בכיס ה"וסט". הגנבים הזריזים ניצלו את הצפיפות שברכבת ועם סכין גילוח מגיעים למקום הכסף והצליחו להוציא הכל מבלי להשאיר פרוטה. שוד ושבר. ככה חוזר אבא הביתה.

ממשפחה "זעיר בורגנית" נעשים עניים ממש. מה עושים הלאה? אמא, כאישה מאמינה, מבקשת מאבא שיגש לרבי שבאוטבוצק, הרבי "שלו" ויבקש ממנו עצה. אבא מציית ונסע. אך מה רבה אכזבתה בשובו משם. הרבי אמר בקיצור "יהיה טוב ואלוהים יעזור". ביקש גם כסף עבור העצה? שאלה אמי, ומה חשבת? הסברתי לו שאין לי כסף, אמר לי לתת לו שטרות, ובעזרת השם יוכל לפדותם. אין צדק בעולם הזה, אמרה אולי אולי בעולם הבא.

איך מתגברים על שתי המכות? אין ברירה, יש לחפש דרך. משפחתנו גדולה, היינו 4 בנים, 5 בנות, כבר לא ילדים קטנים. אך גם משפחה טובה בלי ריב ומדון. כולם בשביל אחד וכל אחד בשביל כולם. משה היה הבכור, נולד בשנת 1898. אני השביעי, נולדתי אחרי חמש אחיות. סופר לי שהשמחה היתה רבה כשנולדתי. המשפחה כולה נשארה עם ההורים. נרתמה לעבודות מכניסות שונות. במה לא נאחזנו? אבא חזר למקצועו-החייטות, נקנו בדים ופתחנו מתפרה לתפירת בגדים. אבא היה הגוזר. 2 מכונות תפירה עם עובדים מקצועיים. את הקונפקציה שתפרנו היינו מוכרים ביום השוק אצלנו, יום שני, והיינו נוסעים גם לירידים במקומות אחרים. באחד החדרים בבית פתחנו בית מלאכה לסודרי פרוות. עשינו ממש שועלים עם הראש והעיניים. זה הלך לא רע. חיה, האחות הבכירה למדה תפירת כובעי גברות בפלוצק. יחד עם עוד שתי אחיות פתחו בית מלאכה ממש. גם באריגת יד של רשתות מתוחות על מסגרות, לוילונות, מפות שולחן וכיסויי מטה (פילה בלעז). כולם עבדו והפרנסה האירה לנו פנים. מן ההגיון לתאר קצת את משפחת אלשטיין שהיו שם דבר בעיירה. אבא איש נבון היה, באו להתייעץ אתו בבעיות חברה וכלכלה. עסקן ציבור, איש מאמין, אך רחוק מקנאות. את חסידי גור ואלכסנדר הקנאים לא סבל. הוא חסיד אוטבוצק היה. מצהיר היה "שאיש באמונתו יחיה," יחד עם זה היה גם ציוני נלהב ודגל בדרך "המזרחי".

כבר בשנת 1925 בחגיגות האוניברסיטה העברית בירושלים הגה את הרעיון - עליה לארץ. מבחינה מעשית היה זה דבר לא פשוט. אמא שהצטיינה במחשבה ריאליסטית קיבלה את זה כחלום יפה ולא יותר. תשעת ילדיהם הגדלים בבית, בלי עין הרע, מחייבים לחשוב על תכלית. לחמש בנות צריך נדוניה ומאין תבוא הישועה. כל המשפחה דגלה ברעיון הציוני, מעשית היו רחוקים מזה וסיבות שונות לדבר.

משה הבוגר השתייך, "לצעירי ציון" להכשרה חקלאית יצא בסביבות דובז'ין. שרה הופמן אשתו לעתיד, הספיקה לעלות ארצה בעליה חלוצית יחד עם אסתר קרוליק בעליה חלוצית והצטרפו לגבעת השלושה. משה עשה כל ההכנות לעלות ארצה ולהצטרף לשרה. משה היה גם סוכן מכונות "זינגר", שפרנס חלקית את המשפחה. עלי היה להחליפו "בעבודתו" ונקראתי הביתה באמצע הלימודים בלודז'. מה רבה היתה האכזבה, כשמשה עם רגל אחת כבר "בחוץ", חזרה שרה הביתה בגלל המשבר הכלכלי בארץ. החליטו להתחתן ולהסתדר עם האמצעים שלרשותם, לקחת בשכירות דירה צנועה בלודז'.

יחד עם חנות קטנה לדברי חלב כעין סניף "תנובה". הסתפקו במועט כדי לחיות יחד. נולדה בת, במזל טוב ומוצאים גם פינה למיטת הילדה. המלחמה פורצת, מנסים לברוח יחד עם האחות צפורה ועם החבר הטוב יצחק גרינבוים, בעלה לעתיד, מגיעים אחרי טלטולים לזמושץ', משאירים שם זמנית את שרה והבת הקטנה וממשיכים ללמברג לאיזור הכיבוש הרוסי. כשמחליטים לעבור את הגבול ולחזור לזמושץ' לקחת את שרה והילדה, אוסרים אותם על הגבול ושולחים אותם לסיביר. עובדים בעבודת פרך, של כריתת עצים ביערות, עם הזמן נודדים לטג'יקיסטן - ללנינובד, חיים יחד שלושתם ושם גם נולדה הבת של פיגה ויצחק ששמה רנה. בבואם ארצה קראו לה רינה.

בגמר המלחמה מגיעים למחנות שבגרמניה ובהמשך למקום מבטחים בישראל. ראשית קליטתם, אצל האח שבקיבוץ כפר-מסריק. מסתדרים לאט לאט ומתחילים בעבודה ממש לפרנסתם.

משה נקלט בבית חרושת וולקן, יצחק בבית חרושת "אסקר", בהמשך הזמן מציעים לשניהם

עבודה משרדית קלה. לא מוכנים לוותר על העזרה שלהם לבנין הארץ ממש. ציונים בלב ונפש. משה מצליח להתחתן עם רחל, עוזבת קיבוץ "מסדה", שניהם מאושרים, אך לצערנו שניהם כבר לא בחיים. גם צפורה ויצחק חיים יפה, מגדלים בת מוכשרת, תלמידה מצטיינת, הבת מתחתנת, נולדה בת ונכדה להורים המבוגרים המאושרים. נולד גם בן ונכד, אך לצערנו פיגה האמא והסבתא כבָר לא זוכה לראותו והולכת לעולמה.

האחות הבכורה חיה - דמות מיוחדת במינה, סימפטית וטובת לב, בעלת אינטליגנציה מלידה, תלמידה חרוצה ומרבה בקריאה, מבינה ומדברת לעתים עברית מבלי שנדע מאין זה בא לה. להשכלה גבוהה לא הגיעה, פשוט משום שלא היה לה היכן. אוטודידקטית רצינית במלוא מובן המילה. העריכה אותי על רצוני ללמוד, ואני פשוט אהבתיה על המיוחד שבה בהנאה רבה היתה מקשיבה לקריאתי לפניה את עתוני "השומר הצעיר" שהייתי מקבל מורשה.

את מקצוע הכובענות לנשים למדה בפלוצק יחד עם האחות דבורה, מסדרת בית יפה בחצר שע"י החנות שלנו, מקבלות הזמנות לפי דגמים של זורנלים מיוחדים ויוצאות לדרך. כובעים מוכנים תוצרת תעשייתית, מביאות מדי פעם מורשה וחיה היא הנוסעת למלבה ומשם ברכבת לורשה. ברכבת תמיד עם ספר ביד. לא פעם ניסו גברים לדובב אותה ולתהות על קנקנה אך לשוא, לא יותר משיחה קצרה. פעם יצא לה להקשיב לשיחה בין שני סטודנטים מהגמנסיה העברית במלבה. דיברו ביניהם עברית, היו בטוחים שלא מבינה, ראו שהיא קוראת ספר פולני. מה רבה היתה הפתעתם ברדתה מהרכבת אמרה להם בכוונה שלום לכם בעברית.

מבלגיה חזר לריפין יהושע שרנסקי, במגמה לפגוש אישה מתאימה לו ולהקים משפחה. האבא משה שרנסקי התחיל להתענין אצל מכרים שלו, שבמקרה היו קרובי משפחה שלנו בריפין. נפגשו הצעירים, באו לידי הסכמה, שחיה אחותי נוסעת עם יהושע שרנסקי לבלגיה ושם במזל יתחתנו וכך היה. נולדו להם שני ילדים, בן ובת, לבן קראו דוד ולבת מריט. כשההצלחה האירה להם פנים, הביאו אליהם לאירוח את אחותי השניה דבורצ'ה במטרה דומה. אך אחרי אירוח קצר נאלצה לשוב לפולין בגלל אוירת המלחמה המתחממת לפני שהגרמנים פלשו לבלגיה.

ההורים מסרו את שני הילדים למוסדות נוצריים עד יעבור זעם. הם עצמם הסתתרו בדירתם בהסכם ובתשלום לשוער הבית. הוא סגר עליהם את הכניסה והדלתות, שכאילו אין שם אף אחד ודרך פתח מסויים היה מגיש להם מזון. ככה החזיקו מעמד עד שנת 1945. שלושה חדשים לפני גמר המלחמה הלשינו עליהם, היו שאמרו שהשוער היה זה שמסר אותם לגרמנים וגורלם היה כגורל עמנו שהובלו למשרפות. - הילדים התגלו ע"י השכנים שלהם שניצלו, והעבירו אותם לבית יתומים, משם הבאנו אותם ארצה לקיבוץ כפר-מסריק. התחנכו יחד עם ילדי הקיבוץ, שרתו בצבא, הקימו משפחות וחיים בארץ יחד אתנו, בראשון לציון ובתל-אביב.

כעת תאור לא ארוך על עצמי. אני 52 שנה בארץ, על זה לא אכתוב הפעם, ורק על חיי בזורומין עד לעליה לארץ.

בגיל 5, בליווי אחת האחיות, התיצבתי בבית הספר של סקורופה. היה זה שנה מראשית מלחמת העולם הראשונה. הושיבו אותי על ספסל ורציתי לברוח, אחרי מספר ימים התרגלתי והגדולים ממני עזרו לי. עם השנים התקדמו הלימודים. ההורים, שלא היו אמידים, עשו הכל שבניהם יזכו, נוסף ללימודי הקודש, עברית ותנ"ך, גם להשכלה חילונית. גמרא לימד אותנו הערש קרפו, בהשפעת האחיות הלכתי להבחן בבית הספר הפולני העממי, שהיה לא רחוק מביתנו. התקבלתי לכיתה ה', סיימתי את שבע כיתות היסוד. בהשפעת המשפחה, נסעתי לעיר לודז' להמשך הלימודים (תיכון לא היה בזורומין). הדוד יידל רבינוביץ, אח של אמא, עם

משפחתו הענפה, קבלו אותי כבן בית. כפי שכבר סיפרתי הפסקתי את הלימודים אחרי שנה וחזרתי הביתה.

איך קם השומר הצעיר בזורומין (ששלושת האחים השתייכו אליו)?
גלינקי - כפר בתוך יער, נוף מקסים, היה מקום נופש וקייט למשפחות שלמות מזורומין. בשנת 1925 בבואנו לשם, המשפחה כולה, רעש והמולה. השומר הצעיר ממלבה בהמוניו מכל הגילים הגיעו יחד אתנו, הקימו אוהלים, מחנה צופי למופת, תלבושת אחידה של צופים. מדריכי המושבה, חיקל וישינסקי, זאב יוניש, האחים פרלו - בוגרי הגמנסיה העברית במלבה. כל מחנה הקיץ וכפי שקראו לזה "המושבה", השאירו רושם כביר ועל הצעירים בפרט. צימוק עבורנו לסיום היה המפגן רב הרושם, שצעדו ברגל, לאורכה של זורומין בחזרם ממלבה.
ב-1927, בחזרי מלודז', הורגשה התעוררות בקרב הנוער. ויכוחים התנהלו על דרכים בציונות. הושפענו מהשמועות על השומר הצעיר במלבה, התנועה שצועדת בראש. לבקשתנו, הגיעו אלינו שניים מהם, הלל גרביה ופולה גלוזמן. עשו רושם מצויין, השפעתם היתה רבה.
הקבוצה שיסדה את השומר הצעיר בזורומין היו שלמה ריזיובי, ירחמיאל דרובינר, יצחק ריזיובי, נתן לבקוביץ' ואנוכי. שכרנו מועדון צנוע והתנהלה פעולה חינוכית תנועתית סדירה. יצאנו למושבות קיץ למקומות כדלוגושודלה ע"י רוזין, לידזברג, וגלינקי. שלמה ריזיובי יצא ראשון להכשרה לדובזין ובידגושץ' ואני שנה אחריו. לאחדים לא היה אורך רוח לחכות עד שיגיע גם אליהם תור הסרטיפיקטים לעליה. היגרו לאורוגואי, למקסיקו וברזיל. שלמה עלה ארצה בשנת 1935 לקיבוצנו "היוצר" שבנחלת יהודה ובהמשך, השלמה של קיבוץ "משמר זבולון" שהתישב בעמק עכו, ששינה שמו לכפר מסריק. בשנת 1933 יצאתי גם אנוכי להכשרה לבידגושץ' שם הכרתי את אשתי לעתיד חנקה. אחרי שנתיים של הכשרה הוטל עלי לעבור לוולוצלבק - הפלוגה השניה של קיבוצנו ולעזור בהדרכת הקיבוץ. מצבנו שם היה קשה למדי ונעזרנו ב"פטרונט" של מספר ציונים מסורים ובראשם הרבנית קובלסקה, שעשתה רבות למעננו. בראשית 1938 עליתי ארצה בעליה ליגלית והצטרפתי לקיבוצנו משמר זבולון שבקרית חיים וכפי שהזכרתי לעיל, בעברו להתישבות שינה את שמו לכפר מסריק לזכרו של נשיא צ'כוסלובקיה שהיה בחייו מידידי ישראל.
כל השנים אני במקום עם רעייתי חנקה, הזכורה לרבים מביקורה בזורומין לפני עלייתה ארצה, ועם בני המשפחה שלנו שכולם אתנו.

קן השומר הצעיר - 1928

מימין לשמאל: שורה עליונה: מאיר אלשטין, משה ריזיובי, אסתר ליכטנברג, נתן לבקוביץ, משה פופיול, יצחק דרביציר, זליג ביזיונר, דוד אלשטין שורה אמצעית: חנה ביטון, פריידה הולצמן, לאה קרוליק, שיינה מיטלו, חיים בילס, אסתר ביטון. שורה תחתונה: ליבה פלטו, רבקה וידנבאום, רחל לאה ריזיובי, חנה לבנטל, אסתר הרטברוד, חיה קורצמן, שיינה קרפו. קורעים: לאה גולדשטין, ירחמיאל דרובינר, פויגל מיטלו.

קן השומר הצעיר - 1930

מימין לשמאל: עומדים: זליג ביזיונר, משה קירשנבאום, יוסף קרפו, וולף בילס, יוסף טץ, נתן לבקוביץ, משה ריזיובי, דוד אלשטין יושבים: אסתר ליכטנברג, הירש וידנבאום, פריידה הולצמן, קינה לנדאו, פויגל מיטלו, רבקה וידנבאום, חנה ריזיובי, חיה קורצמן, דב אלשטין (אילת) (כיום בקבוץ כפר מסריק) שורה תחתונה: צבי אלשטין, שינה קרפו, שינה מיטלו, אלמונית.

זכרונות

מאת פרידנברג גדליהו

אין אנו יכולים ומסוגלים להעלות על הכתב את זכרונות אותם ימים אפלים בתולדות עם ישראל; כאשר הצורר הגרמני, עמלק של ימינו השמיד שליש מעמנו. אבל חובה קדושה היא להציב יד-ושם לאותן קהילות ישראל שהיו ואינן עוד. להעלות נר תמיד לזכרם של משפחותינו ובני עירנו זיורומין שמתו מות קדושים. עלינו לזכור ולא לשכוח להעביר זאת לדורות הבאים.

זיורומין עיירה קטנה במרכז פולין, במחוז שרפץ. עיירה אחת מיני רבות שהיו בפולין שלפני המלחמה, מלחה״ע השניה. עיירה יהודית טיפוסית למזרח אירופה. בית-המדרש, מוסדות צדקה למיניהם, תנועות הנוער היהודיות השונות, וכו׳.

אחת המשפחות שחיו בזיורומין לפני המלחמה היתה משפחתנו, משפחת פרידנברג, שהיתה אחת המשפחות הענפות והמסועפות בזיורומין.

סבנו ר׳ נתנאל בא לזיורומין מהעיר ריפין, שם היה מורה ללימודי קודש ורוסית, נשא לאשה את חנה-שיינדל ויחד הקימו את המשפחה בזיורומין. היו להם הבנים: הירש-צבי, יששכר, גדליה ושלמה והבנות: שרה, אלה, יוכבד ומינדזיה. הבנים והבת יוכבד הקימו את משפחתם בזיורומין. הבנות שרה ואלה הגרו לארה״ב ושם הקימו משפחות. הבת הצעירה מינדזיה עברה לגור לעיר זקרוצ׳ים שם הקימה את משפחתה.

תמונת מחזור סיום ביה״ס העממי -1933

שורה עליונה: 3 תלמידות פולניות: המורה פודרוזני, תלמידה פולניה, רבקה רדזייק, בלומה פרידנברג, רותיקה גרושקה. שורה שניה: 2 מורים פולניים, חנה שלזינגר, פרל רוזנשטין, אסתר פוקס, הילר, יהודית רוזיובי, המורות היהודיות תהילימובנה וזיידובנה. יושבים: 3 מורות פולניות המנהל ברודצקי, הכומר, המורים פשיסטופ וגרלבסקי, תלמידים, הדס בר, פולניים.

אבינו היה בנו בכורו של סבא, ונשא לאשה את אמנו חיה, לבית אוברפלד משרפץ. היינו משפחה ברוכת ילדים, 11 ילדים. הבנים: יצחק, שלמה, גדליה, נתן ויואל והבנות: הניה, בלומה, טובה, אלה, מלכה, חנה. אבא היה אדם ישר וירא שמים שקבע עתים לתורה ועיתים לעבודה, עסק ביצור בגדי גברים ומכירתם, כשלידו עוזרים כל בני המשפחה. היה מאנשי המזרחי שחרטו על דגלם את הסיסמא: "תורה ועבודה". אבא חינך את ילדיו ברוח ישראל-סבא, שלח את הבנים והבנות ללמוד בחדר אצל המורה סקורופה. כמובן שלמדנו בבית הספר הכללי בניהולו של ברודצקי.

מבחינה כלכלית לא היה באפשרותו של אבא לתת לנו להמשיך ללמוד בבית הספר התיכון. בית ספר לא היה בעיירה וכדי ללמוד היו צריכים לנסוע לעיר גדולה אחרת כמו: מלבה או ורשה, דבר שהיה כרוך בהוצאות כספיות גדולות שלא היו לו. זוכר אני שאחותי מלכה הי"ד רצתה להמשיך את לימודיה בתיכון, חסכה כל פרוטה כדי שתוכל לקחת שעורים פרטיים אצל המורה קסיאן, שנתן שעורים פרטיים ברמה של בית-ספר תיכון.

8.11.1939 עם גירוש כל היהודים ממחוז שרפץ, בכללם יהודי זיורומין, גורשה גם משפחתנו לורשה. התנאים בורשה היו קשים, רוב היהודים גרו בבתי כנסת. הצפיפות, הרעב והעוני קשה לתארם. כאשר ראינו את המצב הקשה הזה החלטנו אחי יצחק ואני לעשות משהו כדי לעזור למשפחתנו, ולברוח לרוסיה. כאשר לא מהרנו לחזור יצא אחינו שלמה לחפש אחרינו. כשהיה לנו משהו להביא להורינו למחיתם החלטנו שאני אשוב לורשה והם שניהם ישארו במקום. בדעתי היה לתת להורי את שברשותי ולחזור לרוסיה.

בבואי לורשה גיליתי שהמצב החמיר ועתה הוא קשה ביותר. התכוונתי כפי שתכננתי לחזור לרוסיה. בהגיעי לגבול הרוסי תוך סיכון נפשות פגשתי יהודים שחזרו מרוסיה והם סיפרו שהרוסים שולחים כל מי שהם תופסים מבריח את הגבול מפולין לסיביר. אם רצוני לראות אי פעם את פולין שוב מוטב, שלא אחצה את הגבול. מובן שאת זאת לא רציתי היות וכל משפחתי היתה בפולין. את הסוף המר של יהודי פולין הרי לא העליתי על קצה דעתי, על כן חזרתי על עקבותי לורשה.

בורשה היינו בערך כשנה. בשנת 1940 החליטה משפחתנו לעבור מורשה ללגיונוב.

שם המצב לא היה טוב יותר. אנו הצעירים יצאנו לעבוד בכל מיני עבודות מחוץ לעיר והיינו חוזרים רק לסופי שבוע. באחד מסופי שבוע כשחזרתי הביתה התבשרתי שאבינו חלה ומת ביום שני של גלויות, איסרו חג של שבועות 1941.

כשהמצב בלגיונוב החמיר, החלטנו לברוח לגיטו מלבה. אמי ואחותי חנה נשארו שם. כדי לפרנס את עצמינו עסקנו בהברחות: ידיעות, דאר, כסף ודברי ערך אחרים. ההברחות היו מגיטו מלבה לגיטו ורשה ולהיפך. בהברחות אלה עסקו בעיקר אחי יואל ואחותי מלכה שהיו בגופם ממש מבריחים תוך סיכון רב. לא פעם מן הדברים שהבריחו מורשה שילם היודנרט שוחד למשטרה הגרמנית כדי לשחרר מידם יהודים שנתפסו. כאשר התחילו לשלוח את היהודים מלגיונוב לטרבלינקה החליטו אמי ואחותי חנה לברוח. בתחילה לפלונסק ואחר כך למלבה, שם החבאנו אותן.

באותה עת היה ראש המשטרה היהודית בגיטו מלבה שלום גוטמן. הוא היה ידוע בשם "המלשין", מעלליו נודעו לכל. כל שומר נפשו היה נס בראותו את בן-בליעל הזה.

לשלום גוטמן נודע שהבריחו את אמי ואחותי לגיטו והוא הלשין בפני המשטרה הגרמנית על כך. המשטרה יחד עם אותו שלום גוטמן באו לחפש אחריהן בביתנו, כשמצאו אותן הן הובלו

לחצר המשטרה ועקבותיהן נעלמו. עד כמה שאני יודע הן נורו שם למוות.
עם חיסול גיטו מלבה העבירו את כל היהודים ואותנו בתוכם למחנה ההשמדה בירקנאו-אושוויץ. במחנה עסקנו בכל מיני עבודות כפיה בשביל הגרמנים כגון: סלילת כבישים, עבודות גננות, מיון בגדי הנרצחים וכו׳. התנאים במחנה היו קשים, מזון מועט, קור עז ששרר, הלבוש הדל על גופינו ועבודה קשה, נוסף לתנאים הקשים היה הפחד שלווה אותך שאינך יודע אם מחר תחיה. את התלאות והיסורים שעברתי במחנה אושוויץ בנוסף לרעב והעבודה אין באפשרותי לתאר. עד היום אין לי הסבר כיצד ניצלתי מידיהם של בני-הבליעל ומתאי הגזים.
עם התקרבותו של הצבא הרוסי לסביבות המחנה אושוויץ החלו הגרמנים להכין אותנו לדרך כדי להרחיקנו מהחזית. ב-18 בינואר 1945 קבלנו פקודה לעזוב את המחנה. יצאנו לצעדה הידועה כ״מצעד המוות״, אסירים מכל המחנות שבסביבות אושוויץ-גברים ונשים. אלפים שפיגרו נורו בדרך. הנותרים מן הצעדה הועברו ברכבות חלקם למחנה מאוטהאוזן שבאוסטריה וחלקם למחנה גרוסרוזן או מחנות אחרים בגרמניה. אותי העבירו למחנה מאוטהאוזן. במחנה זה הייתי כשבועיים, משם נשלחתי עם עוד 200 אסירים למחנה אבנזה שבהרי הטירולים באלפים האוסטריים. מחנה זה היה הקשה שבמחנות. אנשים הסתובבו שם כצללים ולא כבני אדם. תנאי המגורים היו קשים, חוסר מזון, 100 גרם לחם ומעט מרק דליל, הקור העז, כאשר הבגדים שעלינו מספיקים לארצות החמות ולא לקור העז של האלפים. כל זה גרם לסבל רב. רבים מן האסירים שקלו כ-40 ק״ג. עסקנו בחפירות מנהרות לבניית בתי חרושת ליצור נשק עבור הגרמנים. בניית בתי החרושת לא יצאה לפועל, ב-6 במאי 1945 פרצו למחנה הטנקים של הצבא האמריקאי ושחררו אותנו.
לאחר שהיה של שנה באיטליה עליתי לארץ כמעפיל בשנת 1946 באניה ״עמירם שוחט״ .
מכל משפחתינו הענפה בזורומין נותרו לפליטה: אחי שלמה המתגורר היום בארה״ב עם משפחתו, אחותי טובה שעלתה לארץ לפני מלחה״ע השניה בשנת 1935 ואנוכי כמו כן נותרו: בן-דודי שלמה בילס החי היום עם משפחתו בקנדה, בנם של יוכבד ויעקב בילס הי״ד.
בן-דודי הירש-יעקב בנם של גדליה ורחל פרידנברג הי״ד, שלאחר המלחמה הגר לארה״ב שם בנה משפחה, חלה במחלה קשה שממנה לא קם עוד ונפטר בשנת 1958.

יהי זכרם של כל אלה שאינם ברוך

יצרור ה׳ את נשמתם בצרור החיים.

ברצוני להוסיף דברים מספר על אלה שכבר העלה אחי. כפי שסיפר כבר אחי היו בזורומין כל תנועות הנוער היהודיות שהיו אז בפולין. אחותינו מלכה הי״ד ואני היינו חברות בתנועת הנוער ״החלוץ המזרחי״, בסניף זורומין, שהיו״ר שלו היה החבר חולבה. אחותי מלכה היתה חברת ועד הסניף. מטרתינו היתה לעלות לא״י.
אבא התנגד בכל תוקף שאחד מבניו או בנותיו יעלו לבדם לא״י. אני שעז היה רצוני לעלות לא״י, מצאתי דרך שאוכל להגשים את שאיפתי זו. היות ובעיירה לא היה בית ספר מקצועי לבנות, הודעתי להורי שברצוני ללמוד תפירה כדי שאוכל לעזור להורי בפרנסה. דבר זה התקבל על דעתו של אבי. הורי הסכימו שאעבור לגור אצל דודתי רבקה לופטקה אחות אמי בשרפץ.

שם נוסף ללמודי התפירה הייתי חברה בסניף "החלוץ המזרחי". הייתי מן הראשונות שקבלתי אישור לעבור להכשרה לקראת עליה לא"י. בשנת 1933, לאחר שנתיים של שהייה בשרפץ נסעתי להכשרה לקבוץ התופרות של תנועת המזרחי בפאביניץ ובשנת 1935 עליתי לא"י.
אבי המנוח לווה אותי עד תחנת הרכבת בורשה. בתחנה נפרדנו מבלי שאיש מאיתנו יחשוב שהפרידה היא לעולמים וסופם של יהודי פולין יהיה כה מר ואיום.
השמועות על הנעשה בארץ ישראל, חוסר העבודה והפרעות של הערבים ביהודים, במיוחד המאורעות של שנת 1936, הגיעו עד פולין. הורי כתבו לי שאחזור הביתה, לפולין ואף שלחו לי כסף שאחזור. מיותר לאמר שסרבתי ואת הכסף החזרתי להורי. כדי להראות בבית שאין המצב רע כפי שהם חושבים הייתי שולחת כל פעם מתנות קטנות ואף מעט כסף. המכתב האחרון ששלחתי הביתה בשנת 1939 הוחזר עם חותמת בגרמנית: "עברו לכתובת בלתי ידועה".

טובה הנדל (לבית פרידנברג)

תל-אביב, 1989

בוגרי בית הספר העממי - 1932
מימין לשמאל: שורה עליונה: שינה דרובינר, שפרה לנט, איטה בילס, פריידה אוסמן, פריינדל מאי, חייציה קרוננברג, 3 פולניות   שורה שניה: 3 פולנ:ם, פרימט קורצמן, רבקה קרטה, חנה לבנטל, מלכה פרידנברג, חוציה ריזיובי, 3 פולניות יושבים: מורה להתעמלות, המורים פשיסטופ, זידובנה, גרלבסקי, הרופא זבורובסקי, הכומר המנהל ברודצקי, והמורים קסין, תהילימובנה ופולניה   למטה: שלום גרושקה, קרפינסקי, ינק קרפינסקי, זקרוציימסקי, קזימירסקי.

זכרונות

מאת יעקב (הירש) צבי ליסטופד

שמי יעקב (הירש) צבי ליסטופד. נולדתי בז׳ורומין פולין ב-15 בספטמבר 1924. אבי שמואל חיים ואמי דבורה רייזל. היינו 5 אחים ו-3 אחיות. הבכור ישראל יצחק אחריו יחיאל, משה, לאה, רבציה, אנוכי, אחרי שרה והצעיר שמעון. התחלתי ללמוד בתלמוד תורה בגיל 5. מורי היה חנוך פרנקל השמש בבית המדרש. כמה מחברי ללימודים היו משה פלוטקה, מאיר טילבור אברהם סטרוגובסקי ומשה פוקס. כל אלה הושמדו. הבודדים שנשארו בחיים הם מרדכי מוכה, אליעזר אולבניק, זליג טאוב ושלמה דרגון. המושמדים למדו איתי שנתיים בתלמוד תורה אצל הרבי יחיאל מאיר אח״כ למדתי אצל גדליה פרנקל. בגיל אחת עשרה למדתי אצל ה״גלר״ מלמד שלמה זיונץ. העיירה היתה דתית והיו בה הרבה תנועות יהודיות. אבי השתייך לחסידי אלכסנדר, והיה אדם חביב, אבא טוב ומשכיל. היינו מאוד עניים אבל אבי בטח באלוהים. היו לי גם שני דודים אחי אבא. האחד הירש והשני יוסף ברוך. אשת הירש היתה בלהה וילדיהם ישראל משה, שרה, זלמן ברוך, רייזל, לאה, אודל, יעקב יוחנן ואסתר מרים.

בוגרות ״בית יעקב״ 1932

מימין לשמאל עומדות: בילה בקרמן, גלה רודה, טובה ליכטמן, שינה דרובינר יושבות: פייגה שקלאר, גיטל זלצשטין, פייגה גולדשטין למטה: אסתר וילודרוז׳, אטה המבורגר, מלכה רייצ׳יק.

בנות בית יעקב 1932

מימין לשמאל: עומדות: בריינה פיגה זקשב, בילה קונפנדרק, פיגה קרטה, רבקה בלומברג יושבות: רויזה בראון, רודה כהן, גלה רודה ינטה קפוסטה, שפרה ריצ'יק, שרה רויזה סטרוגובסקי למטה: איטה מגדל, הנה רחל אברמוביץ, עדינה המבורגר.

אשת יוסף ברוך, מלכה ולהם 14 ילדים. ממשפחת דודי הירש הושמדה כולה חוץ. מהבן הבכור, ישראל משה, שברח לרוסיה ואחרי המלחמה הגיע לאמריקה. פה נפטר בהשאירו אשה ושתי בנות. ממשפחת דודי יוסף ברוך נצלו 7 ילדים שברחו לרוסיה. אחי, ישראל יצחק, שוחרר משרות צבאי ובגיל 23 נשא אשה והוליד 2 ילדים. אחי, יחיאל, נשא אשה בשת 1936 והוליד בן אחד. אף אחד לא ניצל. לאה אחותי עזרה לאימי ורבצ'ה למדה להיות תופרת אצל אברהם דרביציר. אבי היה משגיח כשרות אבל ללא פרנסה רבה. רק בשנת 1936, כשממשלת פולין הוציאה חוק נגד אי אכילת החלק האחורי של הפרה, הפך אבי למנקר, וזה הקל על הפרנסה. עזר לו גם אחי משה. את העבודה הזאת עשה אצל הקצבים אברהם מוכה, פסח אוסמן ומאיר ריפינסקי.

ב-1937 מלאו לי 13 והפסקתי את הלימודים בתלמוד תורה. אבי רצה שאמשיך בבית המדרש אך אני סרבתי והעדפתי לעבוד במקצוע. חששתי לבשר זאת לאבי בשל סרובו ולכן הודעתי לאמי על החלטתי ואבי הסכים בלית ברירה. אמי הביאה אותי לדוד חיים וינדיצקי, ואצלו למדתי ייצור פנתות. בשנה הראשונה לא קבלתי כל תשלום רק זוג נעליים עבורי. לאחר שנה וחצי הייתי צריך כבר לקבל משכורת אבל לפני זה פרצה המלחמה. מעבידי, שהיה אדם דתי, הושמד, וכן אביו נתנאל, אשתו וילדו. כשפלשו הגרמנים בספטמבר 39 לפולין החלו התושבים לברוח מפחד בלי לדעת לאן. אוירון ירד על הבורחים והמטיר כדורים מהם נפגע למוות דוד גולדק. מחוסר ברירה כולם שבו לעיירה. הגרמנים תלו את דגלם על בניין העיריה ובליל כל נדרי דרשו מס עובד (קונטריבוציה) מהיהודים בשווי $50,000. לאחר יומיים דרשו מהיהודים לתפור את הטלאי הצהוב על בגדיהם, אחרי זה שילחו את בני 18 עד 40 לעבודה בכפרים ללא תשלום. אבי ואחי הגדול פנו לשכן פולני נעים הליכות שהתייחס אליהם יפה ולכאורה העביד אותם. זאת

עשה כדי שייעדרו מביתם בעת ביקורת הגרמנים. גזירה נוספת הטילו הגרמנים והיא גלוח הזקנים, הם תפסו את דודי יוסף ברוך ברחוב ועם סכין חתכו לו מחצית זקנו עם עור הפנים. אסרו עלינו לחגוג את חג הסוכות, לא לבנות סוכה ולא להתפלל בבית הכנסת. אינני זוכר איך השגנו אוכל כי חיינו כל הזמן בפחד. ביום שמישי עצרת בערב הציתו את בית הכנסת. שכנינו אברהם רדזייק, שחלונותיו פנו לעבר בית הכנסת, בא אל ביתינו בשעה 10 בערב לספר שהגרמנים ניסו כמה פעמים להצית את בית הכנסת אבל זה כאילו סרב להידלק. אברם רדריך, יהודי דתי, היה בוחן את תלמידי בית הספר תלמוד תורה כדי להעבירם לכתה גבוהה יותר. ממשפחתו הענפה ניצל רק בן אחד, ליפמן. אף אחד לא יכול היה למנוע את השרפה בסופו של דבר אחרת היה נורה למוות. למחרת, ביום שמחת תורה, אספו הגרמנים קבוצת יהודים לנקות את שארית השרפה של בית הכנסת האהוב עלינו.
בערב אותו יום אספו הגרמנים עוד קבוצות צעירים ושלחום לעבודות שדה בכפרים. לשכננו רדזייק היתה ידידה פולניה, שספרה לו, שהגרמנים מתכננים לגרש את כל היהודים. ואמנם ב-8 בנובמבר 1939 הדבר קרה. באותו יום בבקר נאלצו הפולנים להעמיד לרשותם עגלות רתומות לסוסים, ולהביא את היהודים לתחנת הרכבת בשרפץ. העגלות לא הספיקו לכולם, ומשפחתי נאלצה ללכת רגלי למעלה מ-30 ק״מ. אבי הרים את ידיו לשמים וקרא בבכי ״הנה הגיעו ימות המשיח״. בדרך ראינו משפחות עם טפם בעגלות. בערב הגענו לתחנה והכניסו אותנו לקרונות משא סגורים. לא ידענו לאן יובילו אותנו. במשך שעות ישבנו ברכבת העומדת במקומה. רק באמצע הלילה היא זזה. לאחר נסיעה לא ארוכה ביותר הגענו עדיין בחושך לתחנה אחת ואז דפקו הגרמנים על הדלתות, פתחו אותן, ובצעקות זרוז תוך שימוש במקלות ורובים הוציאו אותנו, גברים נשים וטף מהקרונות. צעקות ובכי הילדים ואמותיהם שחיפשו אלו את אלו בחושך היו איומות. היינו בפניקה בלי לדעת מה יקרה לנו. בני משפחתי החזיקה בידים אחד את השני כדי לא לאבד איש. התחלנו ללכת לאחר שנאלצנו למסור דברי ערך שלנו. מי שמצאו אצלו חפץ שלא מסר נורה במקום. בסוף ראינו שהגענו לתחנת הרכבת פומיכובק ומשם המשכנו ברגל עד העיר ניובי-דבור. הכניסו אותנו דרך שער לשטח של מפקדה גרמנית, שם התעללו בנו באמצעות כלבים וצחקו מהצגת הפחד של היהודים. אחר-כך מסרו אותנו בידי גרמנים אזרחים ״פולקס-דויטשה״ שידעו את שתי השפות. הם הובילו אותנו ברגל והם רכבו על אופניים. לאבי היה קשה ללכת. כי סבל מ״שבר״ ולכן תמכנו בו בהליכה שארכה כמה וכמה שעות בלי אוכל ובלי מים. היינו עייפים וכמה מההולכים זרקו את דבריהם בדרך כדי להקל על עצמם. בסוף הגענו לעיר יבולוננה הקרובה לורשה וכל אחד הלך לדרכו. אבי ידע שקרובי גיסתו גרים בעיר הזו ושמם גינסברג. התברר שיש כבר אצלם פליטים שישנו על הרצפה. הגינסברגים היו אדיבים והשאירו אותנו במשך השבת אצלם. ביום ראשון עזבנו את ביתם ונסענו ברכבת עד הפרבר של ורשה - פרגה. משם עברנו בגשר למרכז ורשה ולא ידענו מה יהיה גורלנו.
לאבי היתה גיסה שהתגוררה בורשה. היתה להם דירה גדולה. לא התכוננו להשאר אצלם אלא רק לשאול עצה מה לעשות. הם לא התיחסו בכבוד אלינו ודרשו שנעזוב, למרות שהיה כבר חושך בחוץ. אח אבי, יצחק, חי גם כן בורשה ושמע שאנו בסביבה, אבל אינני זוכר איך הוא גילה אותנו. הוא עזר לנו למצוא מקום לגור. בבית תפילה ברחוב נלבקי 19. היה שם מאוד קר כיון שכל החלונות היו שבורים אבל נשארנו לישון על הספסלים והצענו גם למשפחת גדליהו פרנקל לבוא לחיות אתנו. לקחנו לרשותנו חדר אחד והתמקמנו בו 15 נפש. שתיים מאחיותי עסקו במשק בית תמורת אוכל ולינה. כדי להתפרנס נאלצנו להופיע בשעות בוקר מוקדמות

ביותר בועד הקהילה של ורשה ברחוב גז׳יבובסקה 26, ושם צרפו אותנו לקבוצות, שעבדו בעבודות שונות. לקחנו אתנו את התפילין כדי להתפלל לאחר עלות השחר אך מר פנקל שהצטרף אלינו, לקח חזרה את התפילין, כי שני אבות המשפחה היו מאוד דתיים. בשבוע הראשון קבלתי תשלום, אבל בשני היו תורים ארוכים ועמדתי כמה שעות בחנם כי אזל הכסף. אחי משה גילה שבחצר המשטרה היהודית מתאספים אנשים לצאת לעבודה במקומות אחרים. כך יצאתי כל פעם לעבודות שונות, על פי דרישתו של מעסיקי מזה ששכר אותי במקומו. השכר שהרווחתי ביום הספיק לקניות 1/2 1 ק״ג לחם. (אחר כך, בשנת 1940 מחיר הלחם עלה בהרבה) היינו מביאים גם מעט עצים להסקה ממקומות העבודה, כדי לבשל קצת מרק תפודים. במשך הזמן החמיר המצב ונהיה קשה יותר להשיג עבודה כדי להישרד. הגרמנים עסקו בחטיפת צעירים יהודים, העמיסו על משאיות והעסיקום במשך ימים, לא ידוע לי באילו מקומות. הם החלו להקים קירות בכמה מקומות שלא ידענו את מטרתם. אבל התברר שהם מגדרים את הגיטו שיקום בעתיד הקרוב. החיים נהיו קשים מיום ליום. התוכנית שלהם היתה להרעיבנו עד מוות. במו עיני ראיתי אנשים נופלים מרעב ברחובות, נידונים למוות. לא היה לנו כסף לקנות מזון ועבודה כבר לא ניתן להשיג אצל משפחת פרנקל היו תינוקות בני שנה ויותר שבכו מרעב. קבלנו כרטיסי מזון לשבוע שלא הספיק אף ליום אחד.

חפשנו בערמות הזבל למצוא קליפות תפודים או משהו שאפשר לאכול. חפשנו גם ניירות וזבל שבוער כדי להבעיר אש ולבשל משהו שמצאנו בזבל. לפעמים כשהגענו מאוחר לא מצאנו כלום כי האחרים הקדימונו. הורי החליטו לברוח מהגטו. אחי משה היה הראשון לנסות לברוח. כיוון שבקיץ 1940 באה המשטרה הפולנית לחפש אותו. הוא התחבא מתחת לאצטבא, עליה ישנו, ואז הם אסרו את אמי והחזיקוה במשך 4 או 5 ימים.

משה החליט להגיע למלבה בה המשיכו היהודים לחיות. היו לנו שם כמה קרובי משפחה. אחריו בתור לבריחה היו אמי ואחותי רבקה. לפני שאימי עזבה, היא אמרה לי לבוא בעקבותיה לאחר כמה ימים עם אחי הקטן. נשארו אבי, ואחיותי לאה ושרה. השארנו להם את כרטיסי המזון שיוכלו לנצלם. אחי ואנוכי היינו מוכנים לברוח וברשותינו רק 15 זלוטי עבור הכרטיסן של החשמלית. היא האיטה את מהלכה כדי שנקפוץ עליה. אחי עשה את זה אבל אני נפלתי מרוב חולשה, נאלצתי לרוץ ובסוף הצלחתי לקפוץ. כשעברנו את משמרות הגיטו, בדקו הגרמנים את החשמלית אבל לא הרגישו בנו כי היינו חבויים מתחת לספסלים. כשיצאנו מהחשמלית הזאת נאלצנו לקחת עוד אחת כדי להגיע לפרגה. עד שזו תגיע החביאה אותנו אשה נוצרית ברפת. שילמנו לה זלוטי כל אחד לאות תודה. בזמן הזה סבלתי משיעול חזק, ונערים שברחו איתנו רצו להרוג אותי בגלל שעלול הייתי להסגיר את מחבואינו. כשחיכינו בתור הרגישו בנו הפולנים והחלו לקרוא: ״יהודים, יהודים״. הם דרשו מאתנו כסף ומחוסר ברירה נתנו להם משהו כדי שיניחו לנפשנו. הגיעה החשמלית וגם הכרטיסן דרש תשלום. אמרתי לו שאין לנו כסף כי שלמנו לראשון, אבל נשאר לי קצת כסף לקנית לחם. גם הכרטיסן ברכבת דרש כסף נוסף לכרטיסים אבל אמרתי לו שאין לי יותר. כשהגענו לגלגיונובו קנינו לחם. לא פחדנו כל כך כי עוד היו פה יהודים. היינו צריכים להגיע לתחנת רכבת כוטומוב ואחר כך לנובי-דבור. הלכנו לאורך הכביש. עד שעה ארבע אזל לנו הלחם כך שלא אכלנו עד שהגענו לבית קטן ובקשנו משהו לאכול. האשה שראתה אותנו קראה ״הו אלוהים״, ריחמה עלינו ונתנה לנו אוכל. היא אפילו תפרה לנו את הטלאים הצהובים על הבגדים כנדרש, והראתה לנו את הדרך למקום המצאות יהודים. הגענו למשפחה יהודית והם קיבלו הלם לראותינו (במיוחד אותי) כי איבדתי הרבה ממשקלי.

ספרנו להם מה קורה בורשה בגיטו. הם היו נחמדים אלינו וקבלנו מהם מזון ומקום ללון ברפת קטנה. באמצע הלילה גרמנים פשטו על ביתם לרוע מזלי השתעלתי ויצאתי כדי להעלם אבל איש ה-אס.אס תפסני. התחננתי ובכיתי לפניו שיעזבני אבל הוא הכני ובעט בי. נפלתי כמה פעמים לארץ, הוא צעק עלי שאסתלק ורדף אחרי. הוא ניגש לחצר שבה התרכזו כמה מאות יהודים ואני הייתי האחרון. האנשים ישבו על הארץ. הם הוציאו כמה יהודים והסיתו בהם את כלביהם. לאחר מכן קבלתי מאחי, שהיה מחוץ לחצר, חבילת תפודים שקבל ממישהו. בערך בשעה 2 אחה״צ העלו אותנו על משאיות באזהרה שאם נחזור יירו בנו. החזירו אותנו ללגיונובו. שחררו אותנו והסתלקו. היה שם בית תפילה בו ישנתי על ספסל. היו שם עוד אנשים. בשלתי את התפודים והכנתי מהם ארבע או חמש ארוחות. נשארתי שם יומיים וקצת הבראתי. התחברתי עם בחור אחד והחלטנו לחזור לנוב-דבור.

התחלתי ללכת בעקבות המשאיות אבל חברי אמר שהוא מכיר דרך יותר טובה. לרוע המזל הוא טעה. נכנסנו ליער ואבדנו את הכיוון. נתקלנו בגרמני שראה אותנו במשקפתו. הוא קרא לנו להתקרב אחרת יירה בנו. היה שם אגם מים שנאלצנו להכנס לתוכו עד הצואר. בכינו והתחננו עד שבסוף הרשה לנו לצאת מהמים. אמר לנו לחזור בדרך בה באנו וכשנגיע ליער לפנות ימינה. הכרתי את המקום ולכן במקום ימינה פנינו שמאלה. הגענו שוב לביתה של הנוצריה החסודה שתפרה לנו את הטלאים הצהובים ומשם פניתי שוב לבית היהודים בחפשי את אחי. אבל לא מצאתיו. אמרו לי שהוא פנה לזקרוצ׳ים. לנתי במקום ולמחרת התגנבתי למשאית שהובילה יהודים לעבודה בזקרוצ׳ים, אבל גם פה לא מצאתיו. היהודים נתנו לי מזון אבל לא יכולתי ללון במקום לכן המשכתי הלאה לעיר פלונסק, מרחק של כמה שעות הליכה. התברר לי שאחי עובד אצל משפחה נוצרית והבטיח לחזור כל יום שני לברר אם הגעתי. ואמנם ככה נפגשנו. הוא בקש ממנו להשאירו במקום לזמן קצר והבטיח לבוא למחוז חפצינו מלבה היכן שהיתה משפחתי. האמנתי לו כי הבנתי שחסר לו מקום לינה ואוכל. נשארתי שם שבועיים כי הזדקקתי להסעה. החלטתי לגשת לועד היהודי שבו היה בן עירי יונה פוקס. נפגשתי איתו והתחננתי שיסדר לי הסעה ואת זה הוא עשה. לא היתה לי פרוטה בכיס, ולכן חיזרתי על הפתחים. באחד הבתים פגשתי בני עירי. התביישתי נורא. ניסיתי לברוח אבל הם הזמינו אותי, הרגיעו אותי ואמרו לי לא להתבייש. שאלו אותי הרבה שאלות אם ראיתי מישהו ממשפחתם. סיפרתי להם על המצב בגיטו ורשה, בו הרעב גרם למותם של רבים. הם ציידו אותי במזון וגם בכסף ולמחרת יכולתי להמשיך בעגלה רתומה לסוס עד סטשגובו, פה פגשתי משפחת ידיד של אבי, אליהו מאיר. הם התיחסו אלי יפה והיו מאושרים לראותני. גם הם שאלו מה קורה בגיטו ורשה. סיפרתי גם להם את המצב. לנתי בבית בו גר אליהו מאיר עם הורי אשתו.

למחרת דאגו לי להסעה עד מלבה. בדרך נעצרתי ע״י שוטר גרמני ששאל אותי על תעודת זהות שלא היתה לי. הוא הוריד אותי מהעגלה והכריחני לרוץ אחריו בנוסעו על האופנים. הדבר היה עבורי בלתי נסבל, התחננתי ובכיתי בפניו אבל הוא לא שם לב והכריחני להמשיך עד תחנת המשטרה. שם שמוני במאסר בו היתה גם אשה. בכיתי ובכיתי עד שבאו במגע עם הועד היהודי. שוחררתי וקבלתי תעודת זהות. למחרת דאג לי הועד היהודי להסעה עד מלבה. שם חידשתי את הפגישה עם אמי, אחי ואחותי. סיפרתי להם על פגישתי עם אחי שמעון בפלונסק והבטחתו לפגוש אותנו אחר כך, אמרתי לאימי שאנו הולכים לאבדון ולניתוק. אימי מבולבלת וכועסת חקרה מדוע השארתי אותו. היא טענה שאני יותר מבוגר ומדוע שמעתי בקולו. הסברתי לה מדוע רצה להשאר במקום בו יש לו די אוכל ומקום לישון. היה זה באפריל או מאי

1941 אני הייתי רזה, ממש עור ועצמות. אחרי שבועיים הרגשתי יותר טוב. קיבלתי תעודה כך שיכולתי לחיות באופן חוקי. אחי משה עבד במחנה צ׳רניץ בסלילת כבישים. הוא הגיע ליום חופש למלבה, ואמא בקשה ממני למלא את מקומו. לאחר כמה ימים במחנה כשחזרנו מהעבודה לצריף לקבל את מנת הלחם וגבינה, איבדתי את הכרתי. החברים הוציאו אותי החוצה לאוויר הצח והחיו אותי. אינני זוכר כמה זמן זה נמשך אבל כשחזרה אלי הכרתי ראיתי את בן עירי אלימלך שקלאר גוחן מעלי. הוא חי כיום בישראל. הוא שאלני אם אני זוכר אותו. זכרתי, כי אחותי ואחותו היו חברות. היא תמיד סיפרה אודותיו שהוא לומד בבית ספר תיכון. לאחר כמה שבועות הועברנו לעבודה אחרת בכבישים יותר קרוב למלבה. שם קרתה לי תאונה בה נחתכתי עמוק באצבעי ואז הועברתי לעבודה אחרת. באחד הימים נתפס מישהו בהברחת מזון ונתלה בפומבי עם 3 אנשים נוספים. באביב 42 הגיעו אבי עם 2 אחיותי מגיטו ורשה. הלכתי לראותם אצל דודי ודודתי, אחותו, משפי רוטשטין.

בראותו אותי פרצנו שנינו בבכי. הזכרנו את אחי הקטן, שמעון בן השלוש עשרה, שנשאר מנותק מאתנו, ואימי בכתה שלא זכינו לחגוג את בר-המצוה. שאלתי אם הם רוצים שאביא אותו אבל אבי לא הסכים. אמרתי אז, שאם נעבור את המלחמה, יעבור גם הוא, ואם לא, אז מה זה משנה. באחד הימים המשטרה היהודית תפשה אותי בבית, וכשהתיצבתי אסרו אותי ומסרו אותי לידי הגרמנים. היינו בערך עשרים איש שהוכנסו לבית הסוהר. שם במשך חודשיים הייתי נתון ליחס אכזרי. שחררו אותי בחודש יוני. דודי אברהם רוטשטין עסק בייצור סוכריות, דבר שהיה אסור. הוא נעצר, נשלח לאושביץ ולאחר שבועיים הודיעו למשפחתו שהוא מת. הוא השתייך לחברה קדישא והיה מאוד דתי. הועד היהודי החליט ששני בניו ימשיכו את תפקידו.

ביום אחד הוזמנו כל יהודי גיטו מלבה להתיצב בככר. פחדנו מאוד וידענו שמשהו לא טוב עלול לקרות. הגרמנים בחרו 100 איש מכל הקהל. חלקו לשתי קבוצות 50 צעירים ו-50 מבוגרים בין הצעירים היו 2 בני דודי ממשפחת גולדברג. היהודים נאלצו לחפור בור גדול ולמחרת הביאו את 2 הקבוצות אל הבור. בנוכחות כל יהודי הגיטו אילצו את המבוגרים לקשור את ידי הצעירים בחמישיות וירו בהם, כך שנפלו לתוך הבור, ביניהם גם 2 בני דודי. רק בת דודתי טובה נשארה מכל המשפחה, הודות לזה שכבר קודם ברחה לרוסיה. היא חיה כיום בארצות הברית עם 2 ילדיה ונכדיה. יום אחד אסרו את מרבית שוטרי היהודים וחברי הועד היהודי בגלל שלא נהגו בקשיחות ביהודים. הכינו עמודי תליה ותלו 17 איש בנוכחות כל האוכלוסיה וכן ירו גם בשתי נשים על עסוקן באפית רקיקים. האנשים לא התאפקו ובכו בקול, וכעונש פזרו את הקהל ביריות. כך נהרגו מספר אנשים נוספים.

בקיץ בשנת 1942 עבדנו כחמש מאות איש במחנה עבודה נוסזיבו. היה זה מחנה צבא ששמש גם כמחנה שבויים רוסיים, שחוסלו כולם ונמצאו בקבר אחים. כמה מהיהודים ניסו לברוח, נתפסו ונתלו. עבדתי שם בחפירות. העבודה היתה קשה מאוד עד כדי התמוטטות. בקשתי ממנהל העבודה להעבירנו לקבוצה אחרת אבל הוא סרב. היתה לי גם גרדת איומה בגוף, ואז פניתי למנהל הגרמני והוא שלחני חזרה למחנה. שם הופרדתי מיתר האנשים. היינו כמה שסבלו כמוני. קבלנו תרופה ולאחר ארבעה שבועות הבראתי ונשלחתי חזרה לעבודה. באמצע נובמבר בוטל המחנה ונשלחנו חזרה לגיטו. הגרמנים מיינו את אוכלוסית היהודים ובחרו באלפיים נפש. לא נתנו להם לקחת דבר ושלחום אל הבלתי ידוע. ביניהם היו הורי ואחותי הקטנה. אימי נתנה לי ולאחותי עפרון ונייר שנוכל לכתוב להם כשנגיע לאנשהו. במשלוח הזה היו כל המשפחות מצד אבי ואמי. כדי לבלבל את האנשים, הכינו הגרמנים כבר משלוח נוסף ולהם הירשו לקחת מה

שחפצו וביניהם היה אחי, אשתו ושני ילדיהם וכן 2 אחי, אחד נשוי ואנוכי. לאחר כמה ימים הגענו בלילה למקום שנקרא בירקנאו. אנשי ה-אס.אס. פתחו הדלתות בצעקות "החוצה, החוצה". כשיצאנו החוצה נאלצנו לזרוק הכול למיכל. הפרידו בין נשים עם ילדים וגברים, כשהתחלנו ללכת, עמד שם קצין במדים (ייתכן שזה היה מנגלה) והראה באצבעו ימינה או שמאלה.

המשכנו לאולם הרחצה, שם נאלצנו להתפשט מכול, פרט לנעליים וחגורה. קבלנו לבוש שונה, שלא תמיד התאים לגופינו. הכול היה ישן וקרוע עם פסים אדומים צבועים מאחור ובצידי המכנסים. כל אותו זמן לא קבלנו שום אוכל, כי הכל נעשה מחוץ לשער המחנה. כשנכנסנו למחנה ראינו שלט גדול "העבודה משחררת" ותזמורת נגנה מרשים בעת יציאתינו לעבודה. קעקעו לנו מספר על זרועותינו ומספרי הוא 75170. כשנכנסנו לצריף, שהיה בעצם אורוה לסוסים, נתקלנו בממונה יהודי שקראנו לו בוקסר, והוא התאכזר אלינו במכותיו. הוא היה אסיר ותיק כי מספרו השתייך לקבוצת 45,000. והוא בחר 5 או 6 בחורים חזקים שיבצעו עבורו עבודות נקיון ואחזקה. נאלצנו לישון בצפיפות איומה עד כדי כך שכאשר מישהו רצה להסתובב כולם נאלצו לעשות כמוהו. בערב קבלנו את מנת הלחם הראשונה לאחר 24 שעות של צום. כמובן שלא קבלנו את כל הכמות שהיינו צריכים לקבל, פשוט רימו אותנו. ב-4 לפנות בוקר גורשנו מהצריף. ביציאה מסרו לנו משקה חם ומר חסר כל טעם שלא יכולתי לשתות. עמדנו בשורות וספרו אותנו. הכמות היתה צריכה להתאים לרשימה שבידי מנהל הצריף. אחרי זה בא חדש שנקרא "קאפיו" ולקח מאתנו 200 איש לעבודה. לכל עשרה איש היה ממונה-משגיח שנקרא "פור-ארביטר". צריכים היינו לחפור באדמת חמר דביקה. גם ה"קפו" והמפקח של האס.אס. התאכזרו אלינו. כשחזרנו מהעבודה למחנה חייבים היינו לצעוד לפי קצב התזמורת שנגנה בשער המחנה. בהכנסנו לצריף קבלנו מנה מבושלת שקראו לזה מרק ומנה קטנה של לחם וזה היה צריך להספיק ליום שלם. החיים היו עלובים ומדכאים ללא קורטוב תקוה. באחד הימים "בוקסר" התנפל על גבר אחד, הרביץ ובעט בבטנו, הפיל אותו לארץ עד שמת. היה זה מחנה מוות אמיתי בו מתו רבים מרעב, שלשול ומכות. לא היו מים להתרחץ ולכן סבלנו מכינים כי ישנו בבגדינו. בכל בוקר הוציאו את גופות המתים בשורות כדי לספרם. היו כאלו שלא רצו לחיות עוד ואז נגשו לגדר המחושמלת ומתו. לי לא היה האומץ לעשות זאת. מחנה הנשים היה ממש קרוב לשלנו ויכולנו לראות את הנשים מגולחות הראש. מסביב היו מונחות גוויות המתים שנלקחו במשאיות לשרפה. יום אחד ראיתי אחת מאחיותי מעבר לגדר. היא קראה בשמי וספרה, שאחותי השניה חולה מאוד. לאחר עוד כמה ימים רוקנו את צריפי הנשים וכולן נלקחו לגז ולשרפה. באחד הבקרים כשעמדנו במפקד הוציאו אותי בקראם את מספרי (כי לא הכירו אותנו בשמות). לקחו אותנו למעבדת נסיונות כדי לעקר אותנו ע"י הקרנה באברי המין. שמעתי רעש בעת הקרינה אבל לא שמתי לכך לב כי לא האמנתי שנחיה. לאחר כמה ימים, כשעמדתי עם אחי בשורה הראשונה במפקד של אחר עבודת היום, קרא איש אס.אס. את מספרי וגם של אחי, שאל אותי לגילי ועניתי "בן 18". למחרת העבירונו לצריף אחר בו עברנו בדיקת המעי הגס. אחי נפסל בגלל שסבל משלשול ואני אושרתי. אחי נשלח חזרה לצריף ומאז לא ראיתי יותר את אחי. אחה"צ הועברתי לצריף אחר, החלפתי בגדי למעיל ומכנסים מבד פסים, והלכנו למחנה "בונה" המרוחק 7 ק"מ. שם הוכנסנו להסגר במשך שבועיים. חליתי בדלקת ראות וסבלתי כאבים נוראים. הרגשתי נורא. הכניסו אותי למרפאה ובדקו את חומי שהיה גבוה מאוד, שמו לי תחבושות קרות על חזי. ביליתי שם כעשרה ימים שהיו עבורי הקלה,

כי לא יצאתי לעבודה. שוב הועברתי לצריף אחר שבועיים ואחרי זה שוב לעבודה אף על פי שהייתי רזה, עור ועצמות. בוקר אחד הלכנו בערך 3 ק"מ מלווים אנשי אס.אס. וכלבים להוציא מטענים מרכבת. היה קר מאוד ואנו לבושים קלות. הורדנו מלט וחוטי ברזל כבדים. קבלנו מכות מאנשי האס.אס. ומן הקפוים. הכו אותי בראשי עד זוב דם ולא יכולתי ללכת. חברי תמכו בי עד שהגענו לצריף. בן עירי יעץ לי לחזור למרפאה, והרופא שאל לשלומי. עניתי לו שאין לי יותר כוח ולא אוכל יותר לעבוד. שלחוני לבית החולים והחליפו את בגדי ליותר דקים, שנדמו לנייר בית שמוש בזמן ששרר כפור בחוץ. הסבל היה איום. נאלצנו לצעוד ערומים סביב לרופא אס.אס. הוא הסתכל עלינו ובחר בי ועוד שניים. השניים בכו במרירות אבל אני לא בכיתי כי הבנתי שזה הסוף, שנלקח לתאי הגזים. באה מכונית עם צלב אדום ולקחה אותנו לאושביץ. הופרדתי מהשניים ונלקחתי לבלוק מס 28 שהיה "בית חולים". פה היה נקי וגם נתנו לי מברשת להתנקות במקלחת. לא יכולתי לשפשף את ראשי בגלל הפצעים והמכות שקבלתי. פה לא קבלתי שום אוכל במשך יומיים. יום אחד בא רופא מה-אס.אס ושאל בגרמנית אם יש פה יהודים. אחד מהנוצרים הצביע עלי כי הייתי היהודי היחיד שם. הרופא אמר לי להתיצב, הסתכל עלי וציווני לחזור למטה. החולים אמרו לי שהיה לי מזל גדול כי בבנין השני הוציאו את היהודים לגז. מדדו לי את החום אבל בכל יום שפשפתי את המדחום כדי שיראה שיש לי עוד חום. עד שפעם אחת שמו לי 2 מודדים מתחת לזרועות ואז גילו את הרמאות. שוחררתי משם אל בלוק מסי 9א'. ראש הבלוק היה אדם ישר ולא גנב מהאוכל שלנו. פעמיים בשבוע קבלנו גם תוספת חמה, צריכים היינו רק להקפיד על הנקיון. העבודה פה היתה יותר קלה כך שחזרתי לאט לאט לכוחותי. גם נהיה יותר חם כי זה היה כבר קיץ 1943. משלוחי היהודים המשיכו להגיע והגרמנים הקימו עוד קרמטוריום. בזמן העבודה יכולנו לראות את הרכבות. כל הזמן ראינו את העשן מארובות הקרמטוריום. בשנת 1944 הועברתי שוב למחנה של מכרות פחם ינינה. שם עבדתי במשמרת לילה. הייתי שם חודש ימים ולקחו חלק מאתנו חזרה לאושביץ. נלקחנו לבית חולים ובצעו בנו סרוס. ממני לקחו אשך אחד. ביליתי שם שבוע ימים ואחר כך עוד שבועיים בבנין שני ומשם יצאתי לעבודה. בשנת 1944 הגיעו משלוחים רבים של יהודי הונגריה ישר לתאי הגזים. הם הגיעו יומם ולילה וגם מהעיר לודז' שבפולין. בחדש אוקטובר נשלחתי למחנה שטוטהוף ע"י דנציג. השומרים היו אוקראינים. לבושם שחור עם צלב הקרס. הם היו מאוד אכזריים. נאלצנו לסחוב כל פעם 5 לבנים בריצה ממקום למקום. אם חשבו שלא מספיק מהר הריצו אותנו במכות להזדרז. רבים התמוטטו. אושביץ היתה אמנם נקיה מכל המחנות אבל המכות היו גרועות בכל המחנות. לאחר שהיה של חודש ימים העבירו אותנו 500 איש למחנה ע"י שטוטגרד. לאחר ששהיתי במחנה זה כשלושה שבועות קבלתי מוגלה בבוהן שגרמה לכאבים עד שחברי נאלצו להחזיק אותי מתחת לזרועותי בהליכה. היה שם רופא יהודי אסיר שטיפל בזה ואמר שהתמזל מזלי שהדבר טופל בזמן. הוא נתן לי כדורים ולאחר כמה ימים פתח את המקום. בימים הבאים דברו שהמחנה יבוטל ואנו נעבור למחנה אחר. הפרידו בין החולים והבריאים ויכולתי ללכת אבל רגלי הצריכה טיפול. הגענו ברכבת למחנה אודרוף. צריכים היינו לצאת לעבודה אבל היה לי קשה ללכת. הפצע נהיה יותר גרוע בגלל חוסר טיפול. הייתי מבוהל ולא ידעתי מה יקרה לי. פניתי למרפאה ושם רק החליפו את התחבושת. רק לאחר כמה ימים אישרו לי להשאר בבית החולים. אמנם לא טיפלו בכלל בפצע אבל היה טוב עבורי שלא יצאתי לעבודה. לאחר כמה ימים רוקנו את בית החולים. הלכנו לרכבת משא לנסוע למחנה אחר. היה זה כבר בפברואר 45 קרוב לגמר המלחמה. בזמן הנסיעה לא היה לנו מקום לשבת אפילו על

הרצפה. הייתי חלש מהצום וכאבים ברגל. כך נסענו יומיים עד שהגענו לברגן-בלזן. פה לא היה קרמטוריום לכן זרקו את גוויות המתים אחד על השני לתוך הבור. שם מתו המונים. כשהגענו לא היה מקום לשכב ולא יכולתי לפשוט את רגלי, מזל שמזג אויר היה חמים. לאחר כמה ימים היה כבר יותר מקום כי רבים מתו, אוכל לא נתנו אבל מצאתי משהו על הארץ. אספתי את זה בכפי ואכלתי. כל כך רעב הייתי. אחד אמר לי שמישהו זרק את האוכל. מהמחנה הזה שמענו מקרוב יריות תותחים. ידענו שהמלחמה נגמרת. כולם וגם אנוכי סבלנו מדיזנטריה. הוצאנו את המתים מהצריפים בעזרת חגורה שקשרנו לרגלי המת ובשניים משכנו את הגוויות החוצה. ערב אחד, בזמן הוצאת הגופות, נחלשתי ולא יכולתי יותר. נשכבתי בין המתים. הייתי מלא כינים אבל לא היה ביכולתי לגרד אותם מגופי. לא התרחצנו מאז עזבנו את אושביץ. לאחר כמה ימים ב-15 לאפריל הגיעו טנקים בריטיים למחנה ואנו השתחררנו. נגשנו למחסנים של בגדים ואוכל. שברנו מיטות עץ ובעזרתם בשלנו קצת תפודים יחד עם לחם בתוך המרק. הבריטים נתנו לנו עוגיות, בשר ושעועית שהיו בקופסאות. למחרת הביאו את תושבי העיר לנקות את המחנה ולקבור את הגויות בקבר אחים. הבריטים הפרידו את חולי הטיפוס מהאחרים. שרפו את הצריפים שהיו נגועים בחיידקים ואותנו לקחו במשאיות למחנה אחר, שהיה מאוד נקי. אני חושב שאלה היו קסרקטיני הגרמנים. עבורנו פתחו מטבחים ויכולנו לקבל אוכל כאוות נפשנו. לאט לאט חזרתי לעצמי, יכולנו לנוע חופשיים להפגש עם אחרים ולראות מי שרד מהמשפחה או מהקרובים, הוקם ועד שיעזור לנו בזה, מסרנו את שמותינו, גילנו, מניין אנו ועוד פרטים שיעזרו לנו למצוא אחד את השני. נכנסתי לבית שהתרכזו בו נשים, דברנו על מוצאינו והנה אחת מהן ספרה שפגשה 2 צעירים ממלבה, אחד פישל והשני מוטל. הם השאירו גם תמונה ובה הכרתי את בן דודי מוטל וחברו פישל. שמחתי מאוד שהם שרדו. אחר כך פגשתי עוד בן עירי ושמו גרשון ריזיובי. שמחנו מאוד, התחבקנו והתנשקנו. או אמר לי שהוא עובר לגור במרבורג, ובקש שאבוא לגור שם. להפתעתי התחברתי למוטל וגרנו יחד במרבורג. רבקה נישאה למישהו וחיה בארה״ב ויש לה 2 בנים. אחר כך שמעתי שאחות אבי הצעירה שרדה עם כל משפחתה ברוסיה. בזמנו רצו לקחת איתם את הסבתא ממלבה אבל היה מאוחר. אני היחידי נשארתי מכל משפחתי וחי בארצ״ב משנת 1949.

בנות ״בית יעקב״ 1935

עומדות: פרל רוזנשטין, טובה ליכטמן, מלכה ריצ׳יק, שפרה לנט, לאה ליסטופד, רייזל ליסטופד, נשכח שמה, צ׳רל זילברשטין, יושבות: פיגה שקלאר, שרה רבקה שמשה, המורה רוזינק, חנה שליזינגר, שרה ליסטופד, מרים רוזנבלום שורה תחתונה: אסתר פוקס, הדס בר, אטה המבורגר אסתר רבקה לבקוביץ.

עירת הולדתי

תרצה ליסטופד

העיירה ז׳ורומין, בה חיו למעלה מ- 300 משפחות יהודיות, ברובן דתיות מאוד, התחלקו לקבוצות שתמכו כל אחת ברבי שלה. אבי השתייך לקבוצה שתמכה ברבי מאלכסנדר. קשה היה לכן להשתחרר ולהצטרף לארגון חפשי מדתיות. הראשונים שהתארגנו בכל זאת היו חובבי תיאטרון שהחלו ללמוד את אמנות המשחק בבתים פרטיים. הצגות שאורגנו ע״י פרץ גוטנברג והאחים רקובר ובהן השתתפו נתן נגורק, אליעזר דרגון, יוכבד ליסטופד, הלן שקלאר וחנה אידל צייטאג הציגו את ״הדיבוק״ של אנסקי, ״האב״ של סטרינדברג, ״הזכיה הגדולה״ של שלום עליכם ועוד רבות וטובות.

בשנות העשרים הראשונות לא היה בז׳ורומין אולם הצגות מתאים ולכן התקימו ההצגות בצריף מוזנח של מכבי האש עם גישה קשה ובכל זאת רבים היו המבקרים שהודו במחיאות כפיים סוערות לאות תודה על ההצגות. כשנפתחה הספריה על שם פרץ וכן ארגונים כמו מועדון על שם בורוכוב, ה״בונד״ וארגונים ציוניים, פועלי ציון ימין ושמאל, החלטנו לא לנהל שום ארגון אלא להפגש בשעות המוקדמות של הבוקר באחד מבוסתני הפרי שהיו מרובים בעיירה ושם קראנו עיתונים כדי שיהיה לנו מושג על החיים במדינה ובעולם. בויכוחים השתתפו כולם ונציגינו היו אריה קנדשר, ישראל משה ליסטופד ושרגא אוסטרוביץ. כמו כן התווכחנו על הספרים שקראנו. ברבות הזמן היגרו כמה מחברינו לחו״ל ואחרים הצטרפו לארגונים פוליטיים. יחסית בילה הנוער בעירתינו את זמנו די מענין. אירגנו אסיפות בהן השתתפו נציגי מפלגות שהגיעו מבחוץ כגון יעקב זרובבל מפועלי ציון שמאל, שנידרמן ודב בר מלכין. בערבי שבתות התקיימו הרצאות וכן נשאלו שאלות בנושאים שונים עליהם ענו המארגנים. יחסית לתקופה, הנוער בילה בשמחה ובענין. הנוער של ״השומר הצעיר״ ו״הנוער הציוני״ שימחו ברקודי ההורה שלהם את שכניהם. גם בחוגים הדתיים היו מאורגנים הם אפילו הוציאו עתון בכתב יד. רק בשנת 1939 כשחדרו קלגסי היטלר לפולין התרחש האסון הגדול ונהיה תוהו ובוהו בעיירתינו, הבלתי נשכחת ליהודיה. היינו משפחה ענפה ורק מתי מספר נשארנו. הרבה נכתב בספרותינו על נגישות הגרמנים נגד עמינו אבל איני יכולה לשכוח מקרה קטן שקרה למשפחתי: כשהגרמנים שדדו את הסחורות מחנותינו היתה שמועה שהעיריה משלמת עבור הסחורה לפי קבלה. אימי פנתה לגרמני לקבל את האישור והוא אמנם ענה באדיבות ונתן לה קבלה. אימי המאושרת חזרה הביתה עם הקבלה בידה, התברר לנו שבקבלה יש תוספת ״התשלום בפלסטינה״.

אתה גרמני ארור, ניבאת שאמנם לאחר שנים אחד מגדולי המרצחים ישלם בחייו הכלביים עבור פשעיו לא בפלסטינה אלא בישראל. חיינו בארץ נותנים סיפוק ללב ולנשמה. החיים בז׳ורומין היו קשים, אבל את זכרונות הילדות והנעורים אי אפשר לשכוח, נשאר לדאבונינו לא יותר מאשר להזכירם לברכה.

אונזער בעוועגונג - גליון מסי 8 של העתון שהוצא בכתב יד ע״י צעירי אגודת ישראל - 1935

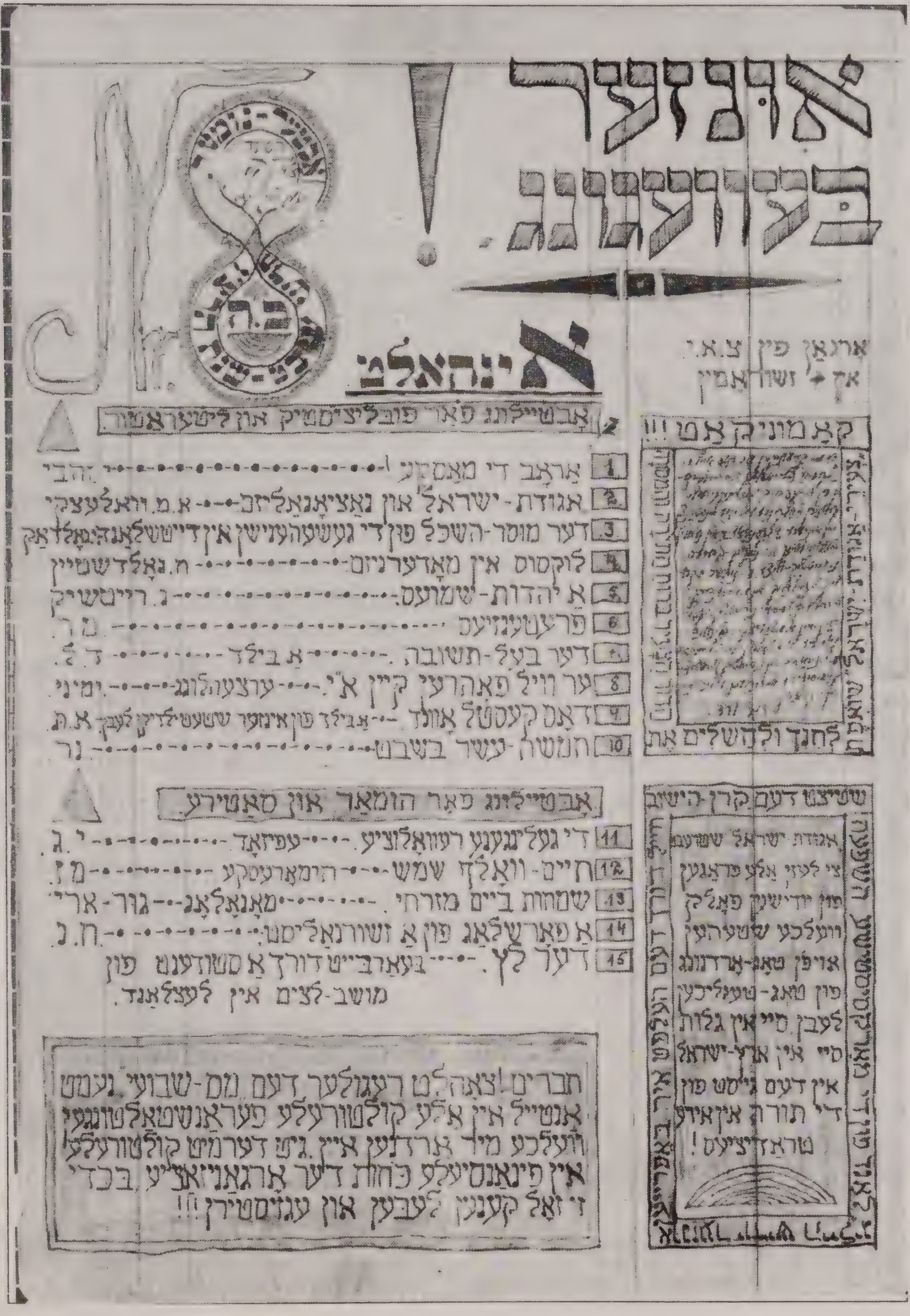

אונזער בעוועגונג!

ארגאן פון צ.א.י.
אך זשורנאמין

אינהאלט:

אבטיילונג פאר פובליציסטיק און ליטעראטור.

1. אראב די מאסקע! ---- זהבי
2. אגודת-ישראל און נאציאנאליזם ---- א.מ. וראלעצקי
3. דער מוסר-השכל פון די געשעהענישן אין דייטשלאנד ---- ה. פאלאק
4. לוקסוס אין מאדערניזם ---- ח. גאלדשטיין
5. א יהדות-שמועס ---- ג. רייטשיק
6. פרעטענזיעס ---- מ. ר.
7. דער בעל-תשובה. ---- א בילד ---- ד. ל.
8. ער וויל פאהרען קיין א״י. ---- ערצעהלונג ---- ימיני
9. דאס קעסטל אולד ---- א בילד פון אינזער שטעטילדיקן לעבן ---- א.ת.
10. חמשה-עשר בשבט ---- נ.ר.

אבטיילונג פאר הומאר און סאטירע.

11. די געלונגענע רעוואלוציע. ---- עפיזאד ---- י. ג.
12. חיים-וואלף שמש ---- הומארעסקע ---- מ. ז.
13. שמחות ביים מזרחי. ---- מאנאלאג ---- גור-ארי
14. א פארשלאג פון א זשורנאליסט ---- ח. נ.
15. דער לץ. ---- בעארבייט דורך א סטודענט פון מושב-לצים אין לעצלאנד.

חברים! צאהלט רעגולער דעם מס-שבועי, געמט אנטייל אין אלע קולטורעלע פעראנשטאלטונגען וועלכע מיר ארדנען איין. גיט דערמיט קולטורעלע אין פינאנסיעלע כחות דער ארגאניזאציע, בכדי זי זאל קענען לעבען און עגזיסטירן!!!

קא מוניקאט !!!

לחנך ולהשלים את

שטיצט דעם קרן הישוב

אגודת ישראל שטרעבט צו לעזן אלע פראגען פון יידישן פאלק וועלכע שטעהען אויפן טאג-ארדנונג פון טאג-טעגליכן לעבן סיי אין גלות סיי אין ארץ-ישראל אין דעם גייסט פון די תורת אונזער טראדיציעס!

זכרונות מזיורומין

מאת ניחציה קירשנבוים שוורצבורט

זכרונותי מזיורומין עיירתי אינם מרובים כי הייתי עוד צעירה כשעזבתי את פולין. בכל זאת נשארו בזכרוני אי אילו אירועים המלווים אותי כל חיי.
הספריה, האירגונים בהם נפגשנו ובילינו יחדיו. היו אלה חיי חברה המקובלים באותה תקופה. נשארו חרוטים בזכרוני היחס העוין של האוכלוסיה הפולנית כלפי היהודים, החרמת בתי העסק היהודיים, הכאת היהודים בלכתם מבית הכנסת ותלישת זקניהם. מקרה אחד שאני זוכרת היה כאשר מנהל בית הספר נאם ביום 3 במאי בככר השוק ואמר בין היתר שהמצב מחניק ושהיהודים חייבים לפנות את פולין. בשנת 1936 נסעה אחותי רבקה לאורוגוואי אל אבינו איצל. בשנת 1937 הצטרפנו אליהם גם אנו, אחי אברהם ואני. בזיורומין נשארו אמנו הינה בלומה ואחינו בנימין. ברשותם היו רשיונות הגירה ולמרות כל מאמצינו לא הורשו לצאת, כל הדלתות נסגרו בפני היהודים. כשעזבנו את פולין, כבר נראו העננים השחורים שעטפו את יהדות פולין. האנטישמיות והשנאה הורגשו על כל צעד ושעל. כשהגענו לעיר מונטבידיאו באורוגוואי, פגשנו בעולם חדש. חיים חדשים בכל המובנים, כמוהם לא הכרנו בזיורומין. יחס טוב בין אדם לאדם, תנאים טובים וחיי תרבות חדשים בכל המובנים. במשך כל התקופה היה קשר מכתבים עם משפחתנו ומכרינו. במכתב האחרון הם הודיעו על סרוב השלטונות לאפשר את נסיעתם. לבנו דאב כי המלחמה הקדימה את יציאתם לחופשי. בראשית המלחמה עוד היה איתם קשר מכתבים ואחר כך גם הוא נותק. הם נספו עם כל העדה בידי הרוצחים. יחד איתם נספו גם בת דודתי חיה שרה וברל קורצמן וגם חיה פייגה וטוביהו פדרו עם משפחותיהם. ברצוני להזכיר גם את שכננו יעקב משה מגלא, יהודי תלמיד חכם שאהבנו מאד אותו ואת משפחתו. לא נשאר מקום להניח פרח לזכרם.
ריקנות וכאב חשנו כשנודע לנו שלא נשאר זכר מהם. מוכרחים להשלים עם ההווה הטרגי. הרבה כבר נכתב על השמדת היהודים, אבל טרם נולד האמן שיבטא את הכאב והיגון שחשים הנשארים. עומדים אנחנו לציין עכשיו את זכרון יהודי זיורומין שנספו ובאמונה שלמה שלא תשכח התקופה האכזרית ושלא יחזור מה שקרה. אנו נמצאים כיום בישראל עם משפחותינו וזוכרים את הנספים בקדושה.

דברי ברכה שנשלחו לארה״ב לועד עזרה ובקור חולים לנצרכי ז׳ורומין
נכתבו ע״י יוכבד בת מלכה ליסטופד, בשנת 1947

בהגיעי בימים אלה מפולין נודע לי שבקרוב תחגגו יובל הקמת ״בקור חולים״ ולכן ברצוני לברככם, בשהותי במחנה ״אונרא׳א״ על אדמת גרמניה. למרות אלפי המילין החוצצים בינינו קבלו את ברכתי מקרב לבי לאות ידידות מאלה הנקראים המשפחה הז׳ורומינאית. אני מאחלת לכם הצלחה בהמשך פעולתכם.

50 שנות קיום הם למעשה נקודה זעירה בקורות העם. אחרת מצלצל המספר בפעולות של קבוצה מצומצמת, זה מסמן את הזמן של הופעות שונות בחיים. לי לא ידוע הרבה על פעילותכם. בזכרוני צפות רק תמונות בודדות. גם אתם עברתם במשך הזמן משברים שפקדו את יהודי ז׳ורומין, כבר החל מהשנים הראשונות שלאחר מלחמת העולם הראשונה. העירה הותקפה ע״י מגפת המחלות, כשמשפחות שלמות נאבקו עם מר המות אתם עזרתם בעזרה חומרית ולא אחד ניצל מצפרני המות. לאחר זמן הופיע באופק ענן שחור של האנטישמיות. ניסו לדחוק את רגלי היהודים מהמסחר הקטן והמלאכה. במקרה זה התפרץ המאבק לקיום במלוא עוזו עד כדי משבר.

הרבה משפחות נאבקו ברעב ומצוקה. לקריאה הראשונה אליכם (זוכרת אני זאת כמו היום) התיצבתם כאחים, במילים לבביות ובמעשים הקלתם במידה מסוימת את המצוקה בעיירה. הרגשנו את זאת שלא היינו בודדים במערכה. הדבר הזה הוסיף לנו אומץ לעמוד מול הזמנים הקשים. עובדות כאלה ודומותיהן הוו דף בהיר בקורותיכם. בזמנים קשים כאלה יוצא לכם לחגוג את יובל קיומכם, בזמן שמשפחתכם התמעטה כל כך, בזמן שאלה שקשורים בעברכם לא קיימים יותר, בין 6 המליונים מהעם היהודי נספו גם הז׳ורומינאים שלנו באש ובלהבות. בטוחה אני שליד השולחנות הערוכים בשמחה לא מעט דמעות הוזלו בזכרכם את הקרבנות החפים מפשע. אם מישהו מכם חלם פעם לבקר בעיירה שבה עמדה עריסת הולדתו ולפגוש חברים ותיקים אזי חלומו נגוז. בעיירתנו רוקדים מתים ברחובות. אין יותר אבותינו אמהותינו, אחיותינו ואחינו. כל מה שהיה קדוש נשטף. צל שחור מכסה את עיירתנו הנשגבה.

כל ההישגים החומריים, עבודה של שני דורות נמצא בידי זרים וידיים שטבלו בדם קרובינו. אנו השרידים המעטים שניצלנו נאלצנו לעזוב את מקום הולדתינו כי על קברים לא בונים עתיד. אנו נודדים עם המקלות בידינו, לא נעזבם עד שנהיה עם ככל העמים. הדרך קשה ועוד צפויים לנו קשיים. אין אנו בודדים במאבקנו. אנו מתרפקים עליכם ומהווים משפחה גדולה אחת ונמשיך ביחד את שלשלת היחוס של עיירתנו כדי שלא נחלל את זכר קדושנו שנהרגו על קידוש השם והעם. ביום חגכם זה תצעק מחאתינו כנגד הממלכות האימפריליסטיות הסוגרות את השערים ומכריחים אותנו להמשיך עם מקל הנדודים בידינו. אנו עם עיקש ולא נתעייף במאבקינו עד שנשיג את המטרה להיות ככל העמים. בזה רצוני לסיים את השתתפותי בחגיגת היובל שלכם. אני מרימה את כוסי לבריאותכם ולשלנו. אני שותה לחיינו המשותפים איתכם. לאן שהגורל לא יביאני אהיה איתכם. בכם אני רואה התגשמות הכול שהיה לי יקר בעיירתי ז׳ורומין. בדרישות שלום לבביות בשם אחיותינו ואחינו המאחלת לכם כל טוב.

יוכבד ליסטופד.

קבוצת נצולי השואה בגרמניה 1946

מימין לשמאל: עומדים: הירש פשכצקי, שלמה דרגון, משה פופיול, שלמה פרידנברג, אברהם דרגון, יהושע קרטה, מנדל בורנשטין, מנדל בראון, יעקב הירש ליסטופד, לובה בילס, יעקב ושלמה בילס יושבים: הנה בורזיה, שמחה בראון, גוטה בראון, מוטק פופיול, טובציה גולדשטין, שמואל מאי, רות פופיול, יצחק וינברג, אליהו אולבניק שורה תחתונה: משה ליסטופד, ישראל משה ליסטופד, אלעזר בראון, ליב ברמזון, ישראל כולבה, שלמה מוצני, מאיר ליסטופד, הירש יעקב פרידנברג

אזכרה בגרמניה לקדושי זיורומין - חורף 1946

מימין לשמאל: שורה עליונה: שמחה בראון, אליהו אולבניק, משה ליסטופד, איציה פשכצקי, רות פופיול, פייגה קרטה, מרדכי ריפינסקי, הירש יעקב פרידנברג, שלמה בילס, שלמה פשכצקי שורה אמצעית: ישעיהו אלטוס, שלמה פרידנברג, יעקב הירש ליסטופד, יצחק וינברג, שרה ליסטופד, יוכבד ליסטופד, נחמה ליסטופד, זליג טאוב, לובה בילס, יוסף ליכטמן, שלמה דרגון, משה פופיול, אברהם דרגון, אלעזר בראון שורה תחתונה: ישראל ליסטופד, מנדל בראון, משה אלשטין, לייבל ליכטמן , ליבל ברמזון, אשתו, פייגה אלשטין, תרצה ליסטופד, חנציה אלטמן, שושנה פופיול בין הלוחות: לובה אלשטין (אילת).

זכרונות מעיירתי ז׳ורומין מביקורי בה בשנת 1933

מאת יוסף מונדלאק

הגעתי לעיירתי הקטנה בין השמשות כשהשמש נפרדת מאתנו ומטילה את קרנה האחרון. יהודי עיירתי קבלו את פני, סובבוני מקטן עד גדול והסתכלו עלי כעל פלא. כל החלונות נפתחו ומבטים עצובים אבל מתוקים קבלו את פני. בתחילה הכל היה לי זר ועיני התחילו לנדוד כאילו רצו להזכר במשהוא. לזכור את הזמנים בהם ארגתי את חלומותי על עולם חפשי, ללא שנאה, ללא עבדות בו איש התרבות יתפוס את מקום הכבוד. מחשבותי נפסקו לרגע כשנזכרתי בהורי האהובים, אחיותי ואחי איך יקדמו הם את פני. לא עבר הרבה זמן וכולם שמחים איתי, הכול היה לי כל כך קרוב לאחר העדרות של 25 שנות נדודים ברובי העולם והנה מתחבר אני שוב איתך עירתי ונודד ברחובותיך. מוצא אני את בית הכנסת בככר בו התפללה אימי לטובתה ולטובת כל היהודים למען בריאותם, פרנסתם ודתם.

התהלכתי בדרך ברודניץ ובדרך ביזון היכן שהיינו נפגשים עם חברינו וחברותינו ושוחחנו על דברים ברומו של עולם: איך לשחררו מחושך לאור ומעבדות לחירות. עיירתי האהובה ז׳ורומין למרות הסבל שסבלתי, הרעב והלילות ללא שינה, ליבי התגעגע אליך, לבתים הישנים עם גגות הקש. התגעגעתי לשקט החלומי שבו והנה מתקשר אני שוב אליו, לכאביך ולשמחותיך לעצבך ולאבלך ושוב מתהלך אני בדרכיך ושביליך בהן ביליתי ימים רבים ומאושרים. גם עכשיו הייתי עף לקראתך אלא שרוחות הסער האיומות מביאות דרישות שלום טרגיות ממך, עיירתי ז׳ורומין. אצלי לא היית עיירתי הקטנה והעניה. על בתיך העלובים הפיצה השמש את זהבה. הריח הטרי של חודש מאי, שם באפרים הירוקים ליד מקוי המים השקטים שם התגלו לי חלומות ילדותי הראשונים. שם שרתי את שירי הראשונים, שירים של סער וקרב, שירים של נערות וחיים. ליבי שר אז וגם נשמתי התלוותה אפילו שלפעמים זה נקטע על ידי צעקות אבי בשאלה: מה יהי תכליתך? אבל נשמתי שאפה לעולמות עליונים בלי לדעת את תכלית ההווה. ליבי הרגיש שאי שם חבויים אוצרות רוחניים שצריך רק לחפשם. התחלתי לנדוד בעולם הגדול ושאבתי במלא פי אויר חפשי. וזאת רק הודות לך עיירתי. גרשת אותי לארצות הזרות והרחוקות והערת בי כמו אמא טובה שרוצה לראות את ילדה הבריא והמאושר ואמרת לי שלא פה המקום לפתח את חיי. אני עניה מדי כדי לגלות לך את הנצח. עזבתי אותך עיירתי אבל ליבי היה איתך.

פעמים רבות אנו מתרחקים וזה גורם אי שקט בנשמתינו, אבל אי השקט מוביל אותנו בדרך של אמת ויושר ושולטים בעצמנו בלי להעריך את כוחנו הרוחני שיכול להתרומם ולראות את העולם היפה והנאור שבו השמש מאירה בקרני הזהב והרוחות שרות את שיר הטבע לשם. ליבי התגעגע תמיד לשקט שלך לערבים השקטים בהם התהלכתי וחשבתי על גורל האדם ועל כל היקום. ועכשיו? מה עשו ממך? כמה איום הוא מראך, קברים ריקים, דממת מות, חורבות ושממה השאירו אותך. אני נודד בחורבותיך ומסתכל בשמים והם שואלים לאן? החיים בוערים, כל העולם בוער. אין בפני מי לשפוך את הצער והכאב כי אין שומע.

השמש זורחת חוורת וקרה. נרדפים בשוט כמו כבשים לשחיטה חיים אנו במשך דורות רבים. נולדנו ברגע מרעיד, הגורל משטה בנו בצער ויסורים. בכל זאת נשמע קול מעומק האדמה היכן שנקברו ילדינו המובחרים של דורינו גבורי המכבים ואז פורצת קרן אור והמחשבות רצות דרך

תקוה ואמונה ששונאינו לא יצליחו לחסום את הדרך המובילה לנצחון הדורות הבאים ואז יתעורר האדם ויתאחד במעגל גדול שיוביל לשחרור כל העמים.

שיר של ערגה כאב וייסורים

יוסף מונדלאק מתוך כתביו

בכפר מרוחק בליטא בחדר צדדי, דרך חלון קטן מציצים ילדים. ילדים עם שיער פשתן וילדות עם צמות בלונדיניות וביניהן זוג עינים שחורות. עינים שחורות מלאות חן וילד קטן עם שפתיים לנשק ושערות שחורות מקורזלות. האמא הביאה אותו לכאן עטוף באמצע הלילה. נישקה אותו, בוכה ומייללת ובשקט אומרת לו-מהיום ילדי זה מקומך. זכור את מילת אמך האחרונה, חייך בסכנה ולכן הנני מתביאה אותך כאן.

עם הילדים שחק יפה, היה שקט וממושמע, שום מילה באידיש, שום שיר. מהיום בני אינך יהודי. הילד מתחנן אצלה: הרי רוצה אני להיות איתך. אל תעזביני לבדי ורועד מבכי.

היא הבטיחה לו הרבה אבל שום דבר לא עזר. הוא צעק לא... לא... אינני רוצה להשאר פה לבד. לקחה אותו על ידיה ובקול רועד כמו בביתה הרדימה אותו עד מהרה. בעינים אדומות מבכי, נישקה את הראש הקטן ובליבהָ מלא חרדה השאירה אותו לבד והסתלקה. בחוץ קור ורוח ונשמע רק קול "איה ילדי". נשאר לבד בידים זרות אחרת לא יכולתי. הולכת לבדה האם ולעצמה מדברת בחוץ קר מאוד ומאוחר. הרוח נושבת בפניה ומתפללת-רחם אלוהים על בני. חדר זר והרבה אנשים והוא מתהלך זר ושקט. לא מדבר, לא בוכה, לא רוצה דבר ורק לעתים חיוך קטן. זרים רואים אותו אילם שפה זרה מדברת אליו. שמו וסיל זר לו. לבו לב ילד מתכווץ, האם מרגישה זאת טוב מאוד. לא נחה אף רגע היא מרגישה שליבה פורח ממנה מזמן שבנה יוסף עזב את הבית. דומה היא לאם משה שנעזב על היאור, גלמוד, ברוח, גם היא עזבה את בנה יחידה.

דברים שנאמרו באזכרה לקדושי העיירה ז׳ורומין
שהתקיימה בשנת 1990 בניו-יורק
על ידי מר יעקב בראף

בימי סערה אלה, כשהעולם מאוחד נגד הטירן מבגדד, המאיים להשמיד גם את ישראל, ובימי ניסים אלה, כשאלפים מיהודי רוסיה עולים לישראל, אנו מתאספים בגעגועים ובצער, להזכיר את קרובינו שהושמדו באכזריות על ידי הגרמנים ימ״ש. אנו התברכנו בניסים, והנס הגדול ביותר הוא שהשואה האכזרית לא הצליחה להשמיד את האהבה והאמונה בחיים. אנו מלאי שמחה, שקיימת מדינה יהודית, שאליה יכולים להגיע יהודים הביתה, ולהתקבל באהבה כמו אחים ואחיות.

אנו זוכרים את האניות מלאות יהודים שנצלו מהתליינים הגרמנים ונדדו על פני הימים, ושום ארץ לא נתנה להם דריסת רגל. אנו זוכרים את 200 היתומים, שהתחננו בפני הממלכה האנגלית הגדולה לאפשר להם כניסה ולהצילם מידי הגרמנים, ונענו שאין מקום עבורם. וכשהרב הלונדוני הצעיר התחנן שהוא יסדרם בביתו הפרטי, הגיעו לשם למדוד אם יהיה מקום לכולם, כדי שאף ילד לא יפול למעמסה על הממלכה. בירושלים התגורר סופר עברי גדול, שקיבל פרס נובל עבור ספוריו הנפלאים מעיירתו בוצ׳אץ׳-והוא, עגנון, מתפלא על מה שכתוב בגמרא, שאין שמחה בלי בשר? מרבית יהודי בוצ׳אץ׳, כמו מז׳ורומין, לא היה להם בשר ולפעמים חסר גם הלחם. אבל היתה שמחה רבה.

רבקה־לה, בתו של אחי נתנאל ואשתו הינה-פסיה, היתה בת 4. היא רקדה ושרה שירים באידיש ומילאה את החדר בשמחה. כשעשו חזרות למשחק תיאטרון בביתו של אחי, להצגות ״כבלים״ של ליויק, ״האוצר״ של פינסקר, הכירה הילדה את כל גבורי המחזות ושרה את השירים. וכשראתה בעד החלון שהסבא שהתגעגע לנכדתו, הגיע, קראה בקול: ״חברה, חבשו את הכובעים, הסבא בא!״ והנה, היו הילדים היהודיים האלה, הראשונים להשמדה בידי הרוצחים הנאצים. והרוצחים האלה רוצים שנסלח להם ושנשמח בהתאחדותם. העונש עבור פשעם טרם הגיע.

כל יהודי העיירה היו קרובים לכולם. למדנו יחד בחדר, בבית המדרש ובילינו שם ימים ולילות רבים. חלקם למדו אצל ר׳ אברהם ליב קרול ואצל הרב בן-ציון אברהם בלומברג.

יש רצון להזכיר שמות ואני חושב הרבה אודותם. אחי הבכור, חיים מרדכי, נשאר עם ההורים ואחותי צביה בורשה. כתב לי יחיאל אינדור: ״אחיך הוא צדיק, מה שהוא עשה עבור אביך״. מתאר אני בקושי לעצמי מה עבר עליו בחפושיו אחר פרוסת לחם ומסתור בימים האפורים ההם.

זכורני את השו״ב, רייצ׳יק, כשבנו פנחס נשא לאשה את שרה טיטלבוים. הוא ביקש להיות עם אבי פר-דו, כמו שמתאים למחותנים. הוא ציטט לפניו אמרה של הרבי מאמשינוב: ״השמר לך פן תעזוב את הלוי״. זאת אומרת, הזהר להיות ״פר דו״ פן תעזוב את הקירבה.

ר׳ חיים ליב (מוצני) עבד קשה בגרזינו ובפטישו, במקצועו ומשורו. והמשור ניגן בידיו כמו בכינור: ״בני יהושע יגדל לרב... יגדל לרב״.

ר' יצחק קלמן (ארפה) סחב חבילות כבדות מהכפר כדי להרויח למחיתו. אבל היה קל ברגליו: "בני זלמן הוא בן תורה". האהבה ללמודים התקימה אצל רבים מיהודי זיורומין. היו לנו לומדים ששמחו עם דף גמרא, בעלי מלאכה ששמחו עם שיר באידיש. אחי נתנאל אהב לשיר: "אמור לי מנין לוקחים את הכוחות של פעם? ללכת באש ומשם לברך את אלוהים". סיפר לי מנדל בראון, שהיה עם אחי באושוויץ, שלפני שהשמידו אותו, הוא ירד מדרגשו והתפלל תפילת מנחה. מניין לקח כוחות ללכת באש ומשם לברך את אלוהים?
יהודי זיורומין הושמדו עם דריכת כף רגלו של התליין הגרמני בכל מחנות המוות, גם בפונר ובאבי-יאר. שבתאי "המתמיד" בבית המדרש, שנהיה שוחט בעיירה, ביקש ממכירי: אם ישאר בחיים ויפגוש בן זיורומין, ימסור לו איפה הוא הושמד.
אנו מזכירים את כולם ביראת כבוד, געגועים ואבל.

בן-ציון אברהם בלומברג - רב לשעבר של קהילת זיורומין

המצבה לזכר קדושי זיורומין
מוצבת בבית הלעמין חולון-השער החדש
גוש 15 אזור ד׳ שורה 25

ליד מצבת זכרון במפגש לזכר קדושי ז'ורומין

מאת לאה עדיני 1991

בעמדנו ע"י האנדרטה לזכר קדושי ז'ורומין עולים זכרונות ילדות מקהילה יהודית טיפוסית ליהדות פולין מאותם הימים - לפני השואה האיומה.
אני נזכרת בדמויות חביבות - כ-400 משפחות ביחד שמנתה מעל - 2000 נפש.
הבעיות היו רגילות לכל קהילה ואיפינו אינה התכונת של : אחדות הגורל בישבם בין גויים רובם אנטישמיים - וחלומות על גאולת העם ושיבת ציון.
בקהילה הקטנה פעלו מוסדות צבור של: ועד הקהילה, הכנסת אורחים, הכנסת כלה, ביקור חולים, קופות גמילות חסד, עזרה הדדית וחברת קדישא.
בלי חוקים מחייבים, בלי מערכת עונשים הקהילה נוהלה בידי נבחריה - והרב המקומי - וקיימו את הכללים מתוך רצון עצמי. אם נסתכל אחורה לאורך כל המסלול מאז עד היום הזה וכל מה שעבר עלינו - על כל העם היהודי, אולי באורח החיים קיומו של העם והצלחת מאבקו לחרות שהוכתר בע"ה בהצלחה עם הקמת מדינת ישראל הריבונית, פתיחת השערים והמשך המאמץ להבטיח בית חם ובטוח לכל יהודי בעולם.
רבים מזורומין כבר אינם עמנו, חלקם בחו"ל - לילדינו השם ז'ורומין לא אומר הרבה - כשלא חסרים גם להם חוויות ומתחים להבטחת המשך קיומנו כאן בין אויבים רבים שאורבים להשמידנו - לכן יש משנה חשיבות לאנדרטה זו והשמות החקוקים עליה למען לא לשכוח את אשר עשה לנו עמלק של דורינו.
עונג לי להודות לאלימלך שקלאר ועוזריו על ארגון המפגש הזה מדי שנה - אתם מקיימים מצווה גדולה וחשובה - שרק בידי הכול יכול לגמול לכם עבורה.
אני מברכת את כל הנאספים וגם נפרדת מכם באיחולי בריאות לכולם - ומצפה שנמשיך עד כמה שאפשר לספר לילדינו על ז'ורומין, פנינה אחת קטנה בכתר יהדות פולין הנפשלאה שנחרבה בשואה.

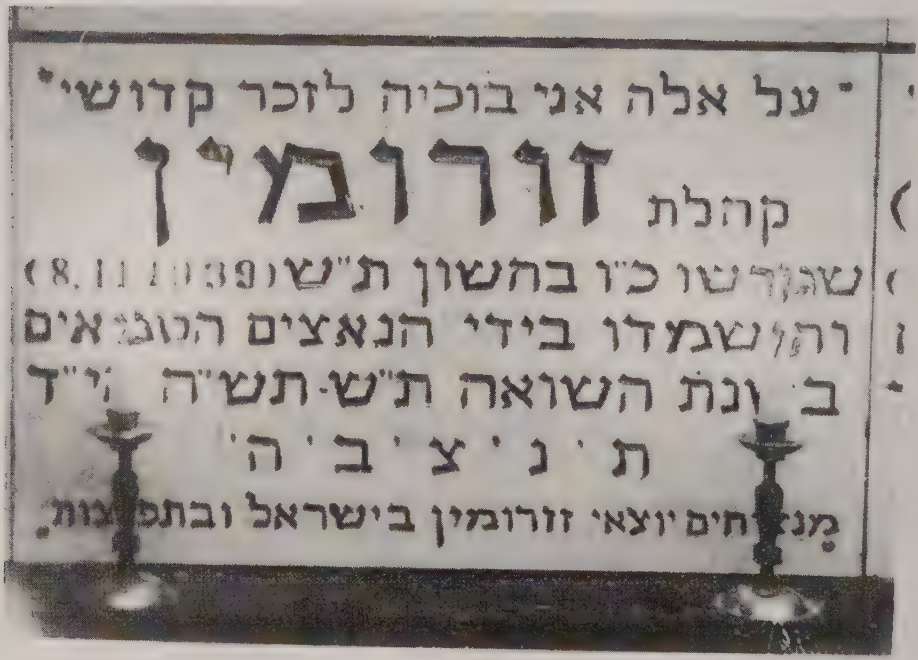

לוח הזכרון קבוע במרתף השואה בירושלים

מצד ימין של לוח הזכרון לקהילת זיורומין   יוסף גרנט, אליעזר סדרוני
עומדים: דב אילת, אסתר קרוליק , משה אלשטין, יוכבד ליסטופד, רבקה סקורניק, חנה (קרפו) לוין, רחל (ברוק) וילנסקי, אברהם פרוכובניק מאיר ליסטופד   יושבות: צירל (דן) דנציגר, ליבה קלינסקי, פייגה אלשטין, רחל קליין, גיטל סידרוני, לאה גולדשטין.
מצד שמאל עומדים: בנימין קופלד , משה פופיול, אלימלך שקלאר, אברהם דרגון, יוסף ליכטמן, שלמה דרגון, גדליהו פרידנברג, שמשון אינדור, יוחנן פלטו, שלמה מוצני, ירחמיאל שר, אלעזר בראון, רויזה שלזינגר, רות פופיול.

לזכרם של המתנדבים והנדבנים מעבר לים

נביא כאן מכתבי ברכה שהתפרסמו בחוברות שהוצאו
ע"י הארגון לעזרת קהילת זורומין בארה"ב.
בשנים 1939 1947 ו-1953.

הערכה היסטורית על הקמת ועד העזרה לזורומין בניו יורק.

באנדרלמוסיה של אחרי מלחמת העולם הראשונה בה השתתפו יהודים בשדות הקרב באירופה בעזרה למצוא שטחים ולהקים ממשלות מן היושר היה לתת להם זכויות בין האוכלוסיות בהן הם חיים. אבל מה אנו רואים שלמרות הקרבנות שהקריבו הם מקבלים בתמורה השפלה ודכוי עד כדי מחנק. אבל ישראל היהודי העקשן מסרב להשמד בין כעם ובין כיחיד. כמו להכעיס את שונאיו המושבעים בכל העולם נלחם הוא בגבורה על חייו וקיומו כפי שלא נראה בהיסטוריה. בתנאים אלה אפשר באמת לצפות שיפנו לאחיהם המאושרים יותר בארה"ב וכך באמת קרה.

בתשובה לזה נשלחו בחודש מרס 1927, 806 ד' לקופת הלוואות ו-200 למעות חטים. בינתיים המצב שם המשיך להתערער משנה לשנה ואז בחודש מרס 1937 הגיע האזעקה מועד קופת המלוה לחזק את הארגון שהוא הַמשענת היחידה לבעלי המלאכה וסוחרים זעירים, כי התאספו עוד לווים ואין באפשרותם לספק את צרכם. בחודש אפריל נפגשנו במיוחד בביתו של ישראל אופטובסקי, בהנהגת כותב המאמר הזה והוחלט בה פה אחד לאסוף מיד תרומות. הודות לנדיבות בני עירתינו נשלחו בחודש אוגוסט סך 1080 ד' ראשונים.

אבל בזה לא נגמר. בדצמבר אותה שנה אירגנו מפגש רעים עם תוצאות חיוביות ובעיקר במובן הרוחני. במרס 1938 שלחנו 225 ד' למעות חטים ושמונה חודשים אחר כך אירגנו הצגת תיאטרון לשם תמיכה ישירה באלה שכבר ירדו מהבמה ואפילו קופת המלווה לא יכולה להם לעזור. למען הקבוצה הזו שלחנו בנובמבר 1938 200 ד'. בדצמבר אותה שנה שלחנו 200 ד' לקופת גמילות חסדים. העובדה שזה עדיין לא מספיק כי קיימים בערך 300 לווים. אנו מכינים הוצאת חוברת לטובת הקופה והדבר מתבצע בקדחתנות בזמן שהשורות האלה נכתבות. כבר נראים נצנים שבעצמם מהווים דבר משמח. הנני מדגיש שזה כבוד גדול להיות המנצח על הדבר בפרט כששיתוף הפעולה נעשה עם מתנדבים בעירה. הנני מרגיש במצפוני בעבודה האחראית שהוטלה עלי מבוצעת לפי מיטב יכולתי לאורך זמן ואוכל להמשיך ולשרת את עניני עיירת הולדתי זורומין.

גדליה מיכאלזון.

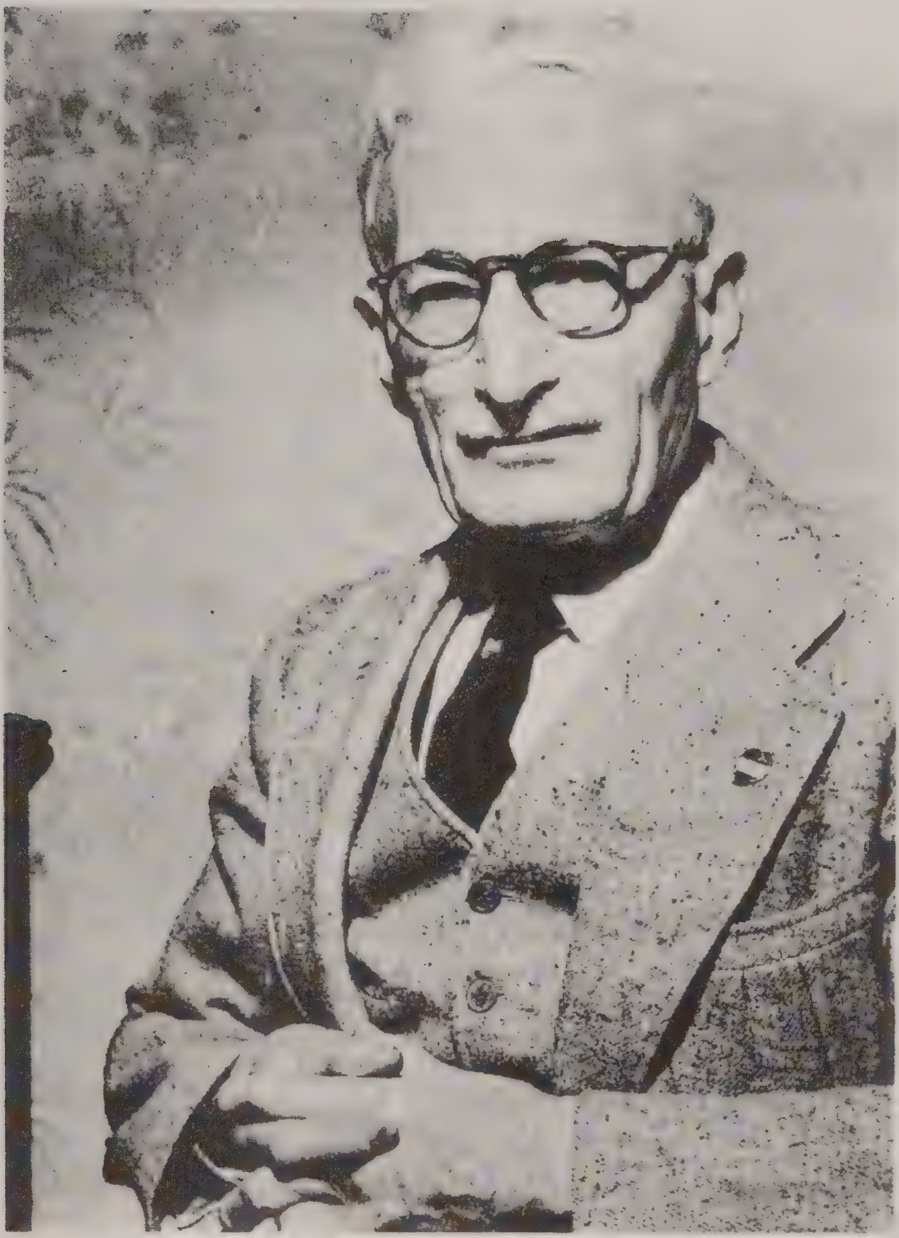

גדליהו מיכאלסון - המארגן עזרה כספית בארה"ב מתחילת המאה עד 1945 עבור מעות חטים וגמילות חסדים.

כיצד הוקם ועד הנשים לעזרת זיורומין
מאת פאולין מיכאלסון

כשועד העזרה לזיורומין הציב לעצמו מטרה ראשונית לעזור לבעלי המלאכה וסוחרים קטנים ע"י תמיכה בקופת המלוה ועזרה ישירה לקבוצה שאבדה כל אפשרות קיום, הרי נשארה עוד קבוצה מאוד חשובה ללא הגנה ובלא תקוה לעזרה וזאת היא קבוצת הילדים הצעירים דור העתיד, הלוחמים האמיצים למען עולם צדק ואנושי. הרעיון הזה הדליק תמיד את יצר הרחמנות האימהי אצל קבוצת נשים זיורומינאיות בניו-יורק, ובסופו של דבר התגשם. היה זה בסוף דצמבר 1937 כשהגברת מינדל ברוק מזיורומין אורחת בניו יורק, בקרה בביתי וסיפרה

בכאב לב את סבל הרעב של ילדי היהודים הרואים את ילדי הנוצרים נתמכים ברוחב לב ע״י האוכלוסיה הפולנית. הגברת ברוק ביקשה במלים מזעזעות לזכור את ילדי היהודים העניים בזירומין. כותבת שורות אלה החליטה באותו ערב להקים ארגון נשים שיתמוך ב״קרן חלב״ לילדי זירומין. קראנו למפגש רעים בבית האחות שרה לוי ביום 31 בינואר 1938, לאחר שבעלי גדליה מיכאלסון הדגיש את חשיבות הקמת ארגון נשים הוכרז בו במקום בנוכחות הגב׳ ברוק ואחותה על הקמת ועד נשים זירומינאיות ואספו במקום 25 ד׳. נבחרה ליושבת ראש פאולין מיכאלסון ומ״מ בלה אופטובסקי, גזברית סיליה פרידמן (מושינסקי) לטי סילברמן מזכירה. וכן שרה לוי, שרה כהן ואתי שויצר. זאת היתה ההתחלה של הארגון שמנה 17 ״אחיות״. במפגש הבא כבר דנינו על התחלת משלוח כספים ל״קרן חלב״ והוחלט על משלוח 25 ד׳ כל חודש. ביוני 1938 נשלחו 50 ד׳ הראשונים ובשמחה אני יכולה לציין שעד עכשיו שלחנו כבר 300 ד׳ לכסוי הוצאות החדשים הבאים עד יוני 1939. זאת עבודתינו לתקופה הקצרה של שנה אחת, מרגע הקמת ארגון האחיות. ההשיג הזה הוא הודות לעבודה המאומצת ושיתוף הפעולה של החברות-האחיות משתתפות הפעולה החביבות. בשם משתתפות בפעולות השונות ובשם ה״אחיות״ בכלל יש לי הכבוד להביע את הערכתי לכן המבצעות ו״האחיות״ מעבר לים עבור עזרתכן (בתנאים קשים) למען העבודה ההומנית לעזור לילדי היהודים הצעירים והבלתי מוגנים.

קבוצת הילדים והמתנדבות בזמן חלוקת חלב ולחמניות בקהילת זיורמין בשנת 1938

מימין לשמאל שורה עליונה: 5 אלמונים, אברהם ריזיובי, בנימין ליב רקובר, אלמוני, שמואל קרטה, אריה דוד רקובר, שמואל ליסטופד, אייזיק שפילמן, משה קרטה. המתנדבות: הגברת לנט, חנה סקורופה, מלכה גרושקה, אסתר רוזנבלום, מינדל ברוק, רחל לבוקוביץ, גריבסקי, חנה פרוכובניק, גיטל פרידנברג, פסה סוקולובר, הינדה לקיין, טובה מיטלו, ניחה מונדזיק. שורה אמצעית: שמעון ליסטופד, אלמונית, הירש ראובן שקלאר, 2 אלמונים, שמעון ליסטופד, דוד ליכטמן, שמואל ליסטופד, ניחה קוטנר, שרה ליסטופד, 3 אלמוניות. יושבים: 7 אלמונים, ישעיהו גלבפרב, אברהם ליב קשיביץ, יצחק יעקב דרגון, יעקב הודסמן, ישראל יעקב שלזינבר, מיכאל כולבה, משה שלזינגר, אלמוני, שמואל מאיר סוקול, חיים קוולץ סוקול. יושבים על הארץ: אלמונית, שמואל קרטה, 10 אלמונים, גיטל בקרמן, רייזל בקרמן, אלמונית.

מברכים

הקהל היהודי בזורומין מתפרנס כמו במצב מצור. השנאה הכללית כלפי היהודים מונעת מהם את פרנסתם. אנו פונים לכן לאחינו ולאחיותנו מעבר לים לבקשת עזרה ומיד באה קרן תקוה שזו הנחמה הגדולה ביותר בחיים. אחינו נענים בלב חם וברגש. תחת הנהגתו של העסקן המהימן מר גדליה מיכאלזון, מתלכדת קבוצה של בני עירתינו לטובת ביתם הישן הקודם. אנו הנהלת קופת גמילת חסדים בזורומין מעריכים את פעולתכם מקרב לב. אנו מברכים אתכם בלבביות. אנו מאחלים לכם הצלחה בכל יזמתכם ושתמצאו את שכרכם בפעילותכם.

בהערצה

בשם הועד, חברים ולווים של קופת גמילות חסדים בזורומין

יהודה ליב מונדזיק יו״ר י.ח. ריזובי

ברוך מאי גזבר   י. סקורופה מזכיר

מלה להנהלה של קופת הגמילות חסדים בזורומין

כל עבודתינו למען הוצאת הספר לא היתה מושלמת אם לא הייתם מקבלים את הערכתינו. בהיותי בקשר מתמיד איתכם יודע אני להעריך את עבודתכם האחראית והמסובכת המוטלת עליכם בניהול הקופה. העובדה שהמוסד הזה רכש לו את הכבוד והאימון בכל שכבות האוכלוסיה (את הדברים מאמתים מכתבים המתקבלים באופן פרטי) כל זה רק הודות לרמה הגבוהה של קירבה וכוונות טהורות והמסירות הגדולה של מזכירכם המוכשר מר יצחק סקורופה. בשם הועד של בני עירתינו הנני מביע הכרה לעבודתכם המסורה למען מוסד בונה.

גדליהו מיכאלסון יו״ר הועד.

ברכה לועד העזרה לזורומין בניו יורק

כל הכבוד וההוקרה לכם. תהה עבודתכם המלאה, הקרבה ומסירות נפש עבור ילדי זורומין כמו לפיד מאיר בחשכת הזמנים האלה מליאי ברבריות. מעשיכם האציליים יגרשו את היאוש מליבם.

במסירות שלכם

ישראל יעקב ורחל רקובר

מקסיקו פברואר 1939

ברכת ארגון נשי זיורומין "קרן החלב"

יש לנו הכבוד לברך את יוצאי העיירה זיורומין בארה"ב לרגל הוצאת הספר המספר את תרומתם לטובת עיירת הולדתם בכלל ולטובת קרן החלב בפרט עם מתן עזרה כספית ובראשם הגבי פאולין והאדון גדליה מיכאלסון. כבר שנים אנשים חשבו על הקמת מוסד כזה שיציל את ילדי בית הספר מרעב. חסר היה הכוח הדוחף לארגן דבר כזה כי אדישות ששררה בקהל היתה גדולה אבל כשהגברת מינדל ברוק ביקרה בארה"ב ובהבנה עם הגבי מיכאלסון ויתר יוצאי העירה קבלה עידוד לפי דוגמא אמריקאית. כשחזרה משם אירגנה קרן למען ילדי בית הספר הרעבים בעזרת התמיכה של יוצאי זיורומין בארה"ב וכן בעזרת כספים שאספו בין תושבי העירה המרודים.

עכשיו לרגלי הוצאת ספר נכבד כזה שיתאר את פעילות העזרה של יוצאי העירה בארה"ב בכלל והעזרה המקומית בפרט, יהי זה סמל של העבר הרע ולקראת העתיד המזהיר למענכם הזיורומינאים שם ולמעננו פה בזיורומין.

בכבוד רב הועד
מינדל ברוק יו"ר
גיטל פרידנברג מזכירה
פסיה סוקולובר גזברית

איגוד מקצועי של פועלי המחט ליד הספריה ע"ש י.ל. פרץ
אל הועד של יוצאי זיורומין בארה"ב

בשמחה רבה קוראים אנו במכתבכם על הוצאת ספר היובל לכל יוצאי זיורומין בארה"ב אנו פה ארגון הפועלים היהודים המרגישים באופן בולט את המצוקה של עיירתינו יכולים להעריך נכון את פעולתכם העוזרת לנו במאבקנו למען לחם וחופש. אם לא עזרתכם למען קופת המלווה "גמילות חסדים" שעוזרת לכל אדם נצרך, מי יודע איך היינו כבר נראים כיום! בחגכם ובחגנו לצערנו איננו יכולים לברככם אישית, שולחים אנו את ברכתנו הלבבית ואיחולים חמים שפעולתכם תוכתר בהצלחה.

בברכה פרולטרית
הועד
טוביה ברונו יו"ר
חנה מיטלה מזכירה

ברכת הקהילה היהודית בזורומין

לכבי הועד המכובד יוצאי זורומין בארה״ב
בקשר לרעיון הדפסת ספר שבו יהיו קורות יוצאי העיירה בארה״ב ושהכנסתו תוקדש לקופת גמילות חסדים בעיירה הננו שולחים את ברכתינו ואיחולינו שתתרמו הלאה כמו עד עכשיו לטובת תחומי החיים ושישאר לזכרון לעתיד עבור פעולתכם עד עכשיו לטובת אחיכם בבית. בקוים קצרים נציג בזה את תרומתכם.

בראש וראשונה משתתפים יוצאי העיירה בארה״ב מדי שנה בשנה בפעולת ה״מעות חיטים״ בסכומים גדלים מדי שנה עבור אחיהם בזורומין החיים במצוקה ובזה מאפשרים לקיים בשמחה ובכבוד את חג הפסח. שנית, קבלנו בחורף זה סך 200 ד׳ והודות לכך עניינו ניצלו מקור ורעב בימי המצוקה החרפיים. שלישית את התודה הכי גדולה מגיע לכם עבור מסירותכם לקופת ״גמילות החסדים״.

עבורה הצלחתם במאמץ גדול להעביר סכום ענקי של 1000 ד׳. הקופה הזו היא קרש ההצלה היחיד עבור האוכלוסיה היהודית בעיירה. הודות לעבודה המסורה של הועד המתאמץ לספק את צרכי הלווים בלי הבחנה אם סוחרים זעירים או בעלי מלאכה. הסכום של 1000 ד׳ הוסיף הרבה מרץ לקהל ובזה יכולים להנות ממלוות מוגדלים ולאפשר להם קיום. תודה מיוחדת מגיע להנהלת בני עירינו בארה״ב בראשותו של מר גדליה מיכאלסון, הם עסקנים פעילים במרץ יהודי ומסירות נפש.

אנו מאחלים שהוצאת הספר לזכר יוצאי העירה תתגשם ותוכתר בהצלחה שתהיה דוגמא לילדינו, למעשיכם הטובים בזמן שיהודים נרדפים בעולם.

חותמים בכבוד רב
יחיאל מנדלזון נשיא
וחברי ההנהלה
אברהם לנט, יעקב ריזובי, יוסף קדצקי, איסר גולדשטין
נחמן סטרוגובסקי, מאיר ליב שמשה

דו"ח של ועד יוצאי ז'ורומין במונטוידאו אורוגואי

בקשר עם כל הרדיפות הקשות של היהודים במצבם הכלכלי הקשה, נפגשנו בביתו של מר אברהם דרובינר ויסדנו באוגוסט 1935 ארגון יוצאי העיירה. מטרתינו היתה לעזור לקופת "גמילות החסדים". למטרה זו כל יוצאי עיירתינו התחייבו להפריש כל חודש מס חבר ואת הכסף נעביר לקופת "מגילת החסדים". בארגונינו רשומים 52 חברים ובתקופה הקצרה של קיום הארגון העברנו לקופה 1500 זלוטי. לפני זמן מה חגגנו את שלוש שנות קיום הארגון ובהזדמנות זו אספנו והעברנו עוד 110 זולוטי לקניית תפוחי אדמה עבור ענייי העיירה. אנו משתדלים לצרף את כל יוצאי העיירה כדי לחזק את תמיכתנו בקופת "גמילות החסדים" שהוא כיום התמיכה הכלכלית העיקרית עבור הקהילה היהודית בזורומין.

בכבוד רב

הנשיא יצחק פדרו   המזכיר יצחק הירש בר

עומדים: יוחנן פלטו, משה קרוננברג, יצחק טורקביץ יששכר פרוכט, יצחק פדרו
יושבים: רבקה טורקביץ ליבה לפשיץ, בריש לפשיץ, ישעיהו קובלסמן, יצחק בר, חיה קובלסמן, אנשל ויטקובסקי, אסתר בורזיה, קרוסה דרובינר (מיטלו)

אלחנן אינדלמאן

רמיתנו, המשיח

רמיתנו, המשיח/
בצלצלי גאולה מזויפת
במלחמת גוג-מגוג,
בנהרי נחלי-דם גועשים,
בסוכת-שלום-עמים,
בתרועת לגיון עברי
ובכתר מלכות-בית-דוד המחודשת
רמיתנו,
ולבנו נגרש כאוקינוס
ונפשנו - כלימה.

אכן, ידעתי, המשיח.
החרידוך אחי דוחקי-הקץ,
אוכלי-לחמם בנחת-גורלם
וקובלים על החורבן
בפה מלא עסיסי
החרידוך אחי הכופרים בעמם
ועונדים את פארו לראשם
המשיח!

בחוצות ייקרא:
- רוני, בת-ציון,
כי עלה שמשך
ופארך הושב לך! -
אוי לאוזניים שכך שומעות,
ואוי ללב ששעשעתו הבשורה
ולא פקע לקול שופר משיח.

על כן - השבעתיך,
אם תענם
בקראם אותך ממרחב ודרור,
כי אם אל דלת-עמי תרד,
אל אחי המרודים והרעבים
ותאזין קולם:
לא בכתר המלכות ירצו
ולא בגאוות שרים עברים
כי בלחם,
המשיח.

אבא שר "כל נדרי"...

מאת אלחנן אינדלמן

אבא שר "כל נדרי" ברחוף עצמות,
הטעים כל אסר וקונם ושבועה,
ובעת זעקו "איחרטנא בהון"
השליך את נפשו חרוטה
לפני כס - הכבוד.

לא שמעה אזן-של מעלה
זעקת-חרטה שכזה
מאז הוחל בפלול "כל נדרי".
לא חרטה העדה הקדושה בעיר הקטנה של פולין
חרט-לב שכזה מראשית היותה.

פתאום זעו ספי בית-כנסתנו
והומכו כתליו כורעים;
ברום חלוניו-צבעונין
נזעקו צפרי-הקדש בצפצוף מהמם
וחרד לבי הקטן, כגוזל בקנו,
חרדת-אלמות.

"איחֲרטנא בהון"-כיום עוד חרוט
קול אבא בלבבי

תמונה

מאת אלחנן אינדלמן

בבית אחי בפורסט הילס
היתה תלויה תמונה של עירתנו בפולין:
יום של קיץ קרב לקצו.
פרות-צבעונין חוזרות מן האפר
למנוחת - ערבן ברפת
בשלוות-תם ובגעית מ-ו-ו ממושכת

ומרחוב - חומת הכנסיה,
בכבד עזה וקדרה
מעוררת רטט מסתורי

אחי היה מביט תכופות בתמונה
ורואה עצמו - פעוט בלבוש ארך ואפר,
מצנפת-שחור דמוית-גיגית לראשו,
וגמרא גדולה וכבדה תחת זרועו,
הולך לקראת בקרים גבוהים וערבים נמוכים
של "אמר רבא, אמר אביי",

ועוד עתה, בשעת לא יום ולא לילה,
אחי יורד ממרום שבתו
לחזות בתמונה אשר אהב.

המשיח עוד לא בא...

מאת אלחנן אינדלמן

המשיח עוד לא בא.
עוד נצף לו, עוד נקו
כי יבוא על סוס צחור
ובידו שופר-זהב

נחכה לו יום וליל
על כל דרך ונתיב,
אם ישהה, יתמהמה,
לא נסתר חלום-הזיו.

הלבישוני תכריכים
ומקל לי תנו ביד -
וליד צמת-הדרכים
אחכה לו עדי-עד.

אבן לי אקח

מאת אלחנן אינדלמן

מני כתל-גטו אבן לי אקח
ואבנה לי בית ביפה-נוף-מזרח.

בית שם אבנה לי רב - אורה וצח,
אבן זו אשים בו להשלים נדבך.

ויהי נטף-צער מני ים השכול
בהדרת הבית - זכר לאתמול.

ויהי שמץ-אפל מני שחור-הליל,
שמץ צער גטו בנוה ישראל.

פמבדיתא (1)
מאת אלחנן אינדלמן

לנשמת רבי, ר' יצחק דוד ז"ל

תבר-נעורי מתתיהו,
בן עיר-מולדתי ז'ורומין,
רב אשר בארץ מצא הוא,
ולשם אף אותי הוא מזמין:

- לגור במולדת עלה-נא,
קוראת היא לך: "קום ורש!"
בוא, רע יקר, בואה הנה
וברית - נעורים נחדש.

רחוב יש, ושמו פמבדיתא,
בעיר העברית תל-אביב.
כבספר-תלמוד בו אביטה,
מראהו עלי כה חביב.

אזכור עת למדנו ב"חדר"
בנוף עברנו תמים,
סגיות פמבדיתא באדר
אן באו אותם הימים?...

בוא, רע, ברחוב פמבדיתא
כבתוך "גמרא" נטיל.
רבנו, רוחו איש הציתה,
יביט מרום ויגל...

(1) עיר גדולה בארץ בבל.
בה התקימה ישיבה מפורסמת
בחכמיה, משנת 261 ועד 1038

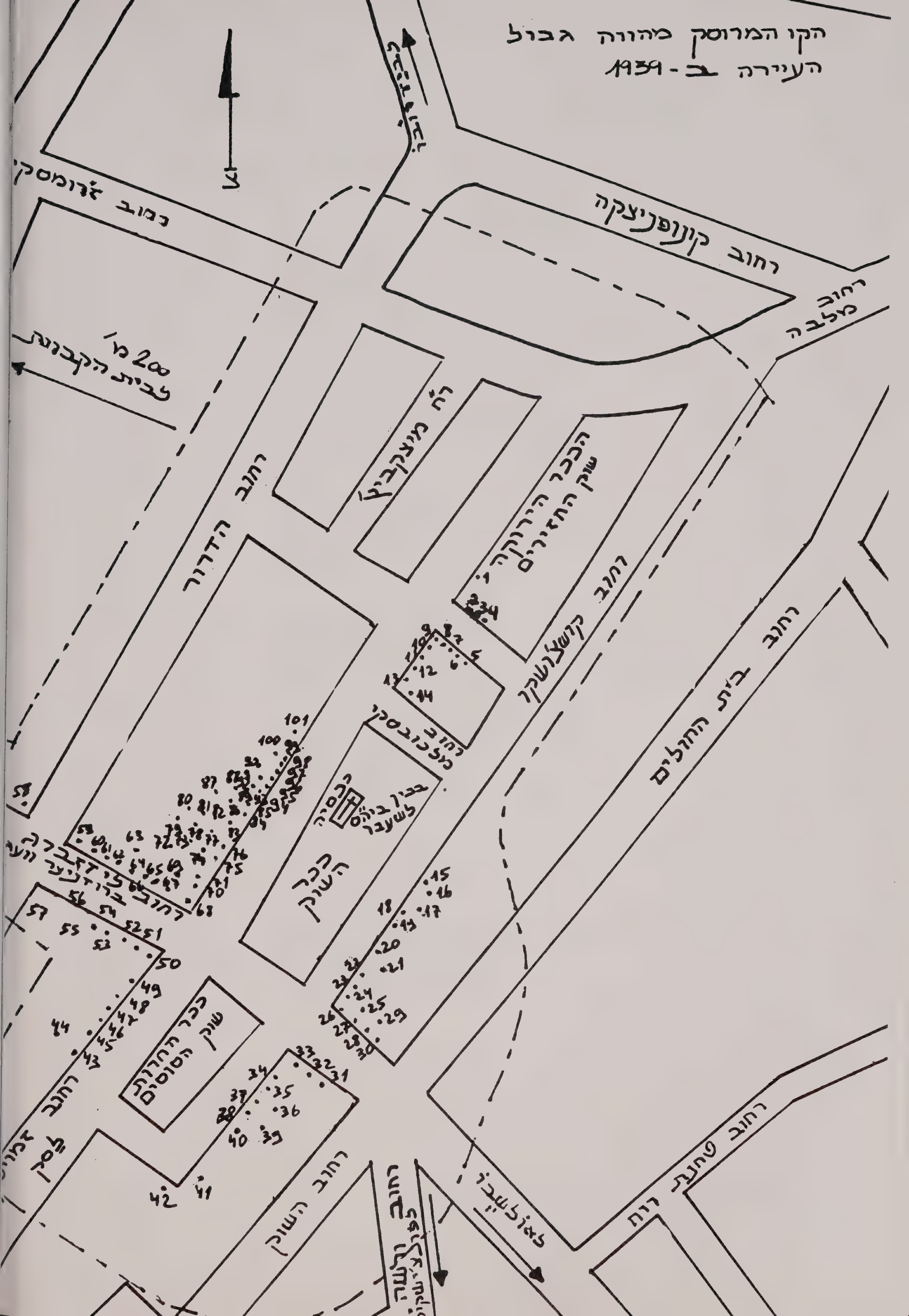
הקו המרוסק מהווה גבול
העיירה ב-1939
רחוב קונופניצקה
200 מ׳
לבית הקברות
רחוב הדרור
הכיכר הירוקה
שוק החזירים
רחוב בית החולים
כיכר השוק
רחוב השוק

מגוריהם של כמה ממשפחות היהודית בזירומין

1) ריזיבי דוד האופה
2) מגלה יעקב משה
3) מנדלזון יחיאל (יו״ר הקהילה)
4) דוברושקלנקה אחות מנדלזון
5) אלטמן (מנציה)
6) קורצמן הירש
7) יסקולקה חנוך
8) פרנקל גדליהו
9) ליפשיץ אברהם
10) מונדרשטיין
11) חורונזייץ
12) קורצמן ברל
13) ברוק משה
14) קרטה וולף
רוזנבלום אסתר
15) שפירא יונתן
לבקוביץ רחל
זלצשטיין חיה
16) בראף נתנאל
פשכצקי משה
17) אברמוביץ׳ יהודה חיים
קרוליק הרצקה
18) ברמזון יהושע
19) אלשטיין יוסף
20) גולומבק
21) ליסטופד שמואל חיים
בקרמן מרדכי
בוכמן לאה (וולרה)
קורצמן יאיר
22) ברוק יחיאל מאיר
מוצני יעקב שלמה
23) פריד הירש
ויטקובסקי חנה
24) נגורק מיכאלה
גרינברג שמעון
25) שיינה (מילכטרגר)
26) פישרמן מרים
דרגון דניאל
27) רקובר גלה
28) פריד אליהו
29) בקרמן משה
30) דוידוביץ
31) פדרו מנדל
32) מיטלה אברהם
הוטניק בועז
גולדשטיין גננדל
33) הודסמן (מאירל הקר)
דרמין שרה
34) ארפא יצחק קלמן
סטופניצקי אלקנה
קוצ׳בורסקי חיים
35) פרנקל דוד
36) דרגון רבקה
בורשטין משה
גורפינקל יואב
סוקול משה
קרוליק
37) גלבפרב יצחק דוד
רדזייק אברהם
ליכטמן אליהו יהושוע
38) קולקובסקי ליפה
שפילמן מרדכי
ווילד יעקב
39) דרמין יחיאל מאיר (ידמס)
40) אוסמן פסח
41) ליפשיץ משה אברהם
42) יבלונקה אברהם
43) ליסר מנשה
44) פוטרמן
זקשב
45) הודסמן
ריזיובי עקיבא
46) קרטה שלמה
47) גרושקה קילה
גרושקה מלכה
48) המבורגר משה
חולבה יוסף
לרר
49) גוטמורגן
ליכטמן
50) ריזיובי משה בר
51) ריזייובי יחיאל מאיר
52) מושינסקי פישל
אסתר (פנצקה)
53) ריזייובי יעקב אהרון
קדצקי יוסף
קורצמן הירש מאיר
ארפא יאיר
קוטנר (דזיובק)
54) פרנקל חנוך
55) בילס יעקב
56) ריזיובי בר
ברוק יהודה
ליפשיץ בינה
57) מוכה יחיאל מאיר
58) ליפשיץ הירש ראובן
פשכצקי שמואל יצחק
פשכצקי הירש זליג
59) הלפרין משה
מורונוביץ
ולצקי שמואל החזן
גרייבסקי
60) ביטן ליב
דיגולה
61) גרפמן יואל
מגדל בועז
62) שלזינגר ליפמן
שר לאה
זבירוכה
63) מונדזיק אידל
קרפל אברהם
64) ברון
בלנקיטני
גוטנברג
65) מקובר
66) פיירשטיין
ליפשיץ

דרביציר
67) מיונציין
68) קופלד
דוברושקלנקה
פרוכובניק
69) ריזיובי גצל
לפקה יצחק
פרידלנדר טוביה
70) זילברשטיין אליעזר
ויינברג חנוך
לנט יחיאל מאיר
71) הרטברוט (שמש בית הכנסת)
לבנטל
72) דודוביץ מרדכי (הרבי)
73) קרפו (יצרני שמן)
פבין
74) פריד שמשון מנדל
דורפסמן
פדרו שמעון מאיר
75) טוכהנדלר
ביטן אשר
ברלינקה
ריזיובי עזריאל
76) סקורופה (המורה לעברית)
קליין בר
דרביציר
גרינברג, וילודרוש, בורנשטיין
שקלאר יעקב
77) לנדאו
צייטק
זיונץ (גלר מלמד)
זילברברג
78) בקרמן יחיאל מאיר (קוזה בורד)
פוקס יששכר
בורזיה לאה
קונפנדרק חיים
79) מוכה אברהם
80) שקלאר וולף
מלכיאל
קרפו
81) פריד יצחק חיים (מוכר תלושי שחיטה)
לפקה
82) גולדשטיין יהושע דוד (האופה)
רוזנשטיין ליפמן
גרושקה אשר
אוגורק
פילרד
83) בר פרידנברג
גולדשטיין איסר
84) נויר
פופיול ישראל
פופיול אביגדור
ליסטופד יוסף ברוך
85) רוזן אלעזר
86) לב טאוב יונתן
87) דודוביץ׳ (הפחח)
ליכטמן
88) קרפל
דרמין ליב
89) אברמוביץ׳ דוד (הטנור)
90) וינטרוב בריש
91) פשכצקי ברוך
92) קשיביץ יעקב ברוך (מטליא ערדלים)
סטרוגובסקי
93) ויטרקובסקי
ווידנבאום
דרובינר מתתיהו
94) דרביציר
ריינגבירץ
95) פדרו
96) פרידנברג יששכר
בקרמן מיכאל
97) פלוטקה
98) שקלאר עקיבא
ריפינסקי
99) פרוכובניק דוד
פרוכובניק יצחק (האלם)
פרנק (הפחח)
קרוננברג
100) רקובר
מיונציין
רייצ׳יק (השוחט)
מוצני חיים ליב
לנט אברהם
כהן
ליסטופד הירש
שמשה (אופה עוגות)
101) ברון
בורנשטיין
קרטה מרדכי
גולדשטיין יחיאל מאיר
אלעבניק (עושה שקיות)

מנהג יפה היה בבית הכנסת של זיורומין לחלק רשימות צהובות מיושן ובהן שמות הנפטרים ללא שאירים על מנת שיוזכרו נשמותיהם.

אל מלא רחמים שוכן במרומים, המצא מנוחה נכונה תחת כנפי השכינה, במעלות קדושים וטהורים כזהר הרקיע מזהירים את נשמות הקדושים.

ואלה שמות משפחות קדושי היהודים שחיו ויצרו בזיורומין פולין ונרצחו בידי הנאצים בשואה

אברמוביץ' יהודה חיים
אברמוביץ' פרימט
אברמוביץ' נחמן
אברמוביץ' חנה רחל
אברמוביץ' ראובן
אברמוביץ' שלמה
אברמוביץ' דוד
אברמוביץ' דבורה
אברמוביץ' ירל
אברמוביץ' רבקה
אברמוביץ' שרה
אדלשטיין שלמה
אוגורק אייזיק
אוגורק ינטה
אוגורק יעקב
אוגורק אברהם
אולבניק ישראל
אולבניק בתיה
אולבניק רחל
אולבניק אלימלך
אוסמן פסח
אוסמן דבורה
אוסמן פריידה
אוסמן חיה שרה
אוסמן רחל לאה
אוסמן גיטל
אופטובסקי אברהם שמחה
אופטובסקי בלימה גיטל
אינדור דוד
אינדור רחל
אינדור גלה
אינדור חנה
אינדור מאיר
אינדור יהושע
אינדור יוסף
אירליכט לאה
אלטמן יחזקאל
אלטמן מנציה
אלטמן חיים יצחק
אלשטיין יוסף

אלשטיין פייגה
אלשטיין מאיר
אלשטיין הירש
אלשטיין דבורה
אלשטיין אברהם
אלשטיין אודל אסתר
אלשטיין מרים
אלשטיין דבורה
אלשטיין חיה
אלשטיין פסיה
אלשטיין דוד
אלשטיין הירש
ארפה זלמן
ארפה פייגה
ארפה יסכה
ארפה יאיר
ארפה רויזה
ארפה רבקה
ארפה חיים אליעזר
ארפה ליבה
ארפה חנה שינה
ארפה הירש
ארפה שמואל מרדכי
ארפה יצחק
ארפה ליב בר
בוכמן
בוכמן קושה
בוצ'אן (4 נפשות)
בורזיה לאה
בורזיה שלמה
בורנשטיין פריידה
בורנשטיין בלימה
בורנשטיין למל
בורנשטיין אסתר
בורנשטיין יחזקאל הירש
בורנשטיין מרדכי
בורנשטיין מרים
בורנשטיין בלהה
בורנשטיין משה אליעזר
בורנשטיין ליבה

בורנשטיין שפרינצה
בידרמן יחזקאל
בייננפלד שרה
בידרמן אסתר רבקה
ביזיונר זלמן
ביזיונר איטה
ביזיונר אסתר
ביזיונר מרדכי
ביזיונר יחיאל נתן
ביזיונר דוד
ביטן אשר
ביטן רבקה
ביטן רלה
ביטן פריידה
ביטן בינה
ביטן מרדכי מנדל
ביטן ליב
ביטן ישראל
ביטן הירשל
ביטן לאה
ביטן חנה
ביטן אסתר
ביטן בלימה
בילאס יעקב
בילאס יוכבד
בילאס הירש
בילאס רויזה
בילאס שרה
בילאס איטה
בילאס אברהם חיים
בילאס רויזה
בילאס פלה
בייננפלד משה
בלומברג בן ציון
בלומברג בריש
בלומברג גננדל
בלומברג ניחה גלה
בלומברג נחום אליעזר
בלומברג יהושע דוד
בלומברג שמואל משה

בלומברג גיטל
בלומשטיין אליהו
בלומשטיין אסתר
בלומשטיין יוסף
בלומשטיין חנה
בלאנקט משה
בלאנקט אברהם
בלאנקט שפרינצה
בלאנקט מירציה
(בראון) בלנקיטני דבורה
בלנקיטני שלמה
בקרמן משה
בקרמן מיכאל
בקרמן רבקה
בקרמן יעקב יהושע
בקרמן דוד
בקרמן בלהה קרוסה
בקרמן בנימין
בקרמן פרקה
בקרמן יחיאל מאיר
בקרמן חיה
בקרמן חיים יהודה
בקרמן משה
בקרמן פריידה
בקרמן מרדכי
בקרמן גיטל
בקרמן חיה
בקרמן רייזל
בקרמן דוד
בקרמן בריינה פייגה
בר חיה בלימה
בר קיילה
בר הדס
בר יעקב יהושע ומשפחתו
בראון יצחק משה
בראון פריידה
בראון יהושע
בראון שיינה
בראון שרגא פייביש
בראון שרה רבקה
בראון יוסף
בראון ישראל
בראון רויזה
בראון אברהם ליב
בראון ליבה
בראון מרים
בראף נתן
בראף אסתר
בראף צביה
בראף שמשון

בראף מאיר
בראף נתנאל
בראף חיים מרדכי
בראף הנה פסיה
בראף רבקה
ברונו נשה
ברונו מרדכי ליב
ברונו חיים
ברונו טובה
ברונו רבקה
ברונו שמחה
ברונו טוביה
ברונו אברהם
ברונו איטה
ברוק יחיאל מאיר
ברוק מינדל
ברוק חנוך
ברוק בונים
ברוק חיה
ברוק מאיר פנחס
ברוק חנה שרה
ברוק יהודה
ברוק איטה
ברוק שמואל
ברוק משה
ברוק פנחס
ברוק פריידה
ברוק אליהו
ברוק הירש
ברוק חנה מרים
ברוק משה
ברלינקה
ברלינקה חסיה
ברלינקה מרדכי
ברמזון פישל
ברמזון משה
ברמזון חיים
ברמזון דבורה
ברמזון שרה
ברמזון לאה
ברמזון חנה
ברמזון זלמן
ברמזון שמואל
ברמזון חיה מרים
ברמזון ישראל
ברמזון ישעיה משה
ברמזון אלתר
ברמזון יעקב משה
ברמזון רשה
גוטמורגן רייזל

גוטמורגן דבורה
גוטנברג פרץ
גוטנברג מירל
גוטנברג שמחה
גוטנברג יואל
גוטנברג חנה
גוטנברג יעקב
גוטנברג דבורה
גולדווסר מרדכי איסר
גולדווסר מינדל מלכה
גולדווסר גוטה פיינה
גולדווסר אירקה
גולדווסר מרים
גולדווסר שלום
גולדווסר זיסה לאה
גולדק יעקב טוביה
גולדק הוה
גולדק שלמה
גולדק סימה יוכבד
גולדק משה אהרון
גולדק דוד ליב
גולדריך צירנה
גולדשטיין יחיאל מאיר
גולדשטיין פלה
גולדשטיין שמעון
גולדשטיין גנגדל
גולדשטיין נתן
גולדשטיין יהושע דוד
גולדשטיין חיים יוסף
גולדשטיין יחזקאל
גולדשטיין דוד
גולדשטיין זלמן יעקב
גולדשטיין בריינה פייגה
גולדשטיין ישראל איסר
גולדשטיין שרה פייגה
גולדשטיין אברהם
גולדשטיין זלמן
גולדשטיין פריידה
גולדשטיין רוזיקה
גולדשטיין יהושע
גולדשטיין ריבה
גולדשטיין אסתר
גולדשטיין רחל
גולדשטיין זרח
גולומבק (4 נפשות)
גולומבק יעקב
גולומבק חנה
גולומבק ברכה
גולומבק מרים
גולומבק יהודית

גלומבק משה
גלומבק מלכה
גורפינקל יואב
גורפינקל צייפה
גורפינקל הינדה
גורפינקל חנה
גלבפרב שמחה
גלבפרב תהילה
גלבפרב ישעיהו עוזר
גלבפרב יצחק דוד
גלבפרב שמואל
גלבפרב עקיבא
גלברד חנה
גרושקה קיילה
גרושקה אליעזר
גרושקה קלמן
גרושקה מלכה
גרושקה רות רויזה
גרושקה משה יעקב
גרושקה אשר
גרושקה ינטה
גרושקה פרימט
גרושקה בער
גרושקה קלרה
גרייבסקי פייצ׳ה
גרייבסקי דבורה
גרינברג סרנצה
גרינברג זבולון
גרינברג מנדל
גרינברג שרה
גרינברג בלהה
גרינברג יחיאל
גרינברג אהרון
גרינברג דבורה
גרינברג יהודה משה
גרינברג רבקה
גרינברג לאה
גרינברג איידל
גרינברג חוה
גרינברג שמעון
גרינברג רויזה
גרליץ יחיאל
גרליץ אסתר
גרליץ בונים
גרליץ אברהם פנחס
גרפמן יעקב
גרפמן דבורה
גרפמן לאה
גרפמן שרה
גרפמן גיטל

גרפמן יהושע מנס
גרפמן יצחק
גרפמן פייגה
גרפמן יואל
גרפמן רחל
דוברושקלנקה ליבוש
דוברושקלנקה פיגה רחל
דוברושקלנקה יצחק יוסף
דוברושקלנקה פינחס
דוברושקלנקה יעקב
דוברושקלנקה שרגא פייבל
דוברושקלנקה בונים
דוברושקלנקה טריינה
דוברושקלנקה רבקה מרים
דוברושקלנקה רייצה
דוברושקלנקה אליהו יוסף
דוברושקלנקה ישראל יעקב
דוברושקלנקה רבקה
דוברושקלנקה איידל
דוברושקלנקה שמואל הירש
דוברושקלנקה מלכה
דוברושקלנקה איטה
דוברושקלנקה צרקה פרימט
דוידוביץ׳ מרדכי
דוידוביץ׳ זלדה
דוידוביץ׳ שרה
דוידוביץ׳ חיים
דוידוביץ׳ יוסף
דוידוביץ׳ אסתר
דוידוביץ׳ פרימט
דוידוביץ׳ רויזה
דוידוביץ׳ יוסף (פחח)
דוידוביץ׳ פייגה
דוידוביץ׳ בנצ׳ה
דוידוביץ׳ דבורה
דוידוביץ׳ אבא
דוידוביץ׳ יעקב
דוידוביץ׳ שלמה
דורפסמן הינדה
דורפסמן שרה
דורפסמן איטה
דורפסמן רבקה
דורפסמן קלמן
דורפסמן עובדיה
דורפסמן רייצה
דורפסמן ישראל
דיגולה לאה
דן אברהם
דן משה ליב
דן רלה

דרביציר שלמה
דרביציר שרה לאה
דרביציר דוד
דרביציר יצחק
דרביציר נחמן
דרביציר פרץ
דרביציר יוסף
דרביציר חיה רחל
דרביציר מאיר
דרביציר מרים
דרביציר אברהם
דרביציר פאני
דרביציר איידל
דרגון דניאל
דרגון מלכה
דרגון בלהה
דרגון חיה לאה
דרגון יצחק יעקב
דרגון רבקה
דרגון שמואל יוסף
דרגון איטה
דרובינר חיה שרה
דרובינר שיינה
דרובינר איטה
דרובינר יחיאל מתתיהו
דרובינר שרה
דרובינר שמואל מנדל
דרובינר ישעיהו
דרובינר יהושע
דרובינר פייצ׳ה
דרובינר מאיר
דרובינר בלהה
דרובינר הירש
דרובינר שיינה רחל
דרובינר שמואל מנדל
דרובינר ישעיהו
דרמין יחיאל מאיר (ידמס)
דרמין שרה רישה
דרמין חיה
דרמין הלה
דרמין שרה צירל
דרמין אברהם הירש
דרמין יצחק יעקב
דרמין לייב
דרמין שפרה
דרמין חיים
דרמין שרה
דרמין פויגל
הודסמן רבקה
הודסמן אברהם

הודסמן דבורה
הודסמן מתתיהו
הודסמן רייזל
הודסמן אפרים
הודסמן גולדה
הודסמן משה
הודסמן פייגה
הודסמן טובה
הודסמן פסיה
הודסמן שיינה
הודסמן שרה
הודסמן חיה מלכה
הודסמן רחל
הודסמן יצחק
הודסמן יעקב
הודסמן דוד
הודסמן שלמה
הודסמן (משפחה)
הוטניק בועז
הולצמן בריש
הולצמן פריידה
הולצמן אברהם יהושע
הולצמן מאשה
הורוביץ יוסף
הורוביץ מרים
הורוביץ משה ליב
הורוביץ פרימט
הורוביץ מרדכי
הלפרן משה יצחק
הלפרן טובה איטה
הלפרן אברהם הירש
הלפרן נחמה בילה
הלפרן יעקב וועלוול
הלפרן גיטל
המבורגר משה
המבורגר חנה
המבורגר אברהם
המבורגר אטה אסתר
המבורגר אהרון
הרטברוד משה אהרון
הרטברוד (רעיתו)
הרטברוד בריש
הרצנברג נטע
הרצנברג מרים
הרצנברג אברהם שמואל
הרצנברג חיים אלעזר
הרצנברג פייגה
הרצנברג חנה
הרצנברג שרה
הרצנברג יעקב זליג

וויבודה מרדכי
וויבודה רחל
ויידנבאום ראובן
ויידנבאום פרימט
ויידנבאום הירש
ויידנבאום רבקה רחל
ויידנבאום חנה
ויידנבאום מאשה
ויטרקובסקי חנה
ויטרקובסקי מנדל
ויטרקובסקי לייב
ויטרקובסקי עזריאל
ויטרקובסקי לוי
ויינברג חנוך
ויינברג לאה
ויינברג חנוך
ויינברג אהרון יוסף
ויינברג חיים
ויינברג לאה
ויינברג אפרים
וינטרוב בריש
וינטרוב מינדל
וינטרוב נחמה
וינטרוב אברהם משה
וינטרוב אהרון
וינטרוב שרה
וינטרוב יוסף
וינטרוב מנדל יעקב
וינטרוב חיים
וינטרוב שמחה
וינטרוב חוה
וינטרוב רחל
וינטרוב חנה לאה
וילד יעקב
וילד שרה
וילד חנה אסתר
וילודרוש אברהם
וילודרוש חיה
וילודרוש שלמה
וילודרוש לאה
וילודרוש אבא
וילודרוש אסתר מלכה
וינדיצקי נתנאל
וינדיצקי פייגה
וינדיצקי חיה
וישינסקי יחיאל מאיר
וישינסקי בלהה
וישינסקי מרים
וישינסקי יוכבד
וישינסקי שאול ישראל

וישינסקי מרדכי יצחק
וינדיצקי דוד חיים (+ 2 נפשות)
וינדיצקי נתנאל
וינדיצקי פייגה
וינדיצקי הירש פייבל
וישינסקי חיה
ולצקי שמואל החזן
ולצקי (רעיתו)
ולצקי אליהו מאיר
ולצקי הירש
זבירוכה משה
זבירוכה אברהם
זבירוכה טובה
זבירוכה נוטה
זבירוכה ראובן
ז׳ברק אסתר
ז׳ברק מלכה לאה
זיונץ שלמה
זיונץ שרה
זיונץ חיה
זיונץ בנימין
זיונץ גולדה
זיונץ זיסה
זילברברג ישראל
זילברברג פריידה יוכבד
זילברברג הירש מנדל
זילברברג אסתר
זילברברג ליבה
זילברשטיין אליעזר
זילברשטיין מינה
זילברשטיין חנה
זילברשטיין שמעון
זילברשטיין מלכה
זילברשטיין ברכה
זילברשטיין רויזה
זילברשטיין ליבוש
זילברשטיין דוד
זילברשטיין גולדה
זילברשטיין אברהם פנחס
זילברשטיין ישראל
זילברשטיין שמעון
זילברשטיין אליעזר
זילברשטיין ברק
זילברשטיין ליבוש
זילברשטיין מינדזיה
זילברשטיין מלכה
זילברשטיין צירל
זילברשטיין ליבה
זלצשטיין חיה
זלצשטיין גיטל

זלצשטיין מלכה
זלצשטיין יהושע
זלצשטיין לאה
זלצשטיין שמואל חיים
זלצשטיין דבורה לאה
זקשב הירש
זקשב אסתר צירל
זקשב ברײנה פייגה
זקשב חנה
זקשב יצחק
זקשב אברהם חיים
זקשב דוד
זקשב ליבה
זקשב לייב
זקשב שרה
זקשב בר
חולבה יוסף
חולבה רייסיה
חולבה אברהם ליב
חולבה פיגה לאה
חולבה לאה
חולבה חיים
חולבה אליעזר
חולבה משה מרדכי
חולבה מנחם מנדל
חולבה מיכאל
חולבה שמואל חיים
חולבה לאה
חולבה שמחה בונים
חולבה יצחק ליב
חולבה תרצה בלהה
חולבה בר
חולבה חנה
חולבה יעקב
חולבה חיה
חולבה שמואל
חורונזיץ אברהם
חורונזיץ (הרעיה)
חורונזיץ צורקה
חורונזיץ יאיר
חורונזיץ חיה שר
טאוב יונתן
טאוב רחל
טאוב אברהם לייב
טאוב משה
טאוב חיים
טאוב לאה
טאוב פייגה
טאוב פריידה
טאוב חיה רבקה

טאוב זיסל
טוכהנדלר אליהו בר
טוכהנדלר אסתר
טוכהנדלר מרדכי
טוכהנדלר בנימין
טוכהנדלר גוציה
טילבור דוד
טילבור חיה
טילבור מרדכי מנדל
טילבור שמשון יהודה
טילבור חנה לאה
טילבור גלה
טילבור פרקה
טילבור צרקה פרימט
טילבור פייגה
טילבור אסתר
יבלונקה אברהם
יבלונקה אסתר
יבלונקה יחזקאל ליב
יבלונקה דוד שלמה
יסקולקה חנוך
יסקולקה אודל
יסקולקה גיטל
כהן שלמה
כהן ליבה
כהן יסכה
כהן איידל
כהן רויזה
כהן אברהם בועז
כהן וולף
כהן רפאל משה
כהן רודה
כץ בריש
כץ הינדה ברכה
כץ פרל
כץ שפרה
לב לייב
לב סרנצה
לבנטל יחיאל מאיר
לבנטל פריידה לאה
לבנטל איידל
לבנטל חנה
לבנטל דוד שלמה
לבקוביץ' רחל
לבקוביץ' שיינה
לבקוביץ' נתן
לבקוביץ' אסתר רבקה
לבקוביץ' מירל
לבקוביץ' ברײנה מלכה
ליכטמן שמחה

ליכטמן איטה
ליכטמן אברהם
ליכטמן חנה טובה
ליכטמן רבקה
ליכטמן דוד שלמה
ליכטמן ברײנה
ליכטמן צביה
ליכטמן רויזה לאה
ליכטמן אליהו יהושע
ליכטמן שמחה בתים
ליכטמן טובה
ליכטמן משה
ליכטמן ניחה מרים
ליכטנברג שלמה
ליכטנברג ברכה רבקה
ליסטופד יוסף ברוך
ליסטופד מלכה
ליסטופד חנה
ליסטופד גוטשה
ליסטופד לאה
ליסטופד לוטשה
ליסטופד שמואל הרש
ליסטופד רחל
ליסטופד מאטל
ליסטופד שמואל חיים
ליסטופד דבורה רייזל
ליסטופד ישראל יצחק
ליסטופד יחיאל
ליסטופד משה יוסף
ליסטופד אודל
ליסטופד לאה
ליסטופד ליפטשה
ליסטופד שרה
ליסטופד שמעון
ליסטופד הירש
ליסטופד בלהה
ליסטופד שרה
ליסטופד לאה
ליסטופד אודל
ליסטופד אסתר מרים
ליסטופד רבקה
ליסטופד זלמן ברוך
ליסטופד רייזל
ליסטופד יעקב יוחנן
ליסר מנשה
ליסר יעקב דוד
ליפשיץ הירש ראובן
ליפשיץ מרים
ליפשיץ משה אברהם
ליפשיץ דוד

ליפשיץ לייב
ליפשיץ שמואל יעקב
ליפשיץ אסתר
ליפשיץ שלמה
ליפשיץ יצחק
ליפשיץ נתן
ליפשיץ אסתר
ליפשיץ משה אברהם
ליפשיץ אברהם
ליפשיץ חיים יהודה
ליפשיץ שרה
ליפשיץ ליב
ליפשיץ רחל פייגה
ליפשיץ בינה
ליפשיץ רחל לאה
ליפשיץ מאשה
למדאו אהרון
למדאו רוזיקה
לנדאו בריש
לנדאו פריידה
לנט יחיאל מאיר
לנט חנה
לנט ליבוש
לנט אטה
לנט רחל שפרה
לנט חיה רויזה
לנט משה דוד
לנט מינדל
לנט נחמה
לנט שרה
לנט מרים לאה
לנט חיה
לנט אברהם
לנט (רעיה)
לנט משה דוד
לפקה יצחק
לפקה רחל
לפקה מירל
לפקה יסכה
לפקה יוכבד
לפקה שרה
לפקה ראובן
לפקה יצחק
לפקה (רעיה)
לפקה שלמה
לפקה אטה
לפקה חיים יהודה
לפקה שרה
לרר ליב הירש
לרר רחל

לרר משה מאיר
מאי ברוך
מאי גוטשה
מאי פריינדל
מגדל בועז
מגדל קיילה
מגדל איטה
מגדל יעקב
מגדל מרדכי
מגדל מנדל
מגלה יעקב משה
מגלה שינדל
מגלה פייגה דבורה
מוכה יחיאל מאיר
מוכה רבקה
מוכה משה
מוכה הירש
מוכה חנה
מוכה שמואל
מוכה שינה
מוכה אליהו
מוכה אברם
מוכה מייטה
מוכה חנה
מוכה יעקב
מוכה אליהו
מונדזיק יהודה ליב
מונדזיק איטה
מונדזיק יצחק
מונדזיק בלהה
מונדזיק אידל
מונדזיק איטה
מונדזיק שרה
מונדזיק מירל
מונדזיק רחל
מונדזיק לאה
מונדזיק חוה
מונדזיק יהודית
מונדרשטיין אריה
מונדרשטיין יוסף בריש
מונדרשטיין ישראל יעקב
מונדרשטיין זלמן ברוך
מוצני אסתר מלכה
מוצני הירש זליג
מוצני חיים לייב
מוצני אנדזיה
מוצני יהושע
מוצני אלה
מוצני פסיה
מוצני ליבה

מוצני בלימה
מוצני יעקב שלמה
מוצני הלנה
מוצני (פלה) פייגה
מוצני יהושע ישראל (יורק)
מוצני שמעון (דזיידזיוש)
מורונוביץ' דורה
מושינסקי פישל
מושינסקי רחל
מושינסקי יוסף
מושינסקי מרדכי
מיונציין יצחק
מיונציין רוזייה
מיונציין שיינה
מיונציין אברהם
מיונציין מלטשה
מיונציין יסכה
מיונציין איטה
מיונציין בינה
מיונציין רחל
מיטגנג הירש
מיטגנג חנניה
מיטגנג זליג
מיטגנג יצחק משה בן גדליהו
מיטגנג שמעון
מיטלה אברהם
מיטלה טובה
מיטלה מירל
מיטלה חנה
מיטלה פויגל
מיטלה שיינה
מייזליץ יצחק
מייזליץ חנה אידל
מייזליץ שלמה זלמן
מייזליץ אברהם שלום
מלכיאל (3 נפשות)
מנדלזון משה מרדכי
מנדלזון יחיאל
מנדלזון בלימה
מנדלזון הינדה פרימט
מנדלזון יעקב פנחס
מנדלזון מלכה
מנדלזון קוסובסקי הירש
מנדלזון איטה
מקובר חיים
מקובר אסתר מלכה
מקובר חנה
מקובר דבורה
מקובר יעקב
משלק שינה

משלק רחל
משלק ליבה
משלק חיים
נגורק משה אברהם
נגורק שרה דבורה
נגורק מיכאלה
נגורק אברהם יצחק
נגורק נתן
נגורק דבורה
נגורק פייגה
נויאר יוסף
נויאר רחל
נויאר משה יעקב
נויאר פישל
נויאר חוה
סגל רחל
סוקול משה אהרון
סוקול טובה
סוקול שמואל מאיר
סוקול אסתר רבקה
סוקול חיים זאב
סוקול אביגדור
סוקול שמואל
סוקול ישעיהו הלל
סוקול אייזיק
סוקול יהושע
סוקול גיטל
סוקול ישעיהו
סוקול נח
סוקול אריה ליב
סוקול לאה
סוקולובר אלתר
סוקולובר פסיה
סוקולובר חיה
סורגל יצחק (מיורקס)
סורגל רבקה מרים
סורגל יוסף
סורגל ישראל
סורגל חיה פריידה
סורגל זבולון
סורגל היגדה חוה
סטביצקי רחל
סטביצקי פנחס ישראל
סטופניצקי אלקנה
סטופניצקי חיה
סטופניצקי יצחק
סטופניצקי יהודה
סטופניצקי יעקב
סטופניצקי לאה
סטופניצקי צירנה

סטרוגובסקי נחמן
סטרוגובסקי איטה
סטרוגובסקי יצחק מאיר
סטרוגובסקי אברהם
סטרוגובסקי ישראל אליהו
סטרוגובסקי שרה רויזה
סטרוגובסקי חנה מלכה
סקורופה יצחק
סקורופה חנה
סקורופה אהרון
סקורופה אסתר
סקורופה דינה
סקורופה יוסף
סקורניק פאלה
סקורניק פריידה
פביאן פייבל
פביאן חיה
פביאן יוסף בנימין
פביאן גילה רחל
פביאן בלימה פרל
פביאן מינדל
פביאן חיים
פביאן יחיאל מאיר
פביאן פייגה מלכה
פדרו טוביהו
פדרו חיה פייגה
פדרו חנה
פדרו מניה
פדרו סלה
פדרו אברהם
פדרו חיים אליעזר
פדרו מנדל
פדרו מלה
פדרו נחום עזריה
פדרו חיה רילה
פדרו אברהם יצחק
פדרו שרה רבקה
פדרו חיה בלהה
פוטרמן יעקב
פוטרמן משה
פוטרמן יוסף
פוטרמן חנה
פוטרמן בלהה
פוטרמן פסח
פופיול אביגדור
פופיול יהודית
פופיול הלה יוכבד
פופיול ישראל
פופיול מלכה
פופיול משה

פופיול זליג
פופיול מניה
פופיול הלה
פופיול יעקב מאיר
פוקס יואל יששכר
פוקס רחל
פוקס אסתר גיטל
פוקס שרה פייגה
פוקס נחמן ליב
פוקס יהודית
פוקס יעקב יהושע
פוקס יונה
פוקס בלהה
פוקס סוניה
פוקס משה
פוקס חיים
פוקס שיינה
פוקס משה נחמן
פיירשטיין אלתר אליהו
פיירשטיין אסתר
פילרד משה
פילרד פרימט
פילרד זלמן
פילרד זלדה
פישרמן מרים
פישרמן יעקב
פישרמן רפאל משה
פלדמרק קלמן
פלדמרק גולדה
פלדמרק מאיר יוסף
פלדמרק שרה
פלדמרק משה נחום
פלדמרק ברינה
פלוטקה פיגה רחל
פלוטקה משה
פלוטקה בלימה
פרוכובניק דוד
פרוכובניק חנה
פרוכובניק איידל
פרוכובניק יצחק
פרוכובניק לאה
פרוכובניק איטה
פרוכובניק אליהו
פרוכובניק אלה
פרוכובניק אברהם
פרוכובניק רייזל
פרוכובניק חיים ליב
פרוכובניק טריינע
פרוכובניק אברהם יצחק
פרוכובניק קפרמן מינדזיה בריינה

פרוכובניק פייגה
פרוכובניק יעקב
פרוכובניק מלכה
פרוכובניק מינדזיה
פריד יצחק חיים
פריד פריידה
פריד רויזה
פריד שמחה בונים
פריד יעקב יוסף
פריד הירש
פריד שמשון מנדל
פריד רויזה
פריד אליהו
פריד פייגה ברכה
פריד בלהה קרוסה
פריד ברוריה בריינה
פרידלנדר טוביה
פרידלנדר רחל לאה
פרידלנדר שפרה
פרידלנדר חנה
פרידלנדר אסתר איטה
פרידלנדר גיטל
פרידלנדר מרדכי
פרידלנדר בלהה
פרידלנדר בתיה
פרידלנדר שמעון
פרידלנדר שמעון מאיר
פרידלנדר בתיה
פרידלנדר שיינה
פרידלנדר רבקה
פרידלנדר יצחק
פרידלנדר אסתר
פרידלנדר משה יואל
פרידלנדר נוטה
פרידלנדר רבקה
פרידנברג הירש
פרידנברג חיה
פרידנברג יצחק
פרידנברג בלימה
פרידנברג הנה
פרידנברג פייגה
פרידנברג חיים אליעזר
פרידנברג מלכה
פרידנברג אלה
פרידנברג חנה
פרידנברג נטע
פרידנברג יואל
פרידנברג ישכר
פרידנברג גיטל
פרידנברג שרה מלכה (אלה)

פרידנברג בריינה
פרידנברג בלימה
פרידנברג רויזה
פרידנברג חנה שינה
פרידנברג אהרון
פרידנברג חנוך
פרידנברג גדליהו
פרידנברג רחל
פרידנברג שמעון
פרידנברג נוטע
פרידנברג חנן יהושע
פרידנברג שלמה דוד
פרידנברג אנדזיה
פרידנברג בלימה
פרידנברג טובה
פרידנברג חנוך
פרידנברג זרח
פרידנברג חנה
פרנק הירש חנוך
פרנק שמעון
פרנק רבקה
פרנק סלובה
פרנק בונים
פרנק זלמן
פרנק חיה
פרנקל אברהם דוד
פרנקל שמואל יוסף
פרנקל גיטל פייגה
פרנקל יהודה
פרנקל חנוך דוד
פרנקל מלכה ברכה
פרנקל רבקה
פרנקל מיכאל
פרנקל גדליה
פרנקל טובה
פרנקל מיכאל
פרנקל חיים ברוך
פרנקל שרה בלהה
פרנקל רייזל
פרנקל שרה גיטל
פרנקל יקיר
פרנקל אברהם הירש
פשכצקי משה
פשכצקי צביה
פשכצקי רבקה
פשכצקי קיילה
פשכצקי מירל
פשכצקי ברוך
פשכצקי איטה לאה
פשכצקי אברהם ברל

פשכצקי פסיה
פשכצקי שרה רבקה
פשכצקי הינדה מלכה
פשכצקי שמחה בונים
פשכצקי הירש
פשכצקי שמואל יצחק
פשכצקי חנה
פשכצקי הירש זליג
פשכצקי אסתר
צייטאג דוד
צייטאג טובה
צייטאג רחל
צייטאג זלדה
צייטאג פרימט לאה
קדצקי יוסף
קדצקי חנה מינדל
קדצקי הירש
קובלסמן חנה
קובשקה (בעל)
קובשקה דבורה
קוטנר נתן דוד (דזיובק)
קוטנר בלהה גיטל
קוטנר טובה
קוטנר פישל
קוטנר שרה
קוטנר ניחא
קוטנר מנדל
קוטנר רחל מינדל
קוטנר שמעון
קולקובסקי ליפא
קולקובסקי ליבה
קולקובסקי לאה
קולקובסקי שרה אסתר
קולקובסקי ליב
קונפנדרק חיים
קונפנדרק אסתר פיגה
קונפנדרק בלהה
קונפנדרק ליב
קונפנדרק חנה רבקה
קונפנדרק יחיאל מאיר
קונפנדרק חיה בלימה
קונפנדרק חיים יוסף
קופלד חנה יסכה
קוצ׳בורסקי חיים
קוצ׳בורסקי חנה
קוצ׳בורסקי שרה
קוצ׳בורסקי רחל
קוצ׳בורסקי לייב
קוצ׳בורסקי גנציה
קוצ׳בורסקי קריסל

קוצ'בורסקי צירל
קוצ'בורסקי משה אברהם
קוצ'בורסקי זלמן
קוצ'בורסקי רבקה
קורצמן הירש
קורצמן חנה
קורצמן חיה שרה
קורצמן דוד
קורצמן בנימין
קורצמן שרה רבקה
קורצמן יששכר ברל
קורצמן חיה שרה
קורצמן נינקה
קורצמן יאיר יורק
קורצמן בנימין
קורצמן יאיר ליב
קורצמן רויזה
קורצמן אברהם
קורצמן זלטה
קורצמן הירש מאיר
קורצמן אטה
קורצמן פרימט
קורצמן אסתר
קורצמן חיה
קורצמן גילה
קורצמן יוסף אליהו
קורצמן אפרים
קורצמן בנימין
קירשבאום אברהם
קירשבאום משה
קירשבאום ישראל יצחק
קירשבאום זלמן
קירשנבאום הנה בלימה
קירשנבאום בנימין
קליין בר
קליין הינדה
קליין אברהם
קליין איידל
קליין חנה
קליין יוסף
קליין יצחק
קלינמן ישעיהו
קנטור דוד
קנטור חנה
קנטור חיה
קרול אברהם לייב-יהודה
קרול אהרון יוסף
קרול דבורה
קרוליק אשר
קרוליק ליב

קרוליק שרה
קרוליק מרים
קרוליק לאה
קרוליק הרצקה
קרוליק דוד שלמה
קרוליק דבורה רחל
קרוליק אסתר מרים
קרוליק לאה
קרוליק גלה
קרוליק משה
קרוליק וולף
קרוננברג אברהם אבא
קרוננברג בתיה
קרוננברג איידל
קרוננברג מנדל
קרוננברג פריינדל
קרוננברג רחל
קרוננברג בלהה
קרוננברג אליעזר
קרוננברג יחזקאל מאיר
קרטה מרדכי דוד
קרטה דבורה גלה
קרטה בלימה
קרטה שרה
קרטה רבקה
קרטה אברהם
קרטה יחיאל מאיר
קרטה חיים
קרטה יואל יצחק
קרטה חיה איטה
קרטה פסיה
קרטה שמואל
קרטה שלמה וועלול
קרטה בלהה
קרטה דב בער
קרטה וולף
קרטה ליב
קרטה אליהו
קרטה מניה
קרטה בלימה
קרטה מלכה
קרטה חיים יעקב
קרטה פישל
קרטה אברהם
קרטה שמואל מאיר
קרטה משה
קרטה חנה
קרטה בריינה
קרטה שלמה
קרטה מניה

קרטה אברהם
קרטה מוטק
קרטה מרילה
קרטה משה
קרטה פסיה
קרפו אברהם
קרפו רחל
קרפו פרידיה
קרפו שיינה
קרפו יוסף
קרפו שרה לאה
קרפל מלכה לאה
קרפל מירציה
קרפל אברהם
קרפל חוה
קרפל חיים יוסף
קרפל זלמן
קשיביץ יעקב ברוך
קשיביץ חנה
קשיביץ רחל
קשיביץ אברהם ליב
קשיביץ דוד
רדזיילובסקי שלמה
רדזיילובסקי זיידקה
רדזיילובסקי לאה
רדזיילובסקי שרה רבקה
רדזיילובסקי צפורה דובה
רדזייק אברהם
רדזייק מלכה
רדזייק אסתר
רדזייק סימה
רדזייק חנוך
רדזייק רבקה
רדזייק הירש חיים
רדזייק חוה
רדזייק דב בעריש
רודה בן ציון
רודה רחל לאה
רודה טובה
רודה אברהם יוסף
רודה אסתר שפרינצה
רודה פייגה גילה
רודה יהודה אלתר
רודה שרה
רודה רבקה
רודה אסתר שפרינצה
רודה יעקב
רודה רחל
רודה גלה
רודה רבקה

רודה בלהה
רודה יוסף
רודה יהודה
רוזן אלעזר
רוזן חנה
רוזן מניה
רוזן מלה
רוזן סלה
רוזן הירשק ליב
רוזן רבקה
רוזנבלום אסתר
רוזנבלום מרים
רוזנברג משה
רוזנברג חוה
רוזנברג חיים בר
רוזנברג פרימט
רוזנברג שמואל
רוזנברג לאה שרה
רוזנשטיין ליפמן
רוזנשטיין איטה
רוזנשטיין בתיה
רוזנשטיין שבתאי
רוזנשטיין פרל
רוזנשטיין יוסף זליג
רוזנשטיין דבורה
ריזיובי אברהם
ריזיובי אברם
ריזיובי צפורה
ריזיוב אהרון יוסף
ריזיובי חנוך
ריזיובי מרים
ריזיובי עזריאל
ריזיובי דבורה
ריזיובי ניחה
ריזיובי דוד
ריזיובי שרה
ריזיובי משה
ריזיובי שלמה
ריזיובי צפורה
ריזיובי אהרון
ריזיובי אפרים
ריזיובי רבקה
ריזיובי אפרים יוסף
ריזיובי שמואל
ריזיובי אברהם חיים
ריזיובי יעקב
ריזיובי פייגה
ריזיובי דבורה
ריזיובי דב בר
ריזיובי מתתיהו

ריזיובי דבורה
ריזיובי אברהם
ריזיובי בצל
ריזיובי פייגה
ריזיובי רייזל
ריזיובי מרדכי
ריזיובי דינה
ריזיובי מנדל
ריזיובי רחל לאה
ריזיובי אהרון
ריזיובי שמחה
ריזיובי מלכה
ריזיובי יעקב אהרון
ריזיובי מרים בריינה
ריזיובי מנדל
ריזיובי הירש
ריזיובי מרדכי ראובן
ריזיובי יצחק מאיר
ריזיובי בר
ריזיובי מיכאלה
ריזיובי צביה
ריזיובי ליב
ריזיובי עקיבא
ריזיובי הנה
ריזיובי חיים בר
ריזיובי ישראל
ריזיובי מינדל רחל
ריזיובי לאה
ריזיובי יחיאל מאיר
ריזיובי מניה
ריזיובי יהודית
ריזיובי יעקב
ריזיובי יצחק
ריזיובי אסתר
ריזיובי בלהה קרוסה
ריזיובי רחל לאה
ריזיובי פרקה
ריזיובי חנה
רייציק יעקב דוד
רייציק שפרינצה
רייציק משה
רייציק שלמה צבי
רייציק נטע
רייציק טובה
רייציק שפרה מלכה
רייציק פנחס
רייציק שרה
רינגבירץ מאיר מיכאל
רינגבירץ פייגה
רינגבירץ חנציה

ריפינסקי יעקב
ריפינסקי פייגה
ריפינסקי רחל
ריפינסקי מינדל
ריפינסקי הירש
ריפינסקי אברהם וולף
ריפינסקי מאיר
ריפינסקי חנה
ריפינסקי חיה שרה
ריפינסקי איטה
ריפינסקי שרה
ריפינסקי גיטל
רקובר גלה מרים
רקובר מינדל
רקובר פרקה
רקובר בנימין ליב
רקובר אריה דוד
שטולמן אליעזר
שטולמן חיה
שטולמן דבורה מרים
שלזינגר ליפמן
שלזינגר רחל
שלזינגר רויזה
שלזינגר אלחנן
שלזינגר שלום זליג
שלזינגר אסתר
שלזינגר ישראל יעקב
שלזינגר מאיר
שלזינגר משה
שלזינגר אפרים
שלזינגר טובה רחל
שלזינגר לאה
שלזינגר איטה רויזה
שלזינגר אברהם אליהו
שלזינגר נח
שמואלביץ' משה
שמואלביץ' בתיה
שמשה מאיר ליב
שמשה (רעיה)
שמשה שפרה
שמשה יעקב פייבל
שמשה הנדה לאה
שמשה שרה רבקה
שפילמן רעלה
שפילמן מרדכי
שפילמן מניה
שפילמן פסח
שפילמן פרל
שפילמן שרה
שפילמן יצחק דוד

שפילמן אייזיק
שפילמן שינה
שפירא יונתן
שפירא טובה ננציה
שפירא רבקה
שפירא יוסף חיים
שפירא מירל
שפירא אסתר
שפירא לאה
שציפקובסקי שמואל יצחק
שציפקובסקי שמעון יוסף
שציפקובסקי אברהם ליב

שקלאר שרה
שקלאר ישראל יצחק
שקלאר יהודה
שקלאר יוסף
שקלאר סלובה
שקלאר זלמן יעקב
שקלאר חנה רבקה
שקלאר בלהה
שקלאר קריינה
שקלאר נחמה
שקלאר מלכה
שקלאר יעקב

שקלאר חיה
שקלאר הירש ראובן
שקלאר נחום יוסף
שקלאר בלהה
שקלאר טובה
שר לאה
שר אברהם יצחק
שר גיטל
שר אסתר
שר שרה
שר דבורה

לכן בעל הרחמים יסתירם בסתר כנפיו לעולמים ויצרור בצרור החיים את נשמתם, ה׳ הוא נחלתם וינוחו בשלום על משכבם, ונאמר: אמן.

צום אנדענק
די זשוראמינער
קדושים

פאַרוואָרט

אלימלך שקלאַר

פאַר די, וואָס וועלן לעזן די געשיכטע פֿון די זשוראָמינער אידישע קהילה אין אידיש, וויל איך נאָר אָנשרייבן אין דער שפּראַך אַ געוויסע פֿאַנטאַזיע. ווי בעוווּסט האָבן דאָס שטעטל זשוראָמין באַזוכט פֿון צייט צו צייט ציגיינער, וועלכע האָבן זיך פּאַרנומען מיט מאַכן מעשענע געשיר, קונצנמאַכעריי און אויך פּאַראָוויסזעהן די צוקונפֿט, קוקנדיק דעם מענטש אין זיין האַנט.

איך שטעל זיך פֿאָר אַ פֿאַנטאַזיע, אַז איינע פֿון די צוגיינערנ׳ס האָט געבעטן איר פֿירן צום פּרעזעס פֿון דער אידישער קהילה, וואָס אין יענער צייט איז געווען יחיאל מענדעלזאָן. האָט זיך טאַקע ווער געפֿונען, וואָס האָט איר אָוועקגעפֿירט צו יחיאלן. די ציגיינערן האָט געבעטן זיין האַנט און האָט איהם פּאַראָויסגעזען אַז אין 6 מאָנאַטן שפּעטער, דאָס הייסט דעם 10 נאָבעמבער 1939 וועט קיין איינציקער איד נישט זיין אין שטעטל. דאָס פֿאַרויסזעהן האָט זיך פֿאַרשפּרייט אין שטעטל און פֿאַרשטייט זיך, אַז אַלע האָבן געלאַכט און נישט געגלויבט אין דעם שפּאַס. ליידער איז די פֿאַנטאַזיע מקוים געוואָרן. נאָר אַ פּאָר צענדליק, וואָס זענען אַנטלאָפֿן קיין רוסלאַנד און פֿון די קאָנצענטראַציע לאַגערן זענען געבליבן פֿון דעם גרויסן פֿאַנטאַסטישן אומגליק.

מיט דער הילף פֿון די ברידער דראַגאָן, מענדל בראָון אין ישראל ווי אויך שלמה יצחק פּלאַטקע אין אַמעריקע און מיט דער מאַטעריעלער שטיצע פֿון פֿיל זשוראָמינער האָב איך אויפֿגעשטעלט אַ דענקמאָל מצבה פֿאַר די אומגעקומענע. די מצבה שטייט אין חולון גוש 15 אזור ד׳ שורה 25 און אויף איר זענען אויסגעקריצט אַלע פֿאַמיליע נעמען. מיין האָפֿנונג איז נאָך רעאַליזירן דעם חלום אַרויסנעמען די מצבות, וואָס זענען אויסגעפּלאַסטערט אין הויף ביי רײַנגעווירץ, און אַריבערפֿירן צוריק אויפֿן בית הקברות. כ׳וויל דאַנקען אַלעמען, וואָס האָבן געהאָלפֿן פֿאַראייביקן דעם אָנדענק פֿון די אומגעקומענע און בעשריבן זייערע איבערלעבונגען און אויך געגעבן פֿאָטאָגראַפֿיעס פֿון דער פֿערגאַנגענהייט. אויך וויל איך דאַנקען מיין פֿרוי און קינדער, וואָס האָבן מיר געהאָלפֿן זייער פֿיל ביי דעם איינשטעלן, רעדאַגירן און אָפּדרוקן פֿון דער בראָשור.

מיין געבורטשטעטל זיוראמין

אברהם דראגאן

ערשטנס וויל איך פארשטעלן אונזער שטעטל זיוראמין. די עלטערע ווייסן ווי דאס האט אויסגעזען אבער אונזערע קינדער און אייניקלעך דארפן וויסן ווי זייערע עלטערן האבן אדורכגעמאכט זייער לעבן. עס איז געווען א שטעטל וואס האבן געווינט כמעט העלפט אידן עס איז אפילו געווען א וויצע-בירגערמייסטער א איד. אין מיטן שטאט האבן געווינט בלויז אידן און אלע געשעפטן האבן געהערט צו אידן אין אלע פאכלייט זענען געווען אידן. עס איז געווען א קולטורעל שטעטל וואס מיר האבן געהאט פון אלע מינים פארטייען, וואס איז נאר געווען אין פוילן און יעדער האט געהערט צו זיין פארטיי. לעצטנס האט זיך געשאפן א פרץ ביבלאטעק, וואס יעדער איינער האט געהערט צו איהר, וואס האט זיך פארנומען מיט קולטור, ביכער, פארלעזונגען, טעאטער און פוטבאל. עס איז געווען א חדר פון תלמוד-תורה און א חדר וואס מען האט געלערנט עברית. אין יאהר 1938 האט זיך געשאפן א מילך-פאנד וואס מיר האבן באקומען שטיצע פין זיוראמינער לאנדסלייט אין אמעריקא, וואס יעדער קינד האט באקומען א גלאז מילך און א זעמל. עס איז אויך געווען בקור חולים, גמילת-חסד קאסע וואס האט געגעבן הילף פאר נישט פארמעגליכע מעטנשן. די עלטערע מענטשן האבן זיך פארנומען מיט האנדל, פאכמענער: שניידערס, שוסטערס און פארשידענע פאכן. עס איז געווען שווער מיט פרנסה אבער יעדער איינער האט געלעבט בכבוד מיט דעם וואס ער האט געהאט. דאס איז געווען ביז עס האט אויסגעבראכן די צווייטע וועלט מלחמה. דאן האט זיך אנגעהויבן די צרות. דעם צווייטן טאג פין די מלחמה האט מען געהייסן אלע יונגע מענשן אנטלויפן פין שטאט אין אויפן וועג זענען אנגעקומען דייטשע עראפלאנען און אונז באשאסן. דאן איז געפאלן דער ערשטער זיוראמינער מלחמה קרבן דאס איז געווען דוד גאלדאק. נאך א קורצע צייט זענען מיר צוריקגעקומען אהיים. קיין דייטשן זענען נישט געווען אין שטאט ביז ערב יום כפור, דאן זענען געקומען עטליכע דייטשן אין געהייסן צושטעלן א ליסטע פון אלע זיוראמינער אידן אין ווידער אוועק פון שטאט. נאך א דעם זענען זיי געקומען שמיני עצרת ביי טאג אין געהייסן אלע יונגע מענטשן זיך צושטעלן ביי דעם מאגיסטראט אין ווען אלע זענען שוין געווען האט מען געהייסן אידן באזונדער אין קריסטן באזונדער. די אידן האט מען אוועקגעשיקט קיין לידזבארג און די קריסטן האט מען געשיקט אהיים. דאן האט מען אונז געגעבן ארבעט צי גראבן קארטאפל. די זעלבע נאכט האבן די דייטשן פארברענט די שוהל און נאך א קורצע צייט האט מען אלע אידן פון שטאט ארויסגעשיקט קיין ווארשע. די זעלבע נאכט האט מען געשאסן יצחק לאפקא, דאס איז געווען דער ערשטער זיוראמינער שואה-קרבן דאס איז געווען כ״ו חשון און אין דער דאטע האבן מיר בעשלאסן צי מאכן די אזכרה פין די זיוראמינער אידן. ווען מיר זענען געקומען קיין ווארשע האבן מיר נישט געהאט ווי צי זיין, האבן מיר מיט נאך עטליכע זיוראמינער אריין אין א שוהל און געווען צוזאמען. די יונגע מענטשן האבן אנגעהויבן זוכן ארבעט צי קענען אויסהאלטן די פאמיליע. עס איז געווען זעהר קאלט אין מען האט נישט געהאט אויף וואס צו שלאפן און וואס אנצוטאן, דאן האבן מיר גענומען פאפיר אונטערגעלעגט אויף די פאדלאגע אין אויף דעם געשלאפן. אין נאך א קורצע צייט האט זיך פערמאכט די געטא האבן מיר נישט געהאט מער קיין ארבעט האבן מיר זיך ארויסגעגנב׳עט פון געטא און אריינגעשמוגלט קארן און קארטאפל אין דאס פארקויפט בכדי צי האבן וואס צים עסן. ביז מען האט מיך מיט מיין ברודער שלמה

געוואלט אוועקשיקן אין א לאגער זענען מיר אנטלאפן פין ווארשע קיין פלאנסק אין ווידער קיינעם געהאט ווייל די עלטערן מיט די שוועסטער אין ברידער זענען געבליבן אין ווארשע. מיר זענען ארויס אין דארף אין געארבעט ביי קריסטן פאר א ביסל עסן. דורך די צייט האבן מיר געשיקט א שליח צו ברענגען די פאמיליע פון ווארשע דאן איז געקומען די מוטער, א שוועסטער אין דער ברודער. דער פאטער איז געווארן דורך די צייט קראנק איז מיט אים געבליבן די עלטערע שוועסטער. דער פאטער אין די שוועסטער זענען אומגעקומען אין ווארשע. די מוטער א שוועסטער, און דער ברידער האט מען געשיקט נאך אוישוויץ אין קרעמאטאריום. איך מיט מיין ברידער שלמה זענען געווען אין טויטן לאגער בירקענאו מיט נאך זיוראמינער צוזאמען און מיר האבן זיך געהאלטן אזוי ווי ברידער. מיר זענען דארטן געווען איבער צוויי יאהר. פין די זיורומינער זענען אסאך נישט געבליבן. מיר האבן אדורך געמאכט דאס גאנצע גהינום אין מיט מזל געבליבן לעבן און ביז דעם היינטיקן טאג זענען מיר צוזאמען, דעריבער ווילן מיר מיט אלע זיורומינער, וואס מיר זענען געבליבן לעבן אויפשטעלן א דענקמאל פאר אלע לאנדסלייט וואס האבן נישט זוכה געווען צי זיין מיט אונז צוזאמען אין פאראייביקן זייערע נעמען אויף די מצבה.

דער גורל פון לייכטער

די ברידער דרגון

די געשיכטע פון די לייכטער איז ממש נישט צי גלויבן. 49 יאהר זענען די לייכטער געווען אין "גלות פוילן". נישט געוויסט פון קיין ליכט בענטשן, פון קיין שבת, יום-טוב, געווען אין גלות. געוויינט אויף זייער שיקזאל. אין אזוי זענען געלאפן טעג, וואכן, חדשים, יארן, און געווארט אויף די גאולה, און די ישועה איז נישט געקומען. עס איז אוועק א האלב יארהונדערט און ס'איז געקומען זמן "יובל" אין די לייכטער זענען אויסגעלייזט געווארן פין גלות גויים. וויפיל טרערן האט אונזער מאמע פארגאסן, וויפיל תפילות, האט אונזער מאמע געזאגט ביי די לייכטער, ווען זי האט ליכט געצינדן שבת אין יום-טוב. מיט וויפיל כונה האט אונזער מאמע די ברכה געזאגט "להדליק נר של שבת". 49 יאר זענט איר געשטאנען אין די פרעמד און געווארט אויף די באפרייאונג. אין צום סוף זענט איר בעפרייט געווארן, און יעצט וועט איר ווידער שטיין אויף דעם יידישען טיש שבת און יום-טוב.
אין מען וועט ווידער צינדן די שבתי דיקע ליכט אויף אייך. איר וועט ווידער בעשיינען דעם שבת - טיש מיט ליכט פון קדושה.

מיין שטעטעלע זשוראמין

מענדל בראון

עס זענען שוין פארלאפן פיל יארן זינט דער קאטאסטראפע פון יידישן פאלק, וואס א דריטל פון אים איז אומגעבראכט געווארן דורך דער היטלעריסטישער חיה, אבער די אלטע היים, מיין געבורט-שטעטעלע זשוראמין, הגם א גלות-היים, קען מען נישט פארגעסן. ווי לעבעדיק שטייט דאס שטעטעלע פאר מיינע אויגן און איך זע זי ווי לעבעדיק אין מיינע שלאפלאזע לאנגע נעכט, נאכדעם ווי איך האב דורכגעמאכט די לאגערן און דורך א נס געבליבן לעבן.

עטליכע דורות האבן זיך געלעבט די יידן פון מיין שטעטעלע. יעדער אין זיין ארבעט און אין זיין פרנסה, יידישע פרנסה. ווער מער און ווער ווייניקער, אבער מען איז געווען צופרידן, ווארום אלץ איז געווען יידיש און מיט אזויפיל יידישן חן. באזונדערס ליגן נאך איינגעקריצט אין הארצן די יידישע שבתים, הגם דאס רוב בעלי מלאכה ארבעטנדיק א גאנצע וואך זענען געווען גליקלעך צו האבן אויף שבת גלייך מיט די גבירים, מיט אלע יידן. גאט האט נישט פארלאזן דעם צאן קדשים.

עס געדענקט זיך דער יריד-טאג אין מיין שטעטל. א מערכה צו קויפן א עוף, כדי דאנערשטיק גיין צום שוחט און האבן א שטיקל עוף אויף שבת ווי דער מנהג איז געווען ביי אונדז אין שטעטל. מען האט נאר געדארפט בעטן ביים רבונו של עולם, אז דאס עוף זאל נישט ווערן טרף, ווארום אויך דאס האט פאסירט און מען האט געמוזט אויפסנייז זוכן א שטיקל פלייש אויף שבת.

אפגעהארעוועט א גאנצע וואך איז געקומען דער שבת. א קדושה האט אריינגעהערשט אין אלע יידישע הייזער, געמאכט פארגעסן יעדן ייד זיינע וואכעדיקע צרות, גלייך ווי די נשמה יתירה וואלט אריינגעפירט דעם מענטש אין קדש הקדשים.

עס געדענקט זיך באזונדערס די יוגנט צו וועלכער איך האב געהערט. יעדער האט געהערט צו עפעס א פארטיי - איך האב געהערט צו "מזרחי" לויט דער טראדיציע אין מיין שטוב. אין דער צייט ווען אנדערע יוגנטלעכע זענען געגאנגען אין פאלקס-ביבליאטעק צו ליינען וועלטלעכע ביכער, בין איך געווען פארנומען מיט לערנען תנ״ך, באזונדערס אין די פארטאגן און אין אוונט ווידער נישט פארגעסן צו לייענען אן אוונט-צייטונג. אין די פאלקס-ביבליאטעק זענען אויך פארגעקומען פארשידענע רעפעראטן, פארלעזונגען און די יוגנט האט געהאט אן ארט צו פירן פאליטיק, יעדער פארשטייט זיך אויף זיין שטייגער און אנשויאונג. אנהויבנדיק פון דער "אגודה", ביז רעוויזיאניסטן און אנדערע.

באזונדערס האט דאס טרייבן "פאליטיק" געקומען צום אויסדרוק בעת די פארטיי-וואלן. דאס שטעטל האט אויפגעלעבט און עס האט געקאכט ווי אין א קעסל. די מחלוקות׳ן זענען געגאנגען עד לב השמים. א קלייניקייט! יעדער האט דאך געוואלט זיגן, ווייזן אז ער איז דער גערעכטער און זיין פארטיי איז די שענסטע און בעסטע.

אזוי האט זיך געלעבט מיין שטעטעלע זשוראמין, רוהיק, פיל מיט יידישן חן ביז... יאר 1939. דאס יידישע לעבן פון שטעטל איז אריינגעפאלן אין א פאניק פאר דער מלחמה וואס האט זיך דערנענטערט ווי א געשפענסט און אויסגעלייגט זיך ווי א פארצוקנדיקע חיה איבער גאס און געסלעך, איבער די יידישע הייזער.

דעם 1-טן סעפטעמבער פון יאר טויזנט ניין הונדערט ניין און דרייסיק, צוויי א זייגער נאכמיטאג איז שוין באקאנט געווען אז די מלחמה האט אויסגעבראכן. אין זאל פון מאגיסטראט האבן זיך שוין געפונען פיל פוילישע סאלדאטן און דאס רוב באפעלקערונג איז שבת עוואקואירט געווארן פון פראנט. עס איז געקומען א באפעל, אז יעדער אין עלטער פון 18 יאר ביז 50 זאלן פארלאזן די שטאט און גיין מיטן מיליטער, אבער שוין אויפן וועג האבן אנגעפלויגן די דייטשע עראפלאנען און דער ערשטער קרבן פון דער דייטשער באמבירונג איז געפאלן דוד גאלדאק. איך מיט מיין ברודער זענען געגאנגען ביז בזוין און אנדערע זענען געגאנגען אין דער ריכטונג פון פלאצק-ווארשע. אבער מיטוואך זענען מיר שוין געגאנגען צוריק אהיים און געטראפן גרויסע גרופעס מיט דייטשן וואס האבן פארנומען די געגנט.

ווי די דייטשן זענען אריינמארשירט האבן זיך גלייך אנגעהויבן די צרות. די פאליאקן האבן אנגעוויזן אויף יעדער ייד און דערצו אנגעהויבן רויבן און שלאגן יידן. עס זענען געפאלן יידישע קרבנות צו דער פרייד פון די פאליאקן, צווישן וועלכע עס האבן נישט געפעלט קיין אנטיסעמיטן און יידישע שונאים.

איך געדענק מיט וועלכער שרעק יידן האבן זיך פארזאמלט אין די בתי כנסת און געבעטן ביים רבונו של עולם ברענגען די ישועה, אבער ליידער איז די ישועה נישט געקומען, אנשטאט דעם האבן די דייטשן באפוילן אז אלע יידן זאלן זיך צושטעלן צום פלויט פון מאגיסטראט. מיין פאטער האט געהאלטן, אז מיר זאלן ארויס הינטער דער שטאט און מען וועט זען וואס עס וועט זיין. און אזוי בין איך מיט מיינע ברידער אוועק צום בית עלמין ביז עס איז געווארן פינסטער. דערווייל האבן מיר זיך דערוווסט, אז די יעניקע יידן וואס האבן זיך צוגעשטעלט צום מאגיסטראט האט מען געשיקט אויף ארבעט. לויט דער עצה פון מיין פאטער זענען מיר מיטאגצייט געגאנגען זיך באהאלטן אויפן בוידעם. דאס איז געווען שמחת תורה, אבער קיין פרייד ווי יעדעס יאר איז דא נישט געווען. אנשטאט דער שמחת-תורה-פרייד איז באקאנט געווארן, אז די דייטשן האבן עלף ביינאכט אונטערגעצונדן דעם בית הכנסת וואס איז פארברענט געווארן אינגאנצן צוזאמען מיט די ספרים קדושים. דער מורה-הוראה מענדל גרינבערג האט געבעטן די יידן מען זאל זיצן "שבעה" נאך דער פארברענטער שול.

די צרות האבן זיך פארשטארקט. עס איז געקומען א באפעל, אז די יידן דארפן טראגן אויף דעם לאץ א צייכן, אז ער איז א ייד און ער טאר נישט גיין אויפן טראטואר נאר אויפן שאסיי ווו עס פארן די פורן. ווען די דייטשן האבן געכאפט א ייד מיט א בארד האבן זיי אים געשארן די בארד אויס חוזק און דער ערשטער קרבן דערפון איז געווען דאר שטאטישער חזן.

איצט האבן מיר מורא געהאט ארויסגיין אויף דער גאס, אבער נאכדעם ווי עס האט זיך געשאפן א ספעציעלער קאמיטעט, זענען מיר געווען געצוווּנגען אויך ארויסגיין אויף ארבעט היות עס איז באוווסט געווארן, אז ביי דער ערשטער פארזאַמלונג זענען מיר בכלל נישט געווען און נישט געגאנגען צו דער ארבעט.

די ארבעט איז באשטאנען אויסצוראמען אלע שפייכלערס ווו עס געפונען זיך יידישע סחורות און עס ארויפלאדן אויף וואגאנעס און אוועקשיקן קיין דייטשלאנד. עס האבן נישט געפעלט קיין מכות רצח בעת דער ארבעט אויף וועלכער עס האבן געהאט די אויפזיכט דייטשן און זייערע פוילישע געהילפן.

דעם 8-טן נאוועמבער פון זעלבן יאר האט מען ארום דריי אזייגער אונדז אריינגעשטופט אין מאגיסטראט אונטער שטארקע קלעפ און פון דארט געטריבן קיין שערפץ און פון דארט קיין

ווארשע מיט דער באן. אין ווארשע האבן מיר באקומען דעם נאמען "די ארויסגעטריבענע", און צוליב מאנגל אין פלאץ אונדז אריינגעשטופט אין די בתי מדרשים, נאכדעם ווי מען האט ביי אונדז אלץ צוגענומען. עס האט זיך אנגעהויבן א שווערער הונגער נויט און פיין. מענטשן זענען קראנק געווארן אויף טיפוס און אנדערע קרענק און קיין הילף איז נישט געווען. יעדן טאג זענען מענטשן געשטארבן אזוי אז עס איז אפילו נישט מעגלעך געווען צו באערדיקן זיי. וויינִיק דאס, האט מען נאך אין ווארשע געמוזט גיין צו שווערער ארבעט, היות די "ווארשעווער", ס'הייסט די וואס האבן זיך פארנומען דערמיט האבן אויסגענוצט די געלעגנהייט וואס מיר זענען אזויגערופענע "היימלאזע" און אונדז געשיקט צו דער געפערלעכסטער ארבעט.
כדאי צו באמערקן, אז עס האבן זיך געפונען יוגנטלעכע וואס האבן פארשטאנען די לאגע און זיך געגומען צעלויפן ווער וווהין עס האט געקענט. אנדערע קיין רוסלאנד און אנדערע ווידער אין פארשידענע געטאס ווי די יידן האבן, הגם אויך געלעבט אין שרעק אבער די אויסראטונג איז נאך דארט נישט פארגעקומען. איך מיט מיין ברודער אליעזר זענען אוועק קיין מלאווע, אבער אויך דארט האבן זיך אנגעהויבן פרישע צרות, וואס האבן אונדז נאכגעיאגט ווו מיר זענען געגאנגען.
אין געטא מלאווע, ווו עס האט געהערשט הונגער און נויט האט מען ארויסגענומען 50 מענטשן צווישן זיי אויך פון מיין שטעטל און זיי אויסגעשאסן. מיין לאנדסמאן זלמן-ברוך מאנדערשטיין ז"ל האט פאר זיין טויט געבעטן גאט ער זאל זיין די כפרה פאר אלע יידן און זאל שוין דער רבונו של עולם שיקן די ישועה - די ישועה איז אבער נישט געקומען. פון געטא מלאווע איז געקומען די אויסזידלונג קיין אוישוויץ-בירקענאו, די אזויגערופענע נייע פלאנעטע פון צרות.
אין אוישוויץ-בירקענאו האב איך געזען פאר מיינע אויגן די טויט-קאמערן און וויאזוי עס ווערן פארגאזט און פארברענט טויזנטער יידן. מיר זענען געשלאפן צו 10-12 מענטשן אויף א פריטשע. מיר זענען געלעגן איינער אויפן אנדערן און אויב עמעץ פון אונדז האט זיך געוואלט אויסדרייען האבן אלע געמוזט דאסזעלבע טון אזוי ענג איז געווען דאס ארט.
דאן האבן זיך אנגעהויבן די "אפעלן". מיר לויפן פון די פריטשעס. דא לויפט אלץ. מען פירט אונדז צו צו א שייער. דער שייער ווערט געעפנט און מיר דערזעען דארט פיל טויטע קערפערס. מען הייסט אונדז ארויפשליידערן די קערפערס אויף א מאשין און זיי אפפירן צו א טיפן גרוב ווו די טויטע קערפערס זענען פארברענט געווארן. אט דער שייער האט זיך געפונען ארום פיר הונדערט מעטער פון אונדזערע באראקן. ביים "אפעל" ווערן מיר געשטעלט צו פינף אין דער ריי. צומארגנס פיר אזייגער פארטאג ווערן מיר ווידער אויפגעוועקט דורך געשרייען און ווידער דיזעלבע ארבעט. לויט דער דייטשער "ארדענונג" דארף א"העפטלינג" זיך אויך "אויסליידיקן" אין א "טואלעט", וועלכער איז באשטאנען פון א לאנגער גרוב און ארום טויזנט קאצעטלער באזעצן די גרוב און אלע צוזאמען מוזן "זיך אויסליידיקן". טרעפט, אז עס פארפעלט אן ארט און עס קומט דער "קאפא" אדער "אונטערקאפא" - ווארפט ער אריין עמיצן אין גרוב וואס איז פול מיט טינוף און זעצט זיך אויף זיין ארט. יענער קאצעטלער ווערט פארשווימען אין דער "צואה" און ווערט ארויסגעשלעפט און פארברענט.
אזוי ציען זיך טעג, וואכן, חדשים. מענטשן ווערן פארגאזט, האלב-טויטע קערפערס ווערן אפגעפירט צו די ברענענדיקע גריבער. אנדערע האלב-לעבעדיקע ווערן געשליידערט צום טויט.
עס איז שווער צו שילדערן מיט ווערטער אדער באשרייבן בעתן צוקוקן זיך צו דער אכזריות פון

„מענטש-צו-מענטש”, וואס איין חיה פון זעלבן מין וואלט עס נישט געטאן... נעמען האלב-לעבעדיקע מענטשן און אוועקלאזן מיטן רויך. דאס געוויסן לאזט נישט רוען צוקוקנדיק זיך צו אט דער בעסטיאלישער ארבעט פון די ס.ס.-לייט און זייערע געהילפן. דער מענטש ווערט פארשטיינערט, אנמעכטיק, טראכט ווי אזוי איבערקומען דעם דאזיקן גיהנום קיין שום מענטשלעכע פאנטאזיע וואלט אין נארמאלע צייטן נישט פעאיק געווען צוטראכטן אזעלכע אכזריותן, אבער דאס אומגלויבלעכע איז אין אוישוויץ-בירקענאו א פאקט. איך בין אן עדות, א שטומער עדות צוקוקן צו דעם וואס קומט פאר אויף דער דאזיקער „פלאנעטע”.

אט קומען אן נייע טראנספארטן, פון סאסנאווצע אדער פון בענדין. זיי ווערן געבראכט אין וואגאנעס פאר בהמות. די מענטשן אטעמען קוים. צעבראכענע אלטע לייט, קינדער, קראנקע און דער „מלאך המות” מענגעלע שטייט מיט זיין שטעקעלע און קאמאנדירט בלויז: „רעכטס לינקס” - ווער צו ארבעט און ווער צו די גאז-קאמערן. עס שוידערט בלויז ביים געדאנק.
איך ארבעט אין „אויפרוימונגס-קאמאנדע”. יעדער צוויי קאצעטלער נעמען די טויטע קערפערס און לאדן עס אן אויפן טויט-וואגן וועלכער ווערט אפגעפירט צו די ברענענדיקע גריבער. אויך מיין ברודער אליעזר איז מיט מיר. מיין גאנצע משפחה איז אומגעקומען און בלויז ער, מיין ברודער איז מיר געבליבן. ליידער, שוין נאך דער באפרייאונג, קומענדיק אין לאנד איז ער צו 61 יאר געשטארבן און געבראכט געווארן צו קבר ישראל, א ליכטיקן גן עדן זאל ער האבן, מיין טייערער ברודער, וועלכער האט דורכגעמאכט מיט מיר אט דעם אוישוויץ בירקענאו-גיהנום, האט דורכגעמאכט מיט מיר דעם גאנצן יסורים-וועג.
איך וויל דא דערציילן א שוידערלעכן פאקט פון יענע טעג וואס האט איבערגעלאזט אויף מיר א שרעקלעכן רושם און גיט מיר נישט קיין רו ביזן היינטיקן טאג.
איין טאג איז אנגעקומען א טראנספארט מיט האלב-לעבעדיקע געטא-יידן צום אויסראטונג, צווישן זיי איז געווען א זעקס אדער זיבן יאריק שיין בלאנד מיידעלע. דער קאפא היינץ א ייד פון עסטרייך, איז צוגעגאנגען צום ס.ס.-אפיציר, וואס האט אויפגענומען דעם טראנספארט און געבעטן מען זאל נישט שיסן דאס מיידעלע, וועלכע האט פארשטייענדיק איר לאגע און ווו זי איז געבראכט געווארן, געגומען זיך באהאלטן ביים „טויט-וואגן”. דאס מיידעלע איז אבער ארויסגעזעצט געווארן אויפן וואגן פון די טויטע קערפערס און ווי נאר דער וואגן איז אנגעקומען צו די גריבער האט זיך געעפנט די „קלאפע” און זי איז צוזאמען מיט די טויטע קערפערס פארברענט געווארן לעבעדיקערהייט. הגם עס זענען שוין פארביי יארן, טרעט נישט אפ דאס געשטאלט פון מיידעלע פון מיינע אויגן. איך זע זי לעבעדיק אין חלום און וועק זיך אויף אין שוויס און שרעק. איר געשטאלט גייט מיר נאך פוסטריט. זי קומט מיר שטענדיק אין חלום און איך וועק זיך אויף אין האלוצינאציעס.
אין משך פון מיין זיין אין אוישוויץ-בירקענאו האב איך זיך באמיט ראטעווען פאמיליעס וואס זענען געבראכט געווארן מיט קינדער אויף זייערע ארעמס און באשטימט געווען גלייך צום טויט, ליידער איז עס מיר אבער נישט תמיד געלונגען.
יא נישטא היינט מער קיין יידיש שטעטל זשוראמין. נישטא קיין שולן, קיין יידישע יוגנט. קיין יידישע תפילות הערן זיך נישט מער פון בתי-כנסת. קיין יידישע חתונות. אלץ איז פארוואקסן מיט קברים, טויטע עדות אז עס איז אמאל געווען דא א יידיש לעבן וואס האט פולסירט מיט פרייד און האפנונג. נישטא דארט מער קיין יידישע פארטייען. קיין חסידים-שטיבלעך ווו עס

האבן זיך געטראגן די תפילה-דיקע נגונים פון חסידים, פון תלמידי חכמים, וואס האבן נישט געפעלט אין שטעטל. איצט ווילן די זשורמינער שרידי השואה שטעלן א מצבה אונדזער יידישע אומגעקומענע שטעטל. דאס וועט זיין דער אייביקער אנדענק, אז עס איז געווען א יידישע שטאט, א שטעטל וואס וועט מער קינמאל נישט זיין.

עס איז שווער אלץ צו באשרייבן, ווי אין אקדמות שטייט"ווען אלע טייכן זאלן זיין טינט און אלע הימלען פארמעט, וואלט נישט געקלעקט צו באשרייבן דאס וואס עס איז פארגעקומען אין אונדזער יארהונדערט". דורך רוצחישע הענט פון א פאלק וואס האט זיך גערעכנט אלס קולטורעל פאלק און געהויבן די הענט פאר א רוצח כדי אים ברענגען צו דער מאכט און אין דער ערשטער ריי פארניכטן דאס יידישע פאלק. ער האט עס נישט דערלעבט. דאס יידישע פאלק לעבט ווי אונדזערע חז"ל האבן געזאגט: נצח ישראל לא ישקר!
חבל על דאבדין ולא משתכחין!
אלוהים ינקום את דם הקדושים!

די ברונע פין מיין זיידע

מענדל בראון

נאך 50 יאר פארלאזן מיין שטעטל ז׳וראמין, ווייל די דייטשן האבן אונז אידן ארויסגעטריבן, שטיי איך יעצט ווידער ביי דער ברונע, וואס מיין זיידע ישעיהו דראבינער (פרוסאק) האט געלאזט אויסגראבן. מיר האבן יעדן טאג געשעפט פין איר וואסער, איך שעפ אן וואסער און מאך א ברכה מיט מיין מויל. איך הער ווי די ברונע הייבט אן רעדן "ויפתח אדוני את פי המים" און פרעגט מיך פארוואס קומט מיר אזא שטראף? צו האב איך נישט געגעבן גענוג וואסער פאר די שטאט אידן?

א האלבע שטאט אידן האבן געטרינקען פין מיר וואסער, יעדער האט געמאכט איבער מיר א ברכה און איך בין געווען צופרידן. אזוי ווי דער איד איז אויפגעשטאנען, האט ער גליך געוואשן די הענד ווען ער האט געזאגט "אשר יצר" דאן איז ער געגאנגען דאווענען און צום עסן, צום בענטשן, צו מנחה, צו מעריב און צום שלאפן. וויפיל ברכות האט מען איבער מיר געמאכט יעדן טאג?

און אז ס׳איז געקומען פסח האט מען מיך געהיט אז כ׳זאל נישט ווערן חמץ׳דיק. ערב פסח האט מען ביי מיר געזינגען "הלל" און איך האב געגעבן וואסער פאר אלע און איר האט געמאכט איבער מיר ברכות. נאך אין די גוטע צייטן האב איך געהאט טענות צו אייך, ווייל אלע האבן געזאגט, אז מיין וואסער איז ווי וויין און געמאכט האט איר די ברכה "שהכל נהיה בדברו". אויף דעם וויין איך, וואס די משפחה האט געזאגט דאס איז וואסער און איר האט געמאכט די ברכה " בורא פרי הגפן" און נישט פארקערט. איך האב גענומען אלעס פאר ליב. אידן האבן געטרונקען פין מיר וואסער וויפיל זיי האבן געוואלט. יעצט איז אוועק 50 יאר און קיינער קומט נישט צו מיר נעמען וואסער אויף צו מאכן א ברכה און הערן א אידיש ווארט. יעצט ווען ביסט יא געקומען נעמען וואסער און מאכן א ברכה האסטו פארגעסן מאכן א

"שהחינו" ווייל 50 יאר האסטו נישט געטרונקען פין מיין וואסער האסטו געמעגט זאגן "שהחינו". און יעצט וויפיל יובליס יארן וועל איךווארטן ביז סיוועט קומען א איד נעמען פין מיר וואסער און מאכן א ברכה. איך בין דאך געווען די אידישע ברונע. איך וויין און מיינע טרערן טרינקען פרעמדע און זיי ווייסן נישט אז זיי טרינקען טרערן-וואסער. גאט פארוואס האסטו מיך מיט דיין פאלק ישראל אזוי געשטראפט.

א דין תורה מיט גאט

מענדל בראון

איך מנדל בן יצחק משה וויל איין דין תורה מיט דיר גאט האבן.
פארוואס האסטו, אומגעבראכט 6 מיליון יידען צוזאמען מיט אונזער שטעטל זיוראמין? וואס האסטו געזען שלעכטס אין דיינע יידען? ווי ביזט געגאנגען האסטו געזען יידשקייט, בתי מדרשים, ישיבות. מען האט גערעדט יידיש. די לופט איז געווען אנגעזאפט מיט יידישקייט. די גויים האבן געוווסט דאס עם איז שבת, פסח, שבועות, ראש השנה, יום כיפור, סוכות. ווי ביזט געגאנגען שבת, יום טוב, האסטו געזען די שבתדיקע ליכט ברענען אין די גוים האבן געווסט אז סיאיז שבת ביי יידען. היינט ווייס קיינער פין קיין שבת אין יום טוב. פין דיינע בתי מדרשים האסטו געמאכט מאגאזינען, די הייזער פון דיינע הייליגע ספרים האסטו געמאכט צו שאנד אין שפאט קיינער ווייס פין יידישקייט. אלעס איז פארגעסען. איך דו גאט מאכסט פעלערן. האסט געמאכט א מבול פון וואסער. דאן האסטו געזעהן דעם פעלער וואס האסט געמאכט. האסטו געמאכט דעם רעגן-בויגן אז זאלסט זיך דערמאנען, זאלסט נישט מער קיין מבול ברענגען. ביסט א גרויסער דיפלומאט און "הכל יכול" אין האסט געמאכט פייער און פארברענט 6 מיליון יידען מיט די ווערטער "שמע ישראל". האסטו געזעהן דעם פעלער, וואס האסט געמאכט, האסטו עם גוואלט פארגיטקן, און האסט אונז געגעבן די מדינת ישראל. און יעצט לאזטו אונז אויך נישט לעבן בשלום. יעדען טאג מאכסטו אונז פרישע צרות. פאר וואס? ווייל מיר האלטן זיך אן דיר.
קוק אראפ אין זע, ווי מיר האלטן דיין שבת און יום טוב. מאך איין שפאציר ערב שבת וועסטו זען ווי אין יעדען הויז איז געצונדן די שבת ליכט. דיינע יידן געהען און בית כנסת דאווענען און מען פילט איבעראל דעם שבת, יום טוב, אלעס איז שבתדיק. די לופט איז מיט קדושה פין שבת אפילו דער וואס האלט אויף דאס געשעפט אין שבת פילסטו דעם פארדרוס פין דעם ייד. ער טראכט זיך, אוי גאט פארוואס האסטו מיך געשטראפט מיט אזא שווערע פרנסה וואס איך מוז שטיין אין געשעפט און זארגן פאר מיינע קינדער, איך וויל אויך זיצן ביים שבת ידיקן טיש און עסן צוזאמען מיט מיין משפחה. אויך דער וואס פארט צום ים טוט ער דאס פאר עונג שבת. גאט וואס ווילסטו פין אונדז האבן ווי לאנג זענען מיר מחויב צו ליידן פאר דיר. עס מוז נעמען אן ענדע און אויב דו ווילסט אונדז נישט מער, דאן מאך נאך איין מבול און מעק אונדז אפ פון דער ערד, מיש אונדז אויס מיט אלע פעלקער. סוועט נישט זיין מער קיין "אתה בחרתנו". דאן וועסטו ווידער חרטה האבן, אבער סוועט שוין זיין צו שפעט. קיינער וועט מער

נישט זאגן "שמע ישראל". דעריבער פערלאנגען מיר פון דיר מאך א סוף צו אונזערע צרות און לאז אונדז לעבן בשלום אין מדינת ישראל. מיר וועלן זיך האלטן אן דיר און דו וועסט זיין א גאט פאר אונדז.

קינדער-זכרונות

תרצה ליסטופאד

זיוראמין א קליין שטעטל ווי עס האבן געלעבט אריבער 300 יידישע פאמיליעס, סירוב זער פרומע, פין אלע סארטן רביים, מיין פאטער ז"ל איז געווען א גרויסער אנהענגער פון אלכסנדר רבין. שווער געווען זיך ארויסצורייסן צו א בעוועגונג, מיט א פרייען פאר אונז פארשטאנד. די ערשטע וואס האבן זיך גרופירט, זענען געווען א גרופע אמאטארן, וועלכע האבן אין פריוואטע הייזער געלערנט די קונסט פין טעאטער פארשטעלונג מיט די כוחות פין פרץ גוטנבערג, די ברידער ראקאווער אויך האבן אנטייל גענומען נתן נייגורק, לייזער דראגאן, יוכבד ליסטאפאד, הענע שקלאר חנה איידל צייטאק א.א. זיי האבן אונדז באשאנקען מיט חשוב'ע פיעסן, ווי דער "דיבוק" פין אנסקי, "דער פאטער" פין סטרינדבערג "דאס גרויסע געווינס" פון שלום עליכם און פיל אנדערע. זיוראמין האט נישט געהאט קיין פאסיקן זאל, האט מען צייטווייליק פארגעשטעלט אין א שאפע (צריף) פין די פייערלעשער. געווען דארט א שווערער ברודיקער צוגאנג, אבער עס זענען געקומען מאסן בעזוכער, וועלכע האבן מיט פרייד בעדאנקט די אנטייל-נעמער מיט הייסע אפלאדיסמענטן. ווען ס'האט זיך געעפנט די פרץ ביבליאטעק, דער באראכאב קלוב, פארשידענע פארטיי-גרופן ווי "בונד", ציוניסטן רעכטע און לינקע, האבן מיר א גרופע פארטראכט נישט צו פירן קיין פארטייאיש לעבן. מיר האבן זיך ארגאניזירט אין די מארגן שעהן פין 6 אדער 7 אויף דער פרייער לופט, ווייל ווי בעקאנט האבן אין אונזער שטעטל געוואקסן פולביימער מיט פרוכט און מיר האבן דארט געלעזן אלע סארטן צייטונגען כדי צו האבן א באגריף וועגן לעבן אין לאנד און אויסלאנד. אין די דיסקוסיעס האבן אלע אנטייל גענומען. אונזערע רעפרעזענטאנטן זענען געווען אריה קענדזיער ישראל משה ליסטאפאד, פ. אוסטראביץ א.א. אויך האבן מיר דיסקוטירט איבער געלעזענע ביכער. שפעטער זענען א טייל פין אונזערע חברים אוועק קיין אויסלאנד און אנדערע זענען אריבער צו די פארטיי-קלובן. קולטורעל האט די יוגענד אין אונזער שטעטל פארברענגט אינטערעסאנט. די ביבליאטעקן האבן ארגאניזירט פארלעזונגען פין חשוב'ע פרעלעגענטן ווי זרובבל פין פ.צ. לינקע, ליטעראַרישע: שניידערמאן, מאלקין א.א. אין די פרייטאג אוונטן זענען פארגעקומען פארשידענע פארלעזונגען, קעסטל-אוונטן און אפילו טענץ. די יוגענד אין אונזער שטעטל האט געלעבט פריילעך און אינטערעסאנט. די יוגענד פון השומר הצעיר, השומר הלאומי האבן פריילעך געמאכט מיט די הורה טענץ. אויך פין די רעליגיעזע קרייזן זענען געווען ארגאניזירט אפילו אן אייגענע צייטונג ארוסגעגעבן. אין יאר 1939 ווען עס זענען אריין די היטלער רוצחים איז געווארן א גרויס אונגליק א תהו ובהו אין אונזער אונפארגעסלעך שטעטל זיוראמין פאר אונז יידן. מיין פאמיליע איז געווען זער א פערצווייגטע, איז פין איר זעלטן ווער לעבן געבליבן.

ס'איז אין דער יידישער ליטעראטור פיל באשריבן געווארן פון דעם היטלער הפקרות געגן יידן, ווילט זיך מיר אבער בעשרייבן א פאקט וואס כ'קען נישט פארגעסן, ווען די רוצחים האבן אוסראבירט אונזער געשעפט האט זיך פערשפרייט א קלאנג אז דער מאגיסטראט בעצאלט פאר די סחורה לויט א קבלה. מיין מוטער האט זיך געוואנדן צו איינעם פין היטלער- דייטשן ער זאל איר געבן א קבלה "יא ואהל" האט ער געזאגט און געגעבן א קבלה. מיין מוטער קומט אהיים א צופרידענע מיטן צעטל אין האנד. וואס אבער איז געשריבן צום סוף, צאלבאר אין פאלעסטינא. פארשאלטענער יעקע ווי האסטו געוווסט אז טאקע אין ישראל און נישט און פאלעסטינע וועט איינער פון אייערע גרויסע רוצחים אייכמאן באצאלן מיט זיין הינטיש לעבן. דאס לעבן אין ישראל איז פיל ליבער צום הארצן און נשמה הגם דאס לעבן אין זיוראמין איז געווען שווער, דאך, קינדער און יוגענד זכרונות קען מען נישט פארגעסן, עס בלייבט ליידער נישט מער ווי צו דערמאנען. זכרונם לברכה.

זכרונות

ניחטשע קירשענבאום שווארצווארט

ווען זיוראמין געדענק איך נישט צו פיל, ווייל איך בין נאך געווען זער יונג ווען איך בין ארויסגעפארן פון פוילן. אבער דאך זענען ביי מיר געבליבן אין מיין זכרון עפיזאדן וועלכע באגלייטן מיין גאנץ לעבן. די ביבליאטעק, די ארגאניזאציעס ווי מיר פלעגן זיך אלע טרעפן און פארברענגען צוזאמען, עס איז געווען א געזעלשאפטלעך לעבן לויט די באגריפן פון יענע צייטן. און עס קריצט זיך אויך איין די פיינטליכע באציאונג פון דער פולישער באפעלקערונג לגבי די יידן. דאס באיקאטירן די יידישע געשעפטן. שלאגן די יידן ווען זיי זענען געגאנגען פון שול, רייסן זיי ביי דער בארד.
איין עפיזאד וואס גייט מיר נישט ארויס פון זכרון, ווען דער דירעקטאר פון שולע האט געהאלטן א רעדע דעם 3 מאי אויפן מארקפלאץ און צווישן פארשידענע פראזן וואס ער האט געזאגט האט ער אפן געזאגט, אז אין אלע ווינקלען שטיקט אונדז, יידן דארפן פארלאזן פוילן.
אין יאר 1936 איז מיין שוועסטער רבקה געפארן צום פאטער קיין אורוגואי, אין 1937 בין איך מיט מיין ברודער אברהם אויך ארויסגעפארן פון פוילן קיין אורוגואי צו אונדזער פאטער איציל און שוועסטער רבקה. אין זיוראמין זענען געבליבן אונדזער מוטער הענע בלימה און ברודער בנימין.
זיי האבן געהאט אויספאדערונגען אבער ליידער טראץ אלע באמיונגען האבן זיי נישט באקומען די ערלויבעניש ארויסצופארן. אלע טירן זענען געווען פארמאכט פאר יידן.
ווען מיר זיינען ארויסגעפארן פון פוילן האט מען שוין געזען די שווארצע וואלקנס, וואס האבן ארומגענומען די פוילישע יידן, דעם אנטיסעמיטיזם אין די הענט האט מען געפילט אויף טריט און שריט. ווען מיר זיינען אונגעקומען קיין אורוגואי אין די שטאט מאנטעווידעא האט מען זיך אונגעטראפן מיט א נייע וועלט, א אנדער לעבן אויף אלע געביטן, וואס אין זיוראמין האט מען

ניסט געקענט. א גוטע באציאונג פון מענשט צו מענשט, גוטע באדינגונגען, א קולטורעל און פריי, שיין לעבן אויף אלע געביטן. די גאנצע צייט האבן מיר באקומען בריוו פון אונדזער משפחה און באקאנטע. אין די לעצטע בריוו האבן זיי געשריבן אז זיי באקומען נישט די ערלויבעניש ארויסצופארן. עס איז אונדז געווארן טרויריג אויף דעם הארצן, זיי האט פארכאפט די מלחמה. בלויז נאך א קורצע צייט נאכן אויסברוך פון קריג האבן מיר באקומען פון זיי בריוו און שפעטער נישט מער געוווסט פון זיי. און זיי זיינען אומגעקומען מיט אלע צוזאמען דורך די מערדער. מיט זיי צוזאמען איז אויך אומגעקומען אונדזער קוזינע חיה שרה און בערל קורצמאן, און חיה פייגע און טוביה פעדרא מיט די משפחות. איך וויל אויך ספעציעל דערמאנען אונדזערס א שכן יעקב משה מגלא, א איד א תלמיד חכם וואס מיר האבן די משפחה זער ליב געהאט. עס איז נישט דא ווו אפילו פאר זיי א בלום אוועקצולייגן.
פוסט און ליידיק מיט א ווייטיק אין הארצן איז געווארן ווען מיר האבן זיך דערוווסט, אז קיין זכר איז מער נישטא פון קיינעם, מען מוז זיך אנהייבן צוגעוויינען מיט די טרויריקע ווירקלעכקייט. עס איז שוין געשריבן געווארן א סאך פון דעם אומגעבראכטן יידנטום אבער עס איז נאך אלץ נישט אויפגעשטאנען דער קינסטלער וואס זאל עס קענען אזוי ארויסברענגען ווי מיר אלע איבערגעבליבענע פילן דעם פיין און ווייטיק.
יעצט שטייען מיר פארן אנמערקן די יאר צייט זינט די פארניכטונג פון די זיוראמינער יידן, און מיט דעם טיפן גלויבן אז דאס טאר נישט פארגעסן ווערן די תקופה.
און אז עס טאר זיך נישט איבערחזרן דאס וואס איז געשען אין הייליקן אנדענק פון די אומגעקומענע קדושים.
היינט געפינען מיר זיך אין ישראל מיט אונדזערע משפחות

יזכור ווערטער

אוויף דער אזכרה אין ניו-יורק 1990

יעקב בראף

אין אט דער שטורמישער צייט, ווען די וועלט איז פאראייניקט קעגן דעם טיראן פון באגדאד וועלכער דראט אויך אמצובערענגען ישראל. אין אט דער וונדערליכער צייט ווען טויזנטער יידן פון רוסלאנד זענען עולה קיין ישראל.
קומען מיר זיך צוזאמען אין בענקשאפט און טרויער דערמאנען אונדזערע נאנטע וואס זענען שוידערלעך אומגעבראכט געווארן דורך די דייטשן ימ״ש. מיר, וואס זענען פול מיט נסים, און דער גרעסטער נס, וואס דער שוידערליכער חורבן האט נישט צעשטערט אין אונדז, די ליבשאפט און גלויבן אין לעבן. מיר זענען פול מיט פרייד וואס עס איז דא א יידישע מדינה, ווו יידן קענען קומען אהיים און ווערן אויפגענומען מיט ליבשאפט ווי שוועסטער און ברידער. מיר געדענקען ווען שיפן מיט יידן וואס האבן זיך געראטעוועט פון די דייטשע תלינים האבן געוואנדערט איבער ימים: און קיין שום לאנד האט זיי נישט אריינגעלאזט. מיר געדענקען, ווען צוויי הונדערט יתומים האבן זיך געבעטן ביי דער גרויסער ענגלישער מלוכה מ׳זאל זיי ארייגלאזן און ראטעווען פון די דייטשע הענקער האט מען זיי געענטפערט, אז ס׳איז נישטא פאר זיי קיין ארט און ווען דער יונגער לאנדאנער רב האט זיך געבעטן אז ער וועט זיי איינארדענען אין זיין פריוואטן הויז איז מען געקומען מעסטן צי ס׳וועט זיין ארט פאר אלעמען, אז קיין איין קינד זאל נישט פאלן צו לאסט דער מלוכה.
אין ירושלים האט געווינט א גרויסער העברעאישער שרייבער, וואס האט באקומען די נאבעל פרעמיע, פאר זיינע וואנדערליכע מעשה׳לעך פון זיין היים-שטעטל בוטשאטש. וואונדערט זיך עגנון אין דער גמרא, וואס זאגט ״אין שמחה אלא בבשר״ עס איז נישטא קיין פרייד נאר מיט בשר? די מערסטע יידן פון בוטשאטש, ווו פון זשוראמין, האבן נישט געהאט קיין בשר און טיילמאל האט אויך אויסגעפעלט ברויט, נאר עס איז געווען א סך שפרודלדיקע פרייד. סאנעס און הענע פעסעס רבקה׳לע איז אלט געווען פיר יאר. זי האט געטאנצט און געזונגען יידישע לידער און פול געמאכט די שטוב מיט פרייד. ווען מ׳האט געמאכט רעפעטיציעס ביי סאנען אין הויז לייוויקס ״קייטן״, פינסקערס ״דער אוצר״, האט דאס קינד געקענט אלע העלדן און געזונגען די לידער.
און ווען זי האט געזען דורכן פענסטער דעם זיידן וואס האט זיך פארבענקט נאכן אייניקל, האט זי געגעבן א געשריי: ״חברה טוט אן די היטלען, דער זיידע גייט״ אט די טייערע יידישע קינדער, זענען געווען די ערשטע אומצוקומען פון דעם דייטשן רוצח. און די מערדער ווילן מ׳זאל זיי פארגעבן, מ׳זאל זיך פרייען מיט זייער פאראייניגונג. די שטראף פאר זייערע פארברעכנס איז נאך נישט געקומען.
אלע יידן פון שטעטל זענען דאך אלעמען געווען נאנט. מיר האבן צוזאמען געלערנט אין חדר. אין בית-המדרש, פארברענגט דארט א סאך טעג און נעכט, אטייל האבן געלערנט ביי ר׳ אברהם ליב קרול, ביים רב בן-ציון אברהם בלומבערג. עס ווילט זיך דערמאנען נעמען. איך טראכט א סך וועגן זיי. מיין עלטסטער ברידער חיים-מרדכי איז געבליבן מיט די עלטערן און מיין שוועסטער צביה אין ווארשע. האט מיר געשריבן יחיאל אינדאר דיין ברודער איז א געווען צדיק וואס ער האט אלץ געטון פאר דיין פאטער׳. קען איך מיר קוים פארשטעלן די געפארן

וואס ער האט אדורכגעמאכט, ביים זוכן א שטיקל ברויט, א באהעלטעניש אין יענע גרויליכע טעג.
איך געדענק דעם שוחט רייטשיק, ווען פיניע רייטשיק האט חתונה געהאט מיט שרה טייטלבוים, האט דער שוחט געוואלט זיין מיט מיין פאטער אויף דו, ווי סיפאסט פאר מחותנים האט ער אים נאכגעזאגט א ווארט פון זיין אמשינאווער רבין: "השמר לך פן תעזוב את הלוי" היט דיך זאלסט זיין אוף דו, טאמער וועסט פארלאזן די נאנטקייט.
ר' חיים-ליב האט געארבעט שווער מיט האק אין מיט האמער מיט היבעל און זעג. און די זעג האט ווי א פידעלע אין זיינע הענט געשפילט "מיין זון יהושע וואקסט א רב, וואקסט א רב".
ר' איציק קלמן האט געשלעפט שווערע פעק פון דארף צו פארדינען אויף חיונה, נאר זיינע פיס זענען אים לייכט געוועזן: "מיין זון זלמן איז א בן-תורה"...
די ליבשאפט צו לערנען איז געווען ביי א סך זשוראמינער יידן.
מיר האבן געהאט יידן לומדים, וואס האבן זיך געפרייד מיט א בלאט גמרא, בעלי-מלאכות וואס האבן זיך געפרייד מיט א יידיש ליד... מיין ברודער סאנע (נתנאל) האט ליב געהאט צו זינגען דאס ליד: "ווו נעמט מען זאג, די כוחות פון אמאל אין פייער גיין און גאט פון דארטן בענטשן". האט מיר דערציילט מענדל בראון, וואס איז געווען צוזאמען מיט סאנען אין אוישוויץ, אז איידער מ'האט אים אומגעבראכט איז סאנע אראפ פון דער פריטשע און געדאוונט מנחה... ווו האט ער גענומען כוחות אין פייער גיין און גאט פון דארט בענטשן?
אונדזערע זשוראמינער יידן זענען אומגעקומען ווו נאר דער דייטשער הענקער האט געשטעלט זיינע רוצחישע פיס, אין אלע טויט לאגערן און אויך אין פאנאר און באבי-יאר.
שבתאי א מתמיד אין בית-המדרש, איז געווארן א שוחט אין א שטעטל האט געבעטן מיינעם א באקאנטן: אויב ער וועט איבערלעבן און טרעפן א זשוראמינער, זאל ער אים איבערגעבן ווו ער איז אומגעקומען.
מיר דערמאנען זיי אלע מיט יראת-הכבוד מיט בענקשאפט און טרויער.

among them. I just didn't have the energy to pull them anymore. When it got dark, I got up and went to a barrack. I could go to any barrack, as they didn't count us anymore. We were full of lice. We were able to just push it off our bodies with our hands. We hadn't washed ourselves since Auschwitz. In about a few days, which was April 15, in the afternoon, the British tanks arrived at the camp and we were freed. We were free, so went into the magazines that had food and clothes. We broke up the wood that were in some of the barracks that had beds. We made fires outside and cooked some potatoes. We took bread and water and cooked in into a soup. The British gave us some cookies pork and beans, which were in cans. The next day they made all the Germans from the town come and clean up the camp and remove the bodies to a common grave.

They separated the very sick people who had typhus (typhoid fever) from the other people. They burned down the barracks. They were all infested with disease and germs. We were then taken in trucks to another camp about a mile away. They were very clean camps. I think the German military quarters were there. The British then opened a kitchen for us and then food was plenty. We could get as much as we wanted.

Slowly, I started to recuperate. We were free to travel now. We started to meet with other people looking for survivors. We were looking for family, friends and relatives. A committee was set up to try to help with this. We gave our name, age, where we came from and other information that might help us find one another. I went into a house where some women were living. We were talking about where we came from. I mentioned that I came from Mlava. One of the young women mentioned that she met two young men who came from Mlava. She mentioned their names. one was Fishel and the other Mottel. They also left a picture. I saw the picture and recognized my cousin Mottel and Fishel was a friend. I was overjoyed to see that they survived.

Later I met another man from my home town. His name was Gershon Ryszov. We were very happy top see each other. We hugged and kissed. He told me he was going to live in a city called Marbourg, he gave me the address to where he was going. He told me to come to live there. To my surprise, I met my friend Fishel there when I went there about a week or two later. Fishel asked me to go back to Bergen-Belzen to bring the young woman Rifka, the one who showed me the picture of him. i went back and brought her back to marbourg.

I was also reunited with Mottel, later on. We moved in together in Marburg. Rifka and Fishel didn't marry. She married someone else. She lives here in the United States in Boston and has two sons.

Later we heard that my father's younger sister and her family survived. They were somehow in Russian territory. They were the family Orlich. They went there to take the grandmother and figured they would come back to Mlava. They couldn't get back. There was no transportation. The Russian government asked people to take a passport. People were aftaid to take one as they didn't know whatwould happen or if they could ever get back to their homes. Whoever didn't take a passport was sent to Siberia. The ones who took a passport remained. The Germans invaded in a few days. My brother and his family were there and they were all killed. I am the only one who survived in my family.

The Orlich family came to America later. I got a chance to see them in Germany, while I was living in Marbourg. I went there to visit them. I came to the United States in 1949.

kas. They were very mean and cruel. They made us carry about five bricks at a time and run with them from one place to another. If they didn't think we were fast enough, they beat us with their clubs and told us to run faster. Many men collapsed. They beat them even on the ground. Auschwitz was much cleaner than the other camps, but the beatings were very bad all over, in all the camps.

After being here a month, they made a transport of about five hundred people, of which I was among. We were transported to a place in Germany near Stuttgard. I think the name of the place was Eishtandt.

After being in this camp about three weeks I got an infection in my toe, which travelled all the way up my leg into my thigh. I couldn't walk, they had to hold me under the arms to help me walk. There was a Jewish doctor there, also an inmate, who treated it and said I was lucky to have caught it in time. He gave me pills and with a knife cut it open after a couple of days. He put gauze in to keep it open for draining. I stayed in camp for about a week. I didn't go out to work but worked around the kitchen.

In the next few days we were told that the camp would be shut down and we would be transferred to another camp. They separated the sick and weak from the well and able people. I was among the able, even though I still had the problem with my leg. I was able to walk but my leg still needed treatment. We arrived by railroad at a camp called Odruff. It was a big Concentration Camp. We had to go to work. After a few days, I found it hard to walk. The infection was getting worse, as it wasn't being treated. I was really scared. I didn't know what would happen to me. I went to the clinic. They didn't do much for it, except change the bandage. No treatment was given. After a few days, they approved of my staying in the hospital. They didn't do much of anything for the infection. It was good for me, as I didn't have to go to work. After a few days, they took all of us out of the hospital. We had to walk to the railroad and we were transferred to another camp. We rode in a commerical train. The time was about February 1945, nearing the end of the war. Riding in the train there were no seats and we were so many people, we couldn't even sit on the floor. I collapsed standing. I was weak from hunger and pain in my leg. Somehow I managed to sit down on the floor after awhile. We rode for two days. When we finally got off the train, we heard the name of the camp was Bergen-Belzen. It was a big Concentration Camp. This camp had no crematorium, so as they people died they just piled them on top of one another. The people died in mass quantity. When we got there, there was no place to lay down. We just were able to sit on the ground. It was so crowded, I couldn't even straighten out my legs. I sat by the door the next day. There I was able to move around a little. The weather was nice and warm by now. In the next few days there was plenty of room as the people were dying. No food was given and even if there was any, we couldn't get to it. I saw some food on the ground outside once, with a spoon I scooped it up and ate it, as I was so hungry. Somebody later told me that it was food that somebody had thrown up. From this camp we heard artillery nearby. We knew that the war was about coming to an end.

Everybody, including me, was sick with dysentery. People were just dying. We had to remove the dead from the barracks. We were so weak, that two men had to pull out each body. We tied a belt around the feet of the dead and we pulled them out. There were many barracks stacked very high with bodies piled on top of one another. In every barrack there were dead bodies.

One evening, before it got dark, as we were still pulling out bodies I just laid down

ness, from the beatings, from the cold and also from not having proper nutrition. I had to be helped in walking, as I just couldn't walk. We walked five in a row. The two men on either side of me held me under the arms or i would have fallen down. I absolutely had no more strength. After we got back to the barracks a "Landsmann" advised me to back to the clinic and so I did. The doctor asked me what was wrong with me. I told him I had no more strength and I couldn't work anymore. They took my number. The next morning I had to go out to be counted. Then I was sent back to the clinic, while the others went out to work. Before going out to be counted, they changed our clothes to even thinner ones than we had. They were like tissue paper. It ws freezing weather.

The night before I went to the clinic, I wished that I wouldn't get up the next morning. The suffering was so great. While we were at the clinic we had to walk around an S.S. doctor. He was standing in the middle and we had to walk around him naked. He looked us over and he selected three of us, me and two other men. We had to be taken away. The two men were crying bitterly. I wasn't crying as I thought it was the end and we would be taken to the gas chamber. I didn't care anymore. A truck came and it had a Red Cross on it. We were taken to Auschwitz Concentration Camp.

I was separated from the other two men. I was assigned to building number 28, which was a hospital. This place was clean. They gave me a brush to scrub myself in the shower. I couldn't scrub my head which had dried blood from former beatings. It hurt too much to scrub. I didn't get any food for about 48 hours. This hospital had mostly Christians.

One morning an S.S. doctor came in and asked in German. "Are there any Jews in here? "The one in charge said there is one Jew. He ordered me to come out in front. He looked at me and said for me to go back to bed. Later the inmates told me I was lucky as they took a lot of jews from the other buildings and all were sent to the gas chamber. We had to take our temperature everyday. I was normal but I rubbed the thermometer to make it rise higher. One morning they found out about it. They gave me two thermometers to put one under each arm and so they found out. Next day I was released from the hospital. I was taken to another block. The number on the block was 9A. The administrator of this block was very mean. He didn't cheat us with the food. He gave us what was allotted to us. On tuesdays and fridays he even gave us a little extra bread. We still had to watch out for the beatings, though.

The work was not so hard here. Day by day I started to get a little stronger. The weather started to get warmer. By now it was the summer of 1943. The transport with people kept coming in. They built four more Crematoriums. As we were working, we could see the trains go by. We saw the smoke coming out of the chimneys of the crematoriums. By 1944, in the summer, I was taken to another camp. It was a coal mine. The name of the camp was Yonnina. I worked the night shift. I was there less than a month, when a number of us were called back to Auschwitz. We were taken to a hospital building where they castrated us. They took one testicle from me. I was there about seven days. Then I went to another building and stayed there about two weeks. After, I was released and went back to work.

In the summer of 1944, Hungarian Jews arrived at the camp and the gas chambers. Mass transportation arrived night and day. Then came transports from Lodtz, Poland. After the summer, around October, we were transferred from Auschwitz to Shtuttof, near Danzig. The guards here were Ukrainian. They wore black uniforms with swasti-

ty dead people.
People were so depressed and sick, they felt they had nothing to live for. Around the barracks was a fence with electric wires. Many of the people just walked up to it, touched it and were electrocuted. I just didn't have the courage to do it. I knew there was no way out, but I still couldn't do it.
The women's camp was tight near ours. We could look through the fence and see them. Their heads were shaven. There were dead bodies lying all over. They came around with a truck and picked them up. One day one of my sisters saw me as I was looking toward the fence. She called my name. She told me that my other sister was very sick. She didn't know what was going to happen. In a few days the whole women's barracks was taken to the Gas Chambers and all were cremated.
My brother told me to stay in the front of the line when we lined up. Maybe it would be better there as the S.S. would look for younger and stronger men. we thought maybe they would transfer us to another camp. This was in the morning when we lined up to be counted. I was picked. We were always picked by numbers not by names. We had our number on the coat or jacket, on the left side of the chest. We were then taken into an experimental laboratory. They wanted to sterilize the men. They put some kind of electrical machinery on the male organs. Then we heard the noise of radiation. I didn't care at this point, as I didn't think I would live anyway.
The next time, as we were standing in line to be counted, after coming back from a days work my brother and I were in the front line. An S.S. guard picked my number and my brother's. He asked me how old I was and I told him I was eighteen. The next morning I was transferred to another barrack. My brother and I were transferred to the other barrack. There we went through a rectal examination. My brother was rejected as he had very bad diarrhea and he was not clean inside. I was accepted. My brother was sent back to our old barrack. I never saw him or my other brother again.
That afternoon we were taken out of this barrack. We went to another place where they issued us different clothers. They consisted of pants and jacket. They had stripes. We then had to walk to another Concentration Camp called Buna. This was about seven kilometers away. When we got there, they put us in a quarantined area for about two weeks. When we got there I had pneumonia. I had terrible lung pain. It got worse. They had a clinic and I went to it. They took my temperature, which was very high so they kept me there. I didn't go back to the barracks. They put compresses on my chest to get the fever down. I was there about ten days, which was a welcome relief for me as I didn't have to go to work. After that, I was transferred to another barrack. This was a convalescent one. I was there for about two weeks. After they released me, I went to a different barrack from where i was sent back to work. Even though I was still very weak and just skin and bones, they still sent me back to work. I was still just getting bread and soup for the day. Avery small portion of each. It was just enough to let us survive.
The next morning we were marched for about two miles to freight trains. This was surrounded by S.S. guards and German Shepherd dogs. The weather was freezing and we were dressed very lightly. It was brutal. We had to unload from the train cement and very heavy wires. It was construction wires. They made us work very fast. We were beaten by the S.S. guards and also by Kapos (the inmates). They beat me over the head, which began to bleed. I couldn't walk anymore. I was very weak from my ill-

them. In the second transport my brother, his wife and two children and my two older brothers, one married, one single and I were in this transport. We arrived after a couple of days in the middle of the night at a place called Berkenau. The S.S. guards started opening doors and shouting "Out, out". When we got out, we had to throw our luggage and everything else into a pile. Then they separated us. Men separate and women and children together. As we were walking, there was a German military men, I believe was Dr. Mengele. He was pointing with his finger to the left and straight ahead. As we went straight ahead, they told us to into a washroom. We had to strip, except for our shoes and belt. We had to remove all our jewelry and leave it there. Later we were given different clothes. The clothes didn't fit us properly. It was all just junk and rags. With red paint we had to draw a cross on the back of the shirt and down the side of the pants. It was about six o'clock the next morning by the time we were through with all this. No food was given to us through all this. This all took place outside the gate. As we entered the camp, we saw a big sign that said in German "Arbeit macht frei". An orchestra was playing as men were marching out the gate to go to work. The barracks we were assigned to was 15. Then they tatooed numbers on our arms, on the left arm. my number is 75170. When we got outside, there was an inmate whose name was Boxer, his number was 45000. He was so cruel and mean to us. He gave us a big speech about discipline and about what we can and cannot do. He picked five or six strong men to help him carry out his orders. The area where we slept was just three rows of wooden bunks. It was no bigger than a cage for an animal. We slept like a pack of sardines. We couldn't move. If one moved, the other had to move also.

In the evening we were given bread, which was supposed to last us for twenty four hours. They didn't even give us the amount we were supposed to get. They cheated us. If I would complain about it, I would just be beat up. By four o'clock in the morning, we were chased out of the barracks. As we were walking out, they handed us a bitter hot drink. It tasted so bad we couldn't even drink it. We had to line up and they counted us. The count had to match the list the barracks leader had. Then a group commander, who was called a "Kapo", picked about two hundred people and took us out to work. For every ten inmates, there was a foreman. This way he would have better control over the inmates. As we marched out, we saw and heard the orchestra playing.

We had to dig a very soft and muddy lime. The Kapo would beat us and so would the S.S. Guards. When we came back to camp at the end of the day, the orchestra was playing. You had to march according to the music. Then we had to line up again and be counted. When we got inside the barracks, they gave us a bowl with what they called soup. Then they gave us a small piece of bread. This was our meal for the day, till the next day. Life was miserable and depressing with no end in sight. One day Boxer beat up a man so badly. He threw him on the floor and stepped on him, on his stomach and throat, until the man died. I don't know why he did it, except that he was a very cruel man.

This was a Death Camp. As the days went by, people were dying from hunger and dysentery and beatings. We had no water to wash ourselves. We had lice on us. We slept in the clothes we wore all day. Every morning they took out the dead bodies and lined them up outside. Some people were too weak to walk and had to be helped out. We all had to get out of the barracks. Then all were counted together. They had to match the list the leader from the barracks had. Every morning there was about twenty five or thir-

out that they had arrested one hundred Jews. Among them were my two counsins, Jankel and Shlomo Goldberg. They were my mother's brothers sons. I went to work everyday. When I cme home one day, I was told that the hundred men they took were taken to a big field where a very large and long grave was dug. They separated the men into two groups of fifty each. Young men in one group and the older ones in another group. The older ones were told to tie up the younger ones in groups of five. They tied their hands and their feet. The older men watched as the younger ones were machine gunned down. They all fell into the common grave. All the Jewish people had to watch this cruel and heartless thing that the Germans did. My two cousins, the Goldbergs, were shot and killed.

My mother told me not to go into my uncle's house as their tragedy was so great. My cousin Toby, my uncle's daughter, was the only survivor in the family. She didn't want to stay there; she went to the Russian border and went to Russia. This was in the beginning of the war. Later the border was closed. She is now living in America. She has two married children and grandchildren.

One day they arrested all the Jewish police in the Ghetto. They claimed they weren't strict enough with the people. We had to build wooden gallows, where they were hung. This was done in the Ghetto, where we all had to come out and watch the hanging. We were the ones who had to move away the tables and they were hung. As we were running to go home, they opened fire with a machine gun and another twenty or more people were shot to death.

One day we were forced to go to a workers camp. An order came from the German Command. We were about four or five hundred people. This was originally a Russian prisoner of war camp. They were all killed. We found a common grave. The name of the camp was Nosijevo. This was in the summer, about July. This was an open camp. Three people tried to escape but were caught and hanged.

I was assigned to a group doing digging. I found it to be extremely hard to do. I just felt that I would collapse. I asked to be transferred to a different group. My foreman wouldn't do it. He wouldn't let me change. I had terrible itching on my body and hands. I told the German commander about it and he ordered me back to the camp. I went back and reported to a camp administrator who sent me to a barrack that had other people who were suffering from the same thing I had. Some were even worse. They kept us separated from the other people. After about four weeks, they gave us some medicine. After I healed, I was sent back to work. I didn't go back to the same group, for which I was very glad. By mid November the camp was dissolved and we were sent back to the Ghetto. A day or so before I got back, they had selected different groups of people and assigned them as to where they would go. They weren't allowed to take anything with them. My father, mother, and younger sister had to go to a certain place and stay overnght. There were a lot of people with them, about a thousand or more. My mother gave me a piece of pencil and paper and also to my older sisters and told us to write to let them know where we were after reaching our destination.

In the morning they were let out of the building where they slept. The German S.S. guards, with the machine guns, guarded them and they marched to the railroad station. All the relatives from my mother and father's side, young and old, were taken in that transport. In order to confuse the people, so they wouldn't know where they were going, they had a second transport. They were allowed to take whatever they wanted with

tened to him. I explained why he wanted to stay. He had plenty of food and a place to sleep. This was about April or May 1941.

She saw that I was just skin and bones. In about a week or two, I started to feel a little better. I got a pass so that I could live here legally. My brother Moishe worked in a town called Charnits. He worked with a group of men building a road. They would come to Mlava for a day or two on the weekend. On Sunday evening they would march back to the truck and go back to Charnits. my mother asked me to take Moishe's place. I ran to them while they were marching and told moishe that I would take his place, and so I did. After a few days work, we went to the barracks and were preparing to eat a little bread and some cheese when all of a sudden I blacked out. The boys took me outside to get some fresh air and revive me. I don't know how long I was out, but when I came to there was a man bending over me who lived in my home town. His name was Mylach Sklar. He lives in Israel now. He asked me if I remembered him and then he told me his name. I did remember his name, as my sister and his sister were friends. She always talked about him. He was a high school student at the time.

After a couple of weeks, we were transferred to another roadway to work. This place was within walking distance of Mlava. I worked there about a month, when I had an accident and cut my finger very deeply. I didn't to back to that job anymore and the Jewish Committee got me another job. One day a man smuggled in some food and he was caught. They built a hanging post and hanged the man in public. Everybody had to go out to see him. I worked for the rest of 1941 into 1942. All this was outside work. In the spring of 1942 my father and two sisters arrived from the Warsaw Ghetto. My mother told me to go see him. He was at his sister's house. The family's name was Rothstein. My father was very emotional when he saw me. He hugged me and cried and cried. I did too. The committee found us a large room so we could stay together. It was the spring of 1942 by now and my mother reminded herself that Simon would be thirteen by now and should be Bar mitzvah. She was still very heartbroken that he wasn't with us. I asked if they wanted me to go get him. My father said no. I said that if we survived the war, then he would also survive. If we didn't, then it didn't make any difference.

One day I came home and my father said that the Jewish police were looking for me and that I should report to them. I did and they arrested me and held me over. The next day they handed me over to the German authorities. We were about twenty men who were arrested. They put us in jail. I was there about two months having to go through very cruel treatment. By the time I got out it was June.

My uncle Avram Rothstein was making candy in his home. Somehow the German authorities found out and it was considered illegal to do. He was arrested and sent to Auschwitz. He was there about two or three weeks and the family was notified that he died. He died from beatings and starvation. This I found out later. He belonged to a group of very orthodox men called the Hevra kadisha. They buried the Jewish people who died. The Jewish Committee assigned his two sons to do the work my uncle had done. One afternoon we were told that the next morning all the Jewish people had to come out to the Square. Something was going to happen, but we didn't know what. We were scared. My cousins told my parents that my brother and I should go with them to help. We would stay overnight in the cemetery and we wouldn't be there in the morning as we didn't know what was about to happen. We went back in the afternoon and found

house where that nice Christian lady lived. She was the one who sewed on the yellos patches for us. She gave me food. She also gave me the yellow patches. Then I went back to the same Jewish house to try to see my brother. He wasn't there. They told me he went to a place called Zakroczym. I slept over that night. The next morning the trucks that were taking the people to work for the Germans smuggled me on the truck and took me to Zakroczym to meet my brother. There were Jewish people living there too. They gave us food, but we couldn't stay overnight. I didn't meet my brother as he had gone on further. My brother was in a place called Ploinsk. It was an open ghetto with a lot of Jewish people. I walked from Zakroczym to Plonsk for hours. It was evening by the time I got there. I went to the Shul there and met a lot of refugee people from my home town also. My brother went to work for some Christian family. He left word that he would come back every other day to check to see if I came back. He was expecting me. The next day my brother came around to check and I met him. He brought me a bottle of milk. He pleaded with me to let him stay where he was for awhile. He promised me that he would come to our destination Mlava, where our family was. I believed him. I understood how he felt because here he had a place to sleep and food to eat.

I couldn't walk anymore. I was too weak. I needed some kind of transportation. I was told to go to the Jewish Committee. The head of the committee was a man from my home town. His name was Yoyna Fuchs. I met him and pleaded with him to get me transportation, so he did. I didn't have any money. I went from house to house to beg for money. One of the doors I knocked on was opened by people who lived in my home town. I was so ashamed at having come to this, begging for anything. I tried to run away but they grabbed me and took me in the house. They calmed me down and told me not to be ashamed. They asked me lots of questions, if I had seen anyone from their family. I told them I hadn't. I told them about the Warsaw Ghetto and how people were starving and dying in big numbers. They gave me food and some money. The next day I was provided with a horse and wagon. The driver of the wagon took me to a town called Strzegowo. There was also a small Jewish committee there. There I met a man whose father was a good friend of my father's. His name was Ellie Mayer. They were very good to me. They were happy and sad when they saw me. They asked me lots of questions about what was happening at the Waesaw Ghetto. I told them about the starvation and death that was going on. I slept at their house. Ellie Mayer lived with his in-laws. Next morning they provided me with a horse and wagon. They took me to Mlava, but on the way we were stopped by a German Gendarme (police). He asked for my passoprt, which I didn't have. He made me get off the wagon and walk, which was hard for me to do. He was walking his bicycle along the road. I begged and pleaded and cried, but he paid no attention and made me continue to walk to the police station. There they arrested me and put me in jail. There was a woman there who was also arrested. I cried and cried.

They must have gotten in touch with the Jewish Committee and I was released and given a pass. The next morning the Jewish Committee provided me with a horse and wagon. I then went to Mlava. I was reunited with my mother, brother and a sister. I told my mother that I saw my brother Simon and he promised he would meet us later. I told her we got lost and separated. I got caught and he went on without me. My mother was very upset and angry that I let him stay. She said i was older and should not have lis-

they demanded money. We had to give them a certain amount. Finally they let us go. The trolley came and we got on. This conductor also wanted money. I told him we didn't have anymore as we already gave it to the first conductor. We were holding on to some money as we had to buy bread. When we got to Pragua, we were supposed to get a train to go further to Legyonovo. While waiting for the train, a nice middle aged Christian woman hid us in a stabe until the train came. Then she called us out. We gave her one zlote each. I had a very bad cough at this time and the boys that were escaping with us wanted to kill me to keep me quiet, so we wouldn't be discovered. While we were on the train, the conductor wanted extra money besides the money we paid to get on. We told him we didn't have more.

When we got to our destination, Legyonovo, we bought bread. We rested for an hour. We weren't so afraid here as there were more Jewish people. We had to go to Chotomow Railroad Station and then follow the tracks to Novidvor. There was a big forest to the right of the tracks, but we followed the tracks. We stopped for about a half an hour along the way and we had the rest of the bread. It was about four o'clock when we got to the city. We came to a little house and begged for food. When the woman saw us she cried "Oh my God". She gave us food and sewed on the yellow patches on the front and on the back of our shirt. She showed us the way to where the Jewish people were. My brother and I went to a house with a Jewish family. They were shocked to see what we looked like, especially me. I had lost a lot of weight. We told them what was going on in Warsaw, in the Warsaw Ghetto. They were very nice to us and gave us food. We slept over in a little stable. In the middle of the night they raided the Jewish houses. Unfortunately, I was caught. I had gone out to hide in the toilet and when I came out an S.S. soldier caught me. I begged and cried for him to let me go, but he was so cruel he beat and kicked me with his boots. I fell down on the ground a few times and he screamed for me to get up and he chased me. He got me into the courtyard, where there were already a few hundred people. I was the last one they got. The people were sitting on the ground. they had german shepherd dogs. They took out a few Jews and they were having fun (like a sport) the dogs were jumping all over the people, scratching and biting them. My brother was outside the gate and I was able to get a bag from him, which had some potatoes in it that he got from some people. He gave it to me, telling me that I would probably need it. My brother was twelve years old at the time. At about two o'clock in the afternoon, they put us on trucks. They warned us that is we came back we would be shot. They took us back to Legyonovo. They let us off and then they went away. There was a Shul there and i went there. I slept on the bench. There were more people there. I cooked the potatoes and I had about four or five meals from them. I cooked them separtely for each meal. I stayed about two days and rested a little.

I made friends with another boy about my age. We decided to go back to Novidvor. I was going to follow the tracks to go back, but my friend said he knew of a way that was better. Unfortunately, he didn't. We walked in the forest and got lost. There was a German guard who saw us with his binoculars. He motioned us to come over otherwise he would shoot. There was a body of water (basin) and he made us walk in it. It got deeper and deeper until it reached our necks. We cried and cried and begged. Then he finally decided to let us come out of the water. He told us to go back the way we came and when we get to the forest to make a right turn. I recognized the place. Instead of going right I decided to go left, which I knew was the way back to Novidvor. I got to the

light. Then Rabbi Frankel took the Tvilen back to the house.
I think I got paid the first week. After that, when I went to get paid, the lines were so long that they were out of money by the time I got there. I waited about two or three hours on line. My brother Moishe found out that the police precinct was also in charge of men to do all kinds of labor. They sent me out to different jobs everyday. Some were good and some not good. I would get paid everytime by the one who hired me.
The money I earned everyday was enough to buy about a three pound bread. later the bread cost more. This was about 1940. We would bring home some wood from some of the jobs, to make the fires to cook a little potato soup. As time went on, things became harder even to get that kind of job just to survive.
The Germans would come around with trucks and run after the Jewish people and beat them. They would take them away in fully loaded trucks, sometimes for hours or days. I don't know where they took them.
By the end of 1940, beginning of 1941, they started to build heavy, high, thick walls. We had no idea why they were doing this. This was the beginning of the Ghettos. Everyday life became more difficult. They stopped taking men out to work. We couldn't get out of the Ghettos anymore. The plan was to starve us to death. I saw with my own eyes people starving to death and falling down all over the place. We had no money and couldn't buy anything and work was not available. Rabbi Frankel had some small children about one year and a little older, crying from hunger. They gave us a ration card and started to ration the bread. They gave us bread which was supposed to last a week, but it wasn't even enough for a day for the family.
We looked in garbage areas to see if we could find potato peels or anything else that we could eat. Then we had to look for paper scraps or anything to make a fire to cook anything we might find. If we came a little late or not even late, other people who might get there before us got the scraps and we didn't find anything.
Everyday was the same, no food. My father and mother made a decision that we would have to escape the Ghetto. They decided that my brother Moishe would be the first to try to escape. In the summer of 1940, the Polish police came at night to get Moishe. They had a list of people (young men) that they wanted. When we heard the knock on the door at night, moishe hid under a very low wooden cot, which we used as a bed. They arrested my mother once and held her for about four or five days, for not giving up her son. Then they released her. Moishe's destination was to go to Mlava. There were still some Jewish people there. We had some relatives there. Next to escape was my mother and my sister Rifka. Before my mother left, she said that I should follow in a couple of days with my youngest brother Simon. My father and oldest sister Leah and youngest sister Sarah were left. As we escaped we left our ration cards behind, so that my father and sisters could use it.
When my brother and I were ready to escape, we had to have 15 Zlotes to pay the conductor off. The trolley car slowed down for us. We had to jump up fast to get onto the trolley. My brother made it, but I kept falling down as I was very weak. I kept running and finally made the jump. We handed him the money and were told to get under the benches. As we rode by the check point out of the Ghetto, the German police looked in the trolley but didn't see us. When we got off the trolley, we were on the Christian side. We had to take another trolley, which would take us to Pragua. While waiting for the trolley a group of Christian boys saw us and started hollering ""Jews, Jews". Then

finally came to a town called Novidvor. By now it was daytime. We went into an area which was the headquarters of the Germans. It had a big gate. We were terrorized by german shepherd dogs and the S.S. Guards. They picked out a few Jewish men and they were attacked by the dogs. They were enjoying this and were having a lot of fun out of our misery. Again they demanded money and valuables, anything that we might have. This they did as were getting past the gate.

They handed us over to civilians, who called themselves Germans. They were a mixture of German and Polish. They spoke both languages. They collaberated with the Germans. From there on we were walking as they were riding their bicycles and guarding us. My father found it very difficult to walk as he had a hernia. We had to hold him under both arms to help him walk. After walking a certain amount of time they let us rest for a little while, as I think I remember, I'm not too sure about the resting. All this time, we didn't get any food or water.

As we walked and got more and more tired, people began to throw away the few remaining things they had. They discarded their quilts and anything they carried on their backs and carried in their hands, all along the road. We had no idea how long we had to walk yet. Finally we came to a town about five kilometers from Warsaw. The name of the town was Jablonow. From then on we were no longer guarded. We were told not to dare to go back.

My father knew that a relative of his brother's wife lived in the town. Their name was Ginsberg. My uncle's name was Yitzhak and his wife's name was Rifka. We found the Ginsbergs. They were about middle aged. When we got to the house, there were a lot of other refugee people there. They were sleeping on the floor. The Ginsbergs were very kind and let us stay over the Shabbes weekend. When we got to them it was friday afternoon. They gave us food. They were very kind.

Sunday morning about 10 o'clock, we left the Ginsberg home. We took a train that took us to Warsaw. The station was called Pragua. From there we walked across a bridge to the center of Warsaw. It was a very long walk and we didn't know where our destiny would be.

My father's brother Hersh's wife had a sister living in Warsaw. We followed my uncle and his family to his sister-in-law's house. They had a big apartment. We didn't expect to stay there but just to ask their advice on where to go or what to do. They weren't very nice. They insisted that we had to leave, even though it was dark by this time.

My father's younger brother Yitzhak lived in Warsaw. He heard that we were around there. I don't remember how he found us but he came around and helped us find a place to stay. He took us to a Shul which was located on Nalevkes 19. It was very cold inside. All the windows were broken and we slept on the benches. We were the first family to come there. We came in contact with the Gadalia Frankel family and we asked them if they would like to come and stay with us. They accepted. There were lots of rooms on the Shul. We shared one room with the Frankel family. We wanted to be together. The room wasn't too big and we were about 15 people. Two of my sisters got jobs as maids, just for room and board. We had to go to a Jewish Headquarters which was located at Gzsibovsky 26. We had to be there very early in the morning. Then we were assigned to different groups,to go out to do all kinds of labor. Once we were assigned to a particular job, we went there every morning. My father and Rabbi Frankel were very religious. We had to take the Tvilen with us and say our prayers just as it got

one side. They did this to many other men that had a beard.
The next holiday was Sukkot. We didn't build a sukko, as we were not allowed. We also could not go to shul. All this was forbidden. As I was very young at the time, I don't remember how we got food. We were aftaid to go out into the street. We were in a constant state of panic.
Then came the holiday of Shemini Atzeret night, they burned the Shul. A neighbor of ours whose window faced the Shul was looking out of his window and saw someting happening. His name was Avrom Rajik. He was a hasidic man. When I attended the Talmud Torah, he used to come there to check on our work. he was in charge of promoting us to the next grade. His youngest son, Berish, was in my class in the Talmusd Torah. Avrom Rajik came into my house about 10. at night and said to my father that it's like a miracle, that after a few attempts at burning the shul it didn't burn. Unfortunately, they kept trying and finally the whole shul went up in flames, no one could stop them because if we went out, we would be shot. The Rajik family was a big family, but only one son survived. His name is Lippman Rajik. The next morning was Simchat Torah. A German soldier came to our house, banged on the door, and started screaming orders at us. We were very frightened. He chased me and a group of other men to clean up the burned wood from our beloved shul. Later in the afternoon, they came back with new orders forcing the young men to fo to work on farms in other villages out of our town. Our neighbor Mr. Rajik's daughter had some Christian friends, who told them that the Germans planned to liquidate or deport all the jewish people. They didn't do it then, but they did a few days later. This was about November 1939. I'm not too sure of the month.
One morning, we got the bad news that we all had to leave our homes. We had to be out by 9:30 or 10 in the morning. The Christians had to bring their horse and wagon and provide the transportation for the jewish people to a certain area, which I can't remember exactly. My family and I had to walk. We each took a little something that we could carry. My father raised his hands up to the heavens and said, "Now is Messiah's time to come" with a cry. We kept walking to catch up to the other people. We saw people in the wagons with children on their way. We all met at the railroad station.
The train was not a passenger train, but a cattle train, a commercial train. It was evening by the time we were ordered to get onto the train. We didn't know where they were taking us. After riding hours and hours, we arrived in the middle of the night. The train finally stopped. The Germans started to bang on the doors,kicking at the doors, hitting the people, young and old, children, women and everybody. They were hitting everybody with sticks and bayonets shouting in German "Out, out, make it fast" cursing the word ""Jews". By this time it was about three or four in the morning. Children were crying looking for their mothers and mothers looking for their children. It was so dark that we couldn't see where we were. We were panic stricken not knowing what was going to happen next. They were shooting rockets off to scare us even more. My family and I held hands together so as not to lose each other.
Finally we started to walk. We were told to give up all our valuables or they would shoot us after searching us if they found anything. They had dishes that we had to throw everything into. We went through what seemed to me like a gate. By now it was starting to get light and we were walking under the eyes of the S.S. guards. Later I found out the name of the railroad station, it was Pomiechuwek. We kept walking and

I also had two uncles, my father's brothers. One was Hersh, the other was Josef Boruch. Hersh's wife was Beila. His children were Israel Moishe, Sara, Zelman Boruch, Raizel, Leah, Udel, Yankov Yochanan and Esther Miriam. Josef Boruch's wife was Malka and they had fourteen children. My uncle Hersh's family, except for the oldest son Israel Moishe, didn't survive. They all went to the gas chamber. Israel Moishe went to Russia, but then came to the United States. He passed away in the late seventies. leaving a wife and two daughters. Of my uncle Josef Borach's children, only seven survived.

My brother Israel Yitzhak was deferred from military service for medical reasons when he was 21. At 23 he got married and had two children. He was married in 1934. My brother Yachyel was one year younger. He didn't go into military service either. He got married in 1936. He had one son. None of them survived.

Moishe didn't marry and never served in the military. Leah helped my mother in the house with cooking and taking care of things. She was a very good natured person. Rifcha learned a trade. She was a seamstress. her boss' name was Avram Derevitchar. My father was a "mashgiach" and didn't make a living. Times were hard. By 1936-37 things became a little easier. The goverment passed a law that the hind quarter of the cow could be used. It was forbidden before. My father became a "menaker" and he started to make a little better living. My brother Moishe helped him. There were three butchers whose meat my father took care of. The butchers names were Avraham Moocha, Pesach Ossman and Ripinsky. Unfortunately, this didn't last too long.

In 1937, I was Bar Mitzvah and stopped going to the Talmud Torah. My father wanted me to continue studying in the synagogue and at home. I didn't care much for continuing the study but couldn't say no to my father. He was very strict. I told my mother that I wanted to learn a trade and told my father. He finally agreed. My mother took me to a man named David Chiam Windytsky. He taught me the trade of kamasha macher (shoe maker of the top of the shoes). I didn't get paid, but after a year he gave me a pair of shoes. After a year and a half, I was supposed to get paid. War broke out before the year and a half. He was a very religious man and his father was also very religious. His name was Sana Windytsky. My boss had a wife and child, nobody survived.

In 1939, the Germans invaded Poland. People panicked and started running to different places, not knowing where to run. A plane came down low, over the road, and started shooting at the people. One person was killed. His name was David Goldack. Eventually the german (Nazi) flag flew on the magistrate building. The first holiday was Yom Kippur. On the night of Kol Nidre, they demanded about $50,000 to allow us to go to synagogue, and then they demanded more. Just blackmail. Then they allowed us to go to synagogue on Yom kippur and for Kol Nidre, the night before.

The next day or two, the Germans made a lot of new laws. We had to wear the "yellow patch" on our clothes, sewed on the front and back. The next order was for all men between the ages of eighteen and forty to report to work on the farms. No pay, of course. My father and oldest brother went to the farm of a very nice christian neighbor. He was nice and kind enough to let them hang around the farm and make believe that they were working there. This was just to keep them out of the house in case the Germans came to check. If they were found in the house, they would be beaten.

The other order was for all Jewish men to cut their beards. They saw my uncle, Yosef Boruch, in the street and with scissors cut his face and skin as they cut off his beard on

ganizations. The youth of our town were spending their time in quite interesting ways. We organized conventions, in which different party delegates, such as Yakov Zrubavel of the leftist Zionist Workers, Schneidermann and Dov Ber Malkin were present. On saturday nights lectures were given and questions were asked on various topics. It was a good and popular entertainment for those times' youth. "Hashomer Hazair" and "Zionist Youth" youngsters were pleasing with their "Horra" dances. Religious circles were also organized, even publishing a hand-written paper.
Only at 1939, when Hitler's mercenaries invaded Poland, did the catastrophe occur, and chaos struck our town, unforgettable to its jews. We used to be a big family, but now, only a few are left. Much was recorded in our literature of the germans' relentless persecution of our people, but a small affair which befell my family always comes to my mind:
When our store was robbed by germans, a rumor was spread that our town pays for the stolen goods upon the issuing of a receipt. My mother asked a german for a receipt, and he politely gave her one. Only when my mother came back home, happilly contented, did we discover the inscription "To be cashed in Palestine". It was you then, damned german, who foresaw the trial and execution, the payment, of one of the biggest murderers, not in Palestine but in the jewish state of Israel. Our life in Israel are fulfilling, satisfying the heart and the soul. Life in Zhuromin had been hard, but childhood memories can not be forgotten. We can only remember them fondly.

MEMORIES OF THE PAST

Yankev Hersh Listopad

I was born in Z'huromin, Poland on September 15, 1924. My father's name was Shmuel Chaim. My mother's name was Dvoyra Raizel. We were five brothers and three sisters, a total of eight children. The oldest brother was Israel Yitzhak, then Yachiel, then Moishe, then a sister named Leah, then a sister Rifcha, then I, Yankev Hersh, then Sarah and then the youngest Simon.
I started to go to the Talmud Torah at about age five. My rabbi was Hanich Shamas (Frankal). Some of my fellow classmates were Moishe Plotka, Meyer Tilbor, Avram Staragupsky and I think the other one was Moishe Fuchs. There were many more that I can't remember. The ones I listed as all deceased. The few that are alive are Motah Moocha, Eliezer Olevnig, Zelig Taub, Shlomo Dragon. The deceased that I mentioned attended the Talmud Torah with me for two years. Our rabbi's name was Yahiel Meyer. The third rabbi was Gadalyah Frankel. By this time I was eleven years old. From eleven to thirteen the rabbi was the "Gaylar" Malamed (Shlomo Ziontz).
The town was a very lively town. We had a lot of jewish organizations. It was a very religious community. My father belonged to the alexander hasidim. He was a good man, honest man, good father and a learned man. my mother also was a very food woman and good mother and religious woman. We were very poor. my father always felt that God would take care of us.

In addition to the story of our parents, written by my brother Uziel, I would like to note those further details:
Father was the archtype of a communal leader. A gifted speaker, mastering Yiddish, Hebrew and Polish, a violin player, with musical knowledge, and a remarkable Chazzan. He used to bring me and my sister Ester on his rehearsals, preceding the Yamim Noraim and other holidays. My brother, Uziel, was too young then.

After his daughters did Aliyah to Eretz Israel, he used to write to us from time to time, and cared to note it in a dedication for a booklet he published that he "...had taken pride in the fact that his daughters are fulfilling their dreams in Tel-Aviv".

He never realized his ambition to do Aliyah, for the hand of the Nazi murderers reached him and our Mother, who among the rest of the Shoah's victims, were lost.
Our home nourished us with deep-rooted Zionism, which we took as a matter of fact. It was with us wherever we went, a link never to be broken.
I wish fate had enabled us to be brought together, to enjoy the deliverance of the jewish nation and state with the elite spirit we were brought up in.

Leah Adinny (Lichtenberg)

MEMORIES OF YOUTH
Tirza Listopad

In the town of Zhuromin over 300 jewish families used to live, most of which were very religious, and were divided into different support groups, each group supporting its Rabbi. My father was part of the group supporting the Rabbi of Alexander. It was therefore hard to join a non-religious organization.
The first to group in spite of this were theatre-lovers, who started learning the art of Drama in private houses. Plays were organized by Peretz Gutenberg and the Rakover brothers, and the cast included Nathan Nagurkh, Eliezer Dragon, Yocheved Listopad, Helen Sklar, and Channa Idel Zaytag. Ansky's "Dibbuk", Strindberg's "The Father", Shalom Aleychem's "The great Winning" and many other good plays were raised.
During the early twenties Zhuromin had no proper theatre, and plays were raised in an old Fire Brigade shack, the road that led to which was difficult. Nonetheless, many a visitor applauded enthusiastically in warm thanks after a play. When the "Peretz" library was opened and organizations like the Borochov club, the "Bund", and various Zionist groups were forming, we made the decision not to create a group, but to meet early in the morning in one of the many fruit orchards, and there we used to read newspapers so as to gather knowledge of the country and the world. Everyone took part in the debates, and our delegates were Aryeh Kendsher, Israel Moshe Listopad and Shraga Ostrovitz. We also discussed books we have read.
As time passed, some of our friends immigrated abroad, and others joined political or-

saddim" synagogue.
There is the assembly place for all those, religious or not, whom the Zionist ideas captured. This synagogue's main purpose is to bear the banner of Zionism, along with constructive work of financial aid for the needies. My father Shlomo, head of the Zionist Board, is also chosen to be the head of the community, and during the poor, hungry days following WWI directs the "JOINT"'s operation. To this day I remember myself as a child, walking each morning to teacher Skorupa's school, passing the queue of the needies waiting for their box of "JOINT" milk.
Father was an arousing speaker. Directing struggles for the Zionist ideas, board meetings were held in our house. Here I witness as a child struggles to win the community, the election of a Zionist Rabbi. And when Zhuromin was declared a town, and elections were held for a "Magistrate" (towncouncil), Father is among the "magistrates", negotiating with his Polish friends for a Coalition with the jews in directing the council. He was recognized as a leader even during the periods he was not head of the community.
In 1929, during the big crisis, he elliminated his buisness and moved to Lodz. Here in the big city he also found his place in the "Mizrachy" movement's leadership. He and his associate, Berl Mark, founded the "Tachkemony" national religious school, where he acted as vice headmaster and supervisor of the jewism sector untill WWII. He published many assays concerning day to day and historical facts. When the Lodz Ghetto was closed, he was appended to the education board, and was one of the founders of the Ghetto's educational system.
My Mother Rivka Bracha lived her life in the shaddow of my father. Nonetheless, she set the face of the house, always felt herself the eldest and responsible daughter, caring for the entire family. She raised children who lost their families in our house.
Both remained till their last days in the Lodz Ghetto, from which they were transported by the Nazis to Auschwitz. May their memory be blessed.
A millennium we have lived together amongst the Polish people, as long as their history. Alongside them we fought their wars, together we had risen against their oppressors. But when the day of judgement came, they turned their backs on us, refrained from assisting, and maybe even mocked us.
The Zhuromin community, like other jewish communities in Poland, is obsolete. There are no jews in town, and only the town's Elders still remember us, and point for visitors to the place where once stood jewish homesteads, and where the jewish shool once stood.

population is for the most part jewish. This is where the shops and stores are, and the main marketplace, which fills on every monday, the market day, with stands. Here are displayed the workshops' products, and here are the villagers displaying their harvests, brought on carts and wagons.

The jews make a tough living. But a few are wealthy merchants: owners of stores, barns, timber and horses. Most are travelling salesmen, wandering with their goods during most of the week to nearby towns' "market days", coming home only on week-ends.

Many of the town's jews are doing "customary" crafts, allowed for jews alone; tailory, hat-making, shoe-making, furriery, goldsmithery, barbery. Many a craft, nevertheless a meager living. In spite of the economical difficulties, not even a single jewish child had to miss school. Most of the education was self-taught, and one who wanted to carry on to high-school had to travel far, for there was none here. Libraries are very occupied, and reading books a custom for all children. Every single child in town was a member in one of the youth organizations.

My grandfather, Abraham Leib Krull, had a special status in town. His house, in the center of town, was joined in the front by a shop for various goods, run by my grand-mother, and after her, by the not-married sons.

My grandfather was born in Bendin during the eighteenth century's sixties, an "Illuy" and candidate for Rabbinate, of the cult of the Gurr. He married a daughter of the Wea-lthy Bloomenzweig family. The Ketubba clearly forbade him to attend to matters of earning a living, nor to charge money for Rabbinate services. Indeed, my grandfather kept tutoring and learning while the family grew, first by four daughters, followed by three sons, and the eighth, a little girl born approximately at the same time as my eldest sister. He was tutoring "Illuyim" at his house, and each afternoon taught Gmara and "Poskim" to groups in the Styble. Each evening he functioned as a judge in Dinney Tor-rah for Bney Brith who preferred him to the town's Rabbi. He judged matters of Kasherut for women and tried to ease the verdict by sighing loudly when he declared a woman's chicken Taref. Thus he served for as long as he lived as the informal Rabbi of town, and in periods of great need, served the entire community exclusively, never re-ceiving any sort of payment from the community, nor from his students.

Following my grandmother's expiring at the end of WWI, he remained a widower. When I saw him for the last time, at the close of his life, he was banished to Warsaw. There, living with his daughter, Frieda's family, in a one room apartment, at the age of 80, poor and without property, he sat on his bed and recited Gmara from his memory. As I left the Ghetto in March 1941, I parted with him for the last time. From there, he went like the rest of the Ghetto's jews. Blessed be his memory.

My Father, Shlomo Lichtenberg, and my Mother, Rivka-Bracha,

As my grandfather before him, my father was not born in Zhuromin. He was born in 1886 in the town of Tchememiky in the Lublin district. A Yeshiva scholar, Illuy. At 16 he was praised and recommended to my grandfather as a groom for the eldest daughter, Rivka-Bracha. After passing the test, an engagement was agreed upon. In 1905 the marriage was held, and he moved to Zhuromin, next to my grandfather's table. Being a vehement person, he started trading timber, taking not long to succeed. Unlike my grandfather, my father turns to deal in public affairs. The Zionist idea captures him, and he founds, along with some friends, the "Mizrachy" movement and the "Gmillut Chas-

with so hard a living. I too want to sit around the table with my children and family. Even those who drive to the beach on Shabbat, do it as a Shabbat pleasure.
My God, what do you want of your people? How long have we to suffer for you? There has to be an end to it. If you want us no longer, bring forth another "mabbul" and raze us from the face of the earth. Let there be no more the people "You have chosen". Regret once more, yet it will be too late. No one will ever cry "Shma Israel". So this is our last request: end our troubles. Let us live in peace in the state of Israel. We shall go after you, and you will be our Lord.

TO THE MEMORY OF
My Grandfather - Rabbi Abraham Leib Krull
My Parents - Shlomo and Rivka Bracha Lichtenberg
Uziel Lichtenberg

I would like to commemorate my parents, my grandfather and my family, whom I lost in the Shoah. This is but a part of the immense catastrophe which befell Europe's jews, and Poland's jews within it.
We must remember them each single day, so those who were born after the Shoah will learn the past, as we in our time learned the days of the Inquisition and the Banishment of Spain as history. For - that should forever be repeated - what had once occured, might occur again. "One must always see himself as one had been there".
The Polish towns' phenomenon shall repeat no more. A jewish community living together with Poles, being half of the towns' population, forever struggling with Antisemitist movements, doing everything to drive the jews from every economic position. An antisemite polish population, though there is no Pole who hasn't one jewish friend at the least.
Zhuromin is a typical town. Its main street runs the length of it. In its center, an old church is hidden among chestnut trees, towards which we learned as children not to look, even as we passed it by. The church was consecrated for there was a holly maddona buried in it. Several times a year, religious parades left the church to circle the town's fields, thus consecrating them. The crowds attending those parades included many local villagers, who exploited the opportunity to deal passing jews a heavy beating. Every jew knew that when the parade is leaving the church's gates, it is better to lock the doors and bolt the windows, and wait for the thundering to pass.
Straight across from the church, further along the street, the jewish shool, proclaiming "I am also here". The street's end kisses a wide meadow, where the town's cattle go out to at dawn, and return at sunset, driven by the shepherd's pipe. To the pipe's voice, we, the jewish children, used to run to all the Goyim's farms to be present at the milking, thus making the milk Kosher.
The town's center was cross-shaped, to the South and the North, which are the main roads into and out of town.
The town's population is 6000 people, over 2000 of which are jewish. In the Center the

During the time I was in Auschwitz-Birkenau I have tried to save child-carrying mothers, for they were no labor ellement, but were sentenced straight to cremation. I have not always succeeded.
This is but one of thousands of horrifying events my eyes have seen in Auschwitz-Birkenau. I was miraculously left alive, knowing but this: my jewish town of Zhuromin is no more. There are no more synagogues, "Shtiblach". No more prayers will be heard coming from the synagogues. No more jewish weddings and "Briths". Everything here is dead, empty of jews. No jewish youth parties, no craftsmen and "Talmidey Chachamim", who were plentiful in my town.
It is difficult to remember, difficult to forget, and even more difficult to write of it, for as I have learned in "Akdamot": Had the heavens been of parchment, and the oceans of ink, no human hand can record the whole of the horrific crimes I have witnessed in Auschwitz-Birkenau. The heart aches but to no avail. Only a small revenge remains - the arch-murderer, Hitler, wanted to erase the jewish race from the earth, and yet he failed, and the people of Israel lives, as our ancestors, "Chazzal", said: "Netzach Israel Lo Yeshaker".

THOSE WE GRIEVE SHALL NOT BE FORGOTTEN!
GOD ALMIGHTY SHALL AVENGE THE HOLY MARTYRS OF MY TOWN OF ZHUROMIN, AND WE HAVE THE PREVELEGE OF STATING A ŸMEMORIAL FOR THEM.

DIN TORRAH WITH GOD

Mendel Braun

I, Mendel Ben Yitzchak Moshe, want to expatiate with you. Why did you let 6 million Jews be executed, including our town Zhuromin? What flaws did you find in your jews? Wherever you looked, you would see Yiddishkite. Yeshivas and Beit Midrash. The air was scented with jewism. The Christians even knew when it was Shabbat, Pessach, Rosh HaShanna, Yom Hakippurrim and Suqqot. Wherever you turned, at Shabbat or holiday, you would see candles alight. Nowadays, none of them pays heed to the jewish Shabbat. Your Beit midrash is now a warehouse or a barn. Your houses, filled with holy scriptures, are put to mockery. You too, my God, err. Many years ago, you brought upon the world the "mabbul," after which you regretted and sworn that there will be no more "mabbul" for eternity, and created the bough through the clouds. Being the diplomat you are, and almighty, instead of water you rained us with fire, fire which devoured six million of your people's chosen. Then, once again, you realized your error, and built the state of Israel as an atonement.
Regretfully, even in Israel you do not let us live in peace. Each day brings forth new troubles, all because your people of Israel do not let go of you. Watch from above how we celebrate Shabbat and holidays. Stroll once, on Shabbat evening, at twilight, and watch candles burning in each house. Your jews pace to the synagogues to pray, and the air of Shabbat is present. The air is filled with Shabbat holiness. Even those who open their buisness on saturday are complaining: why, my God, have you cursed me

prisoner was hauled from the pit to be cremated alive in the pits.
Such value had a man's life had in the Auschwitz-Birkenau "Planet". Here a man was the mere number tattooed on his arm in the eyes of the german cannibals and their assistants.
It is difficult, very difficult to convey through words, it is difficult to watch, to be present and witness such cruel acts done by germans and their associates to a human being. It seems that an animal would not do unto its own species such deeds. Human mind cannot grasp, or will not grasp, how those savage animals, bearing human looks, could take living people, breathing people, and throw them to the pyre. A Man becomes numb, indifferent, helpless and but one thing occupies his mind: How do I escape this fate, get out of this living Satanic hell and stay alive to warn other generations, to tell what I have seen with my own two eyes. It seemed that reasonable thought could not even try to conceive of such cannibalism in these enlighted days of the twentieth century.
Nevertheless, it is a fact. The unbelievable in Auschwitz-Birkenau is a mere regularity, for here everything is beyond any reason, beyond any horrifying nightmare. The "angel of death", Dr. Mengele, stands and indicates with his polished scourge: left - Right, which one to the crematorium and which to further more labor. Time means nothing here, God's creation nil. Here rules un-reason, death with all its might and fiendishness.

Here come trains, this time from Sosnovze or Bendin. They are transported like cattle, in cattle carts. The jews are barely able to breath. Broken by the road, by hunger and thirst. Elderly and children, women and sick men. For SS men, leaded by arch-satan Mengele, these are people to be exterminated. But a few will go to labor. I was in a group called "Aufreumungs-Kommando", which means "cleaning group". Our job is to load corpses on carts and wheel them to the cremation pits. Two men would grasp each corpse, one by the head, another by the legs, and throw it unto the cart.
My brother, Elliezer, is with me. We are young, and the rest of our family had been murdered. Only him, my dear brother, and myself are left after the terrible hell of Auschwitz-Birkenau. My brother joined his maker here, in Israel, at the age of 61. Destiny had allowed us to reach Israel and testify as witnesses to the holocaust.
At this point I would like to share with you an event, one of many, a horrid event, I have witnessed through this hell, for it left a non-erasable mark, a scar which will never heal, which haunts me to this very day.
It was a day when a new transport arrived, with jews collected in various ghettos and "Actions". Among these jews I saw a beautiful girl, six or seven years of age. A golden haired girl, blonde. She must have realized where she was brought to, along with child-carrying mothers, and made to hide herself and vanish in the crowd. The Kappo Heintz, an Austrian jew, begged the SS man for mercy on the child. But the SS man did not regard his pleas. The child, who hid behind a "Death cart" was set on the cart with the dead corpses, and brought to the pits. The "klappe" (the rear side of the cart) opened and she was hurled alive into the pit along with the dead.
45 years had since passed, nevertheless the image of this pretty child leaves me not for a second. I see her alive in front of me. I watch her hide behind the cart of death, and she visits my dreams each and every night. I am scared into wakefulness, covered with cold sweat from the hallucination. Wherever I go she follows, seeing her pretty eyes, her golden hair, renders me sleepless.

As if all this was not enough, we were brought, on November 11th of that year, at 3 PM, under ferocious beating, to the magistrate, taken from there to the town of Scherptz, and from there by train carts to Warsaw.
In Warsaw we earned the title "The driven", and due to the overflow of people, were housed in "Batey Midrash", having our belongings taken away. Hunger and disease immediately spread amongst those people, who were left with no help or assistance, sick with Typhoid and other plagues. Every single day people expired, and we could not even bury them.
Those who survived were taken to labor, and it seemed as if those who were in charge of assigning the labor took advantage of our being "Driven" to assign us the most difficult and hard labor.
It was difficult beyond measure. No sign of rescue was to be seen, and the youth amongst us decided that their place was not here, the situation getting worse from day to day, and started evading and going through the most difficult of roads to towns, where Ghettos still existed, as fear stricken as they were.
My brother, Elliezer, and myself went toward Mlava, thinking of staying there untill we were safe, but the killer's had reached us even there. Here also were trouble a-plenty, and one day 50 jews were taken out of the Ghetto, among whom were jews from my town, and murdered. One of them, Zalman-Baruch Monderstein, appealed to God, just before he was shot, and wished himself to be the "Kappara" for all Israel, for God to have mercy on his people and save them from trouble. SS men shot him and he died instantly, but to no avail, for God has not listened, and did not save his people, even as he was seeing their anguish and fright, watching while they were butchered.
After our trouble in Mlava Ghetto, we were brought in cattle-carts to Auschwitz-Birkenau, the infamous camp. In this camp I witnessed the hoarding of people into the Gas chambers. Prisoners, later called "Musselmanns", who were barely more than mere skeletons, were housed in shacks, ten to twelve people sharing wooden bunks ("Prizches"), so close together as to make breathing difficult, and forcing all of the bunk-sharers to shift if one wanted to shift.
Shortly after we were brought to the "New Planet", the parades ("Appels") began. Wether or not you had the strength, you had to run to the "Appels". Even in the first few days, my brother, myself and some more Katzetnicks were brought to a large building, opening the doors to reveal many corpses. SS men then ordered us to load them upon a lorry, to be driven to the pits, where they were cremated. Those were the corpses of those murdered in the Gas chambers.
The pits were only a hundred yards away from our shacks. At dawnbreak, at 4 AM, we were wakened, still dead-tired, and under raining beatings from the Kappo or the SS men we were once again taken to the same building to do the same hard and straining labor, where human dignity is not worth its name, for the "Angel of Death", Dr. Mengele, is the one who sends them to their death in the Gas chambers.
One more humiliating fact have I witnessed in Auschwitz-Birkenau: At specific times, and according to the "German Order", the prisoner also had to "relieve" himself. The place of "Relief" was in a pit, a few feet away. Everyone would sit down in a row to "relieve" themselves so tightly close, that there was no more room, even not for one. Then, a Kappo or an assistant Kappo would come, and seeing there was no more room, would shove one prisoner into the pit of manure, and take his place. Afterwards, the

this, youth lived in hope for better days, in hope for the day of redeeming.
Thus lived my town Zhuromin in peace and tranquility, filled with the spirit of jewism and jewish tradition untill the year of 1939. The town's jewish residents were panic-stricken when the horror of war began realizing. The Nazi animal Hitler began crawling as a monster upon the states of Europe, forcefully taking the Sudetes and then the whole of Czechoslozakia, and even Austria fell in his hands. The war was approaching, then, the antisemitist Poland. Already on the first day of September 1939, at 2 PM, the rumor has spread throughout the town that war broke between Germany and Poland. Polish soldiers gathered in the Magistrate building. The town was in havoc. Most of the population was evacuated away from the front. An order was given that all men, aged 18 to 50, must join the army, and already through the process of evacuation, German bombers were heard, collecting their first victim, David Goldack. My brother and myself went to Biezhun and others went on to Plozk-Warsaw. On the fourth day of the fleeing, we went back home. The town was already crawling with German mercenaries who now occupied the vicinity.
Trouble immediately began. Jews began to hide indoors, but antisemitist Poles pointed at every Jew, exploiting the chaos to rob jewish property, and to harras jews on every opportunity. Jewish victims fell. The Poles mocked and abused the jews, gleeing and merrying as in a wedding or a parade.
I remember how the town's jews gathered, fear-stricken, in the Synagogues, crying and wailing in prayers to the Almighty for mercy upon his people of Israel and for salvation, but salvation came not, and the Nazi enemy began to decree "German Order" through town. SS men ordered all the jews to assemble near the Magistrate fence, but my father, may god bless his soul, thought we ought to flee from the town untill wrath has passed.

And thus, my brother and myself left town and our home, to hide untill nightfall in the cemetary. We have also discovered that the jews who assembled near the magistrate were taken to labor. When we returned home, my father advised us to hide in the attic. It was almost "Simchat Torra", the "Yamim Noraim", but the spell was broken, and everyone feared for his life. Meanwhile, the germans raged on in the town, and put fire to the synagogue, burning it and the holy scriptures in it to the ground. Mendl Grinberg, the town's teacher appealed to the jews to sit "Shiva", which most did, each at his own home or his hiding place.
Trouble and exacting multiplied with every hour. The germans ordered all jews to wear a "patch" upon his uppermost clothes to mark him as a jew. Furthermore, sidewalks were forbidden for jews, and they were allowed the streets only, where carts drove. A Jew with a beard and "Peah" was put to mockery and ridicule by the germans, and the beard was sheared. The first victim for such deeds was the town's Chazzan, Mr. Vallezky.
We were now afraid of showing our faces outside, but after a committee was organized, or as it was commonly called "YuddenRatt", we were forced out, after the committee discovered we did not attend the first assembly next to the magistrate.
Our job was to empty all warehouses belonging to jews of all food, clothes and other property, load it on carts and bring them to the train carts, to be sent to Nazi Germany. It was of course a tearing and tragic labor, and the mental anguish was emphasised with murderous beating from the german wolves, and their Polish accomplices.

MY TOWN ZHUROMIN
Mendel Braun

Many a year, although it seems like yesterday, have passed since the Shoah of the European jewism, when a third of our people, six million jews, was murdered and cremated by the Hitlerian beast; Yet the old home, my small town Zhuromin, remains deeply engraved upon my heart. It is difficult to forget, difficult to remember and forget. Not a moment passes when my jewish town, although far in bitter exile, is not revived before my eyes. Days and nights, while sleep evades me, I suddenly see my town with its streets, its alleys, its houses, its synagogues and Beit Midrash, from which my town's jews' prayers would echo on holidays and on weekdays.

For many generations the jews of Zhuromin have lived peacefully among the Goyim, with whom they commersed on various occasions to support the family, some more and some less, but all (you might say) were content, for the spirit of jewism engulfed your people of Israel, as was common in towns throughout Poland, in spite of the Antisemitism bred by the Pritzim, the Endekim of all sorts and Israel-haters.

Six days a week, the townspeople were busy providing for their families, but when Shabbat came, even the poorest, the workmen sweating all week long in the shops and commerce, were engulfed by the Shabbat's holiness, as joy visited upon their homes, and their tables were not in want of bread, nor fish and meats and all delicacies which elate the spirit to the holy of holies.

Although more than once had it occured that one or another was taken badly ill, or was short of funds, or the chicken he bought was "Taref", not befitting a "Kosher" Jewish table, none remained with no Shabbat dinner, for, rich or poor, Shabbat dinner was always the best.

Even as I was young of age at those times, I clearly recollect the Market day, which was on Thursdays. It was a day when the whole Jewish community rushed to buy products brought for sale by the Goyim, and to sell their products in exchange.

Gaiety was never absent from Jewish homes, much like poverty never was, visiting one house or another. But all had been engulfed by the spirit which awoke men to hope, and it was marvellous to see, at Shabbat evenings, the flickering candles burning in the windows, as jewish mothers stood and silently prayed and blessed the Shabbat, crying for the Lord to send good health and keep for the family and to all Israel throughout the world.

And whenever memories and yearnings visit my soul do I recall the youth of our town - amongst which was I myself. Most of the youth were organized in parties. I for one was a member of the "Mizrachi" party, according to my home's Zionist traditions, but most of the youth used to visit the public library ("Folks Bibliotec") to satisfy their thirst for knoledge by reading learned books, while I, my heart was drawn to study the scripture - the Bible. At times of "Shacharit" as well as in the evening I was used to read a jewish paper. In the public library lectures were given, and assemblies, where youth could engage in ideological arguments and discussions, varying from "Aguda" youth to Revisionist youth, "Beitar" and other parties.

It was more noticeable when elections were held in town, when it woke and stirred to life. Differences of opinion and opposing views, accompanied with heat of argument, filled the town, not to mention the library. Everyone wanted to persuade one's friend and convince him of one's rightness, and of one's party's better stand. throughout all

The metallic parts were sent to Auschwitz, where they remained in storage. Other prisoners were dismantling
Crematorium 2 and 3. Their dismantling began on November 1944, and we were told they will be sent to "Gross Rozen" camp. Metallic parts, doors, ventilation facilities, benches, stairwells and various parts are in storage. Note that the Doors and window covers in Bunkers 1 and 2 are of the manufacture as in Crematorium 4 and 5. They were made of heavy wood, thick and isolated with felt in the grooves. The doors were shut with double metal handles, and for perfect sealling, bolted shut. All doors leading to Gas chambers had small glass windows in them. In Crematorium 2 and 3 there were no covers, for the openings in the Gas chambers were in the ceiling, and were shut by concrete covers. Enclosed are the drawings of Bunkers 1 and 2, and of Crematorium 5, which was identical to No. 4.

I remained in Block 13 in section B II D untill the beginning of January 1945. We were moved to Block 16, from which, on January 18th, we were sent towards the Reich. We marched by foot, and near Pszchina, Tauber and myself were able to slip away from the marching lines. With me, all of the SonderKommando group, over a hundred men in all, were marched. But a few survived. In the last days, Mazze Van-Klive returned from Holland, and without delay went back to his own country. Among those who left Auschwitz were Zabeck Chazhan of Gostinnin, Shmuel of France, Leibel of Grodno, Llemke of Zchervony Bor, David Nanzel of Rippin, Moshe and Yankel Veingarten of Poland, Sender of Berlin, Moritz of Greece, Avraham Dragon, my brother, from Zhuromin, Poland, Serje of France (The Block Eldest), Abba of Grodno, Becker Baruch of Lunna, Kuzzin of Radom and many others, whose names I cannot remeber. It is my intention to return to Zhuromin, and resume my occupation. I hope my brother shall also return, so that we will work together. I am looking forward to enlist to the Army. After what I have been through I am tired and weak, and would like to lead a normal life, disengage myself from the camp atmosphere and let all the trouble I have been through be forgotten.

Justice: Ian Sehn Witness: Shlomo Dragon

Prosecutor: Eduard Pechelsky Reported by: Christina Shymanska

search, for after the exploding of the Crematorium I can no longer find my exact bearing, for the explosion changed the area. I did not work in Crematoriums 2 and 3. Zissner and Mendelbaum were working there, and Tauber worked with me after being transfered from Crematorium 1 in Auschwitz to Brzezinka. The SonderKommando was assembled mainly with Slovakians prior to December 1942, who were murdered in Crematorium 1 in Auschwitz. As I noted, my group included 200 men, and shortly afterwards 200 more were joined. Later on 200 were sent to Lublin, and 20 Russians from there joined us. From them we learned that those 200 sent to Lublin were shot to death. At 1943, 200 Greek jews were joined, at 1944 500 from Hungary. On October most of the latter were murdered, 400 of them in the Crematorium 4 yard, and a hundred more in a field near Crematorium 2. At the same month Moll selected 200 more prisoners and sent them to Auschwitz, as we had later learned from the "Kanada" group, whose job was to sort the dead's belongings, to be poisoned in a clothes' disinfection warehouse. On November 1944 further more hundred prisoners were sent, we were told, to "Gross Rozen" camp. They were sent on a punishment transport.

After all those reductions, the group remained at 100 prisoners. Crematorium 5 was active untill the germans' last days in the camp, after which it was exploded just prior to their fleeing. Near the end, only the dead and those murdered in the camp were cremated in the Crematorium. There were no more Poisonings. 30 prisoners would then work in the Crematorium, and the rest, myself among them, worked in dismantling Crematorium 2 and 3. At the end of May 1944 the group was moved from Block 11 in section B II D to Crematorium 4, in which I remained untill October 1944. As I mentioned, about 700 prisoners lived there.

As the Crematorium was over populated, and not so many workers were needed, we were ourselves afraid of extermination. We agreed upon an uprise, which was planned for a long period. We had contact with the outside world, we manufactured grenades, and we had arms and a camera. We waited for the Red Army's third attack. We estimated that only under those conditions we had a chance of success. We therefore agreed upon putting it off no more, and act. I do not recall the exact date, but it was a saturday when we fell upon the SS guards, injuring 12 of them. There might have even been some casualties. During that time, the prisoners of Crematorium 2 were moved, and those of Crematorium 3 were unable to even begin the operation. An SS force immediately arrived to our Crematorium, and several units took over the area, shot 500 prisoners, and only those who hid themselves were saved. I myself hid behind some timbers, and Tauber hid inside the Crematorium 5 chimney. The rest of the survivors were moved to Crematorium 3. Our lives were spared to be interrogated, but the questioning led nowhere, in spite of search parties and personal interrogations. Following the failure of the uprise we buried the materials, especially the grenades, and stopped the underground actions.

I lived in Crematorium 3 untill November 1944, when I was moved with my group to B II D camp. I was in Block No. 3. Since October, the time of the uprise I mentioned, I worked in dismantling the Crematorium, mainly Crematorium 4, which was burned in the uprise, so we worked in dismantling the walls.

tice. After the poisoning, the door would open on his command. As the bodies were dragged out, he was already on his way in the notorious sanitary van. Never have I seen Mengele examining the people who are about to be slaughtered, nor the dead bodies.

At the beginning of May 1944, began the killing and cremation of the jews of Hungary. The bodies of those who arrived in the first transports were cremated in Crematorium 4 due to malfunctions in Crematorium 5's furnaces. Untill the end of the period, the jews of Hungary were cremated in pits, which were dug for this purpose near Crematorium 5. Five pits were dug, 25 yards long each, 6 yards wide and 3 yards deep. Around 5000 people were daily cremated in those pits.

In accordance with the large numbers of people arriving each day, Bunker No. 2 was re-activated for the purpose of killing and cremating people. I know not how many people were cremated each day, for at the time I did not work near Bunker No. 2. All places then worked in two shifts, day and night. This labor was carried out through May and June of 1944. According to my calculations, during those two months about 300,000 people were cremated in Crematorium 5. Those people were rushed on foot straight from the railway station to Crematorium 5. Among them were men, women and children of various ages. When a transport arrived, we were locked in two small rooms, intended for this purpose, so as to not come in contact with the transport people, so we would not be able to warn them of their awaiting fate. Nonetheless, it sometimes occured that a person would be too weak to walk himself, and then, supervised by an SS man, we were forced to take him to the Crematorium. On such occasion we used to talk, more than once, with the carried person. Most did not realize they were going to their death, nor would they believe us when we warned them. I remember that in 1943 about 70,000 jews of Greek origin were slain, for at the time, Keller, the supervisor of Crematorium 2 and 3, told os that our "idling" days are over, for 70,000 people are due to arrive from Greece. He informed us thus because there was a felt relapse in the Crematorium activity, and our work was easier. On matters of other nationalities I have no data, and cannot determine how many victims of each were annihilated in Auschwitz. It is my estimate, however, that over 4 million people were slain in the two Bunkers and the four Crematoriums. Other members of the "SonderKommando" held the same view. The Kommando's secretary Gardowsky, born in Grodno, ran a list, based on data received from prisoners who worked in the Crematoriums, containing a record of the numbers of people killed and cremated, and according to prisoners' assesment through their labor. He was killed in the Uprise of October 1944, when 500 prisoners of the SonderKommando out of a total of 700 were shot to death. 100 worked in Crematorium 2, a 100 more in Crematorium 3, and 500 in Crematorium 4. Gardowsky's records were buried near Crematorium 2, in an area surrounded with barbed wire, where I dug them out and handed them to the Soviet Committee. Along with the numeral records was a letter addressed to the finder, translated to Hebrew by request of the committee by prisoner Dr. Gordon. The committee took the material with it. I also know that in the Crematorium 2 area more records and the deceased's papers are buried. There should be a

Moll then opened the Gas chamber's door, and we would put on our masks and drag the bodies from the cells, through the narrow corridor, into the wardrobe, and from there through a corridor to the furnaces. In the first corridor, next to the entry door, barbers would cut the hair, and in the second, dentists took out gold teeth. The bodies were put on metal stretchers mounted on wheels, and pushed into the furnace. The bodies were stacked in trios: two of them parallel, head to head, and the third arranged so the head rested on the latter's legs. By the time we put the third body in place, the bodies previously put inside the furnace were already on fire. I saw that due to the heat, the hands shrank and then the legs. All in all, we were in a rush, and could not see the entire cremation process. We had to hurry because of the lifting of limbs, which made it difficult for us to stack the third body in the right place. We used the stretchers in this manner: two prisoners would lift the end farther from the furnace, and one lifted the closer end. after the stretcher was guided into place, one prisoner would hold the bodies in place with a rake,and the other two would pull the stretcher from underneath them. After filling a furnace, we moved on to the next one.

Cremation took 15 to 20 minutes. Afterwards, we opened the furnaces' doors and filled them with more bodies. When the transports from Hungary arrived, we worked in two shifts in Crematorium 5, Day shift from 06:30 AM to 06:30 PM, and night shift from 06:30 PM to 06:30 AM. This job lasted about 3 months, for the Crematorium was not enough, and pits were dug next to it - 3 big ones and 2 smaller ones. The body cremation process was the same process used near Bunkers 1 and 2. Here too Moll was the cremator. The ashes were taken out in a similar fashion, crushed to dust in special containers and moved to the river. The Crematoriums' ashes were first buried in special ditches, and later on, as the Red Army started hitting, Hess, the commander of the camp, ordered the ashes to be dug out and moved to the Sola river.

The Gas chambers in Crematorium 5 were approximately 2.25 meters high, for I couldn't reach the ceiling by reaching up with my hand. The ceiling stood about 25 inches above the doorway. The lower edge of the lattice through which the Zyklon gas was poured into the cell was within reach of an average men lifting his hand, but Shteinmetz had had a small ladder on which he climbed to reach the lattice. This was also done by other SS men in different periods, though I cannot recall their names. I do remember, however, Shteinmetz's name, for at the beginning he was in charge of our "SonderKommando" group. I cannot recall his first name. He was a medium-height man, shorter than me, a blonde of 26 approximately. He always got Slovakian girls for various services. I know not in which language he spoke to them.

The supervisor of Crematoriums 4 and 5, along with Bunker No. 2, was HauftScharFuhrer Moll. He was a fleshy, medium height man, his blonde hair sweeped sideways. He had a false left eye, and his age was about 37. His wife, ten years old son and seven year old daughter lived in the town Auschwitz.

During the poisoning, usually present was Dr. Mengele, the camp doctor. He was a tall man, with fair hair, about 40. He always arrived with the Red-Cross van, in which the Zyklon gas was brought. All the group members saw that during the process he stood next to the Gas chamber's door, which had a small lat-

bodies with our hands to drag them outside. On one event we discovered a live baby, who was wholly wrapped in a pillow. Its head was also covered with pillow, and after taking it off it turned out that its eyes were open, and it seemed alive. We brought the baby to OberScharFuhrer Moll, announcing that the baby was still alive. Moll took the baby to the pit's edge, put it on the ground, trod on its neck and threw it into the pyre. With my own two eyes have I seen that when he trod on its neck, the baby moved his arms. He did not cry, so I was unable to determine wether he breathed or not, but nonetheless he seemed different than the dead bodies. Bunkers 1 and 2 contained about 4000 people, Bunker No. 2 more than 2000 itself.

In 1943 we were transfered from the women's camp to camp B II D Block 13, and then on to Block 11. During automn of that year I somehow was rescheduled to the SonderKommando. On intervals between the job, I was part of a wrecking team.

I worked near Crematorium No. 5. Untill May 1944 I worked in gardening, wood cutting and Koks moving, since the Crematorium was activated only in May 1944, when the Hungarian transports began arriving.

The Crematorium work was managed by Moll, and the supervisors were Bogher and Eckhardt. Among the guards were Kurzschluss and Gutz. This Crematorium was built like No. 4. In both were 4 furnaces on each side, each furnace containing up to 3 bodies. The Gas chambers and the disrobing room were partially bellow ground.

Poisoning was carried out in the same manner as in Bunkers 1 and 2. The people were transfered in lorries, and towards the end, after setting the rails to Brzezinka, I was rushed to Crematoriums 4 and 5. The newcomers entered a wardrobe rushed by an SS man named Burger, who told them to hurry so the food and coffee will still be hot. People asked for plain water, but he answered that the water's cold and are not for drinking, therefore they have to hurry, and when they come out of the bathing, they will receive hot tea made for them. When they were all inside, he stood on a bench and addressed them, telling them they had arrived to a camp where the healthy ones will go to work, and where the sick and the women will remain inside the Blocks. He showed them the periphery, and told them that they should first bathe, for if not the camp management shall not allow their entry. After everyone disrobed, they were rushed into the Gas chambers. At first, there had been only three cells, and near the end a fourth cell was erected. The first contained 1500 people, the second 800, the third 600 and the fourth 150. From the wardrobe people entered the cell through a narrow corridor. Inside the cells were signs "to the disinfection". When the cell filled, SS men closed the door. Usually ObersScharFuhrer Moll closed it himself.

Later on, Mengele ordered Shteinmetz to carry out his actions as it was near the Bunkers. He would go to the van with the Red-Cross, take out the gas canister, open it and throw its contents through the lattice in the side wall into the cell. The lattice was pretty high, so he had had to climb a small ladder, here also with a mask on. After some time Mengele would announce that the people are no longer alive, phrasing it "It's over", and together they drove off in the Red-Cross van.

shack. The shacks and the space between them were surrounded by SS and their hounds. The naked people would then go from the shack to the cell. The SS men standing near the door hurried them with sticks. when the cell was filled with people, the SS men closed the door, and Mengele ordered his assistant RottenFuhrer Shteinmetz to commence. He exclaimed "Shteinmetz, get it over with!". Shteinmetz would then take a canister of gas, a hammer and a special knifeout of the Red-Cross van, which followed every condemned transport. He would put on a mask, open the canister with the knife and hammer and pour its contents through the lattice into the cell, and close it. He would then take the empty canister, the hammer and knife and put them back with the mask into the car. This van was commonly called by the germans among themselves "Zenker". I myself have heard many a time Mengele asking his assistants: Is the "Zenker" here? After committing these actions, Mengele and his assistance drove with the sanitary van and we were brought back to the Block. I know not how it was in the beginning, but later on, after such a poisoning, SS guards would stay near the Bunker cell. It actually occured that when the Bunker was left unguarded, crates of gold teeth which were, among other things, kept in the shacks, were stolen.

The bodies lay in the Bunker untill morning, when the Cremation group arrived. The cremation process was the same process as I described in the first day, when I worked in Bunker No. 2. The belongings of the dead people were sorted by a special group and trnsported to EffectenKammer in Auschwitz. The pits were emptied of ashes, usually 48 hours after the cremation. The ashes still contained bits of bone. We saw skulls, knee caps and long bones, and shovelled the ashes to the pits' rims. Then came lorries, on which we loaded the ashes to be transfered to the river Sola. There we unloaded the lorries into the river, under close supervision by SS men, of course. The space between the lorries and the water was covered first by cloths, so that not a single bit of ashes will touch the ground. As instructed by the SS men, we would throw the ashes into the water so it would not sink to the bottom, but be carried away in the current. Afterwards, we would shake the cloths well into the water and sweep the place.

The dead bodies were mainly lying down when the door was opened, many pressed together in layers, and some even in an inclined erectness. Many a cases have I seen white froth on the deads' lips. It was very hot inside the cell, and traces of sweet-tasting gas were still felt. The canisters which contained the gas were made of metal, with yellow stickers, exactly like the ones later used in the crematorium. In both Bunkers mainly jewish transports from Poland, and later on from Lithuania, France and Berlin, were poisoned.

Bunker No. 1 was completely dismantled even at 1943. After building Crematorium No. 2, the shacks next to Bunker No. 2 were also dismantled and the pits covered. The Bunker itself remained to the end, and after a long pause, reactivated, to poison Hungarian jews. New shacks were then built and the pits were reopened. Day and night shifts then worked near Bunker No. 2. I myself worked there for two days. During this time we took the bodies out of the cell a shorter period after the poisoning than before. Therefore it sometimes occured that when we entered the cell we could still hear moaning, especially when we grasped the

dogs they brought.
We were divided to several groups. Myself and 11 more men's job, it became clear, was to drag the bodies from the shack. We received Gas masks and were instructed to the door. Moll opened the door, and only then did we see that within the shack lay the bodies of people of varying ages, and both sexes. Moll ordered us to take the bodies out to the yard. We started by taking each body four at a time, which raised Moll's anger. He rolled up his sleeves and threw bodies to the yard through the door. In spite of his example, we told him we could work as he did, and he allowed us to resume the work in pairs. When the bodies had all been laid in the yard, a dentist, guarded closely by an SS man, took out all the gold teeth. A barber, also guarded by an SS man, also came and cut the bodies' hair. Afterwards, another group collected the bodies and loaded them unto carts which stood on narrow rails, leading to the pits. The rails went between two pits. One group was busy preparing the pits for the cremation. They first put thick logs at the bottom, thinner branches upon them in criss-cross, and finaly dry branches. Another group received the bodies from the carts and threw them into the pits. When everything had been prepared, Moll poured kerosene in the four corners, lighted an ebonite comb and threw it to where he poured the kerosene. The pyre built up and consumed the bodies. During all this process, we stood in front of the shack and watched closely. After the bodies were taken out, we were forced to clean the shack, wash the floor with water, spread sawdust and white-wash the walls. The shack was divided inside into four cells: the largest could contain up to 1200 people, the second 700, the third 400 and the fourth 200 to 250 people. In the largest cell's wall there were two lattices. The other three had but one lattice.
These lattices were closed by a wooden door. Each cell had a different entrance. On the main door was a sign warning: "High Voltage, Danger". The sign was seen only when the door was closed, and when open, a sign could be seen saying:"to the bathing". Those condemned to die in the cell saw the other sign, posted on the cell doors, which said: "to the disinfection". Behind this door there was of course no "Disinfection", for it was the door through which we dragged the dead bodies out to the yard. The description of the cell as I have given was drawn by Eng. Nussel of Auschwitz. This cell was called Bunker No. 2. Apart from it, about 500 yards away, was Bunker No. 1. It also was a brick building which had but two cells, containing a whole of up to 2000 naked souls. These cells had only one door and one lattice each. Next to Bunker No. 1 stood a barn with two shacks. The pits were further away, where the hundreds of carts served on the rails. At the end of the first working day we were led to the camp, not to Block 14 where we left that morning,but to Block No. 2, to which returned also the second group. As it happens, they were working in Bunker No. 1. The Block was separated from the rest of the camp by a wall. We were forbidden from associating with other Blocks' prisoners. The poisoning of prisoners did not require the whole group. It was usually done at night, when about 20 of the men were picked to help in this work. The poisoning itself was done mainly by SS men, by bringing the people in lorries to the shacks. We would then help the sick to dismount and undress in the room. They all disrobed in the

AN ACOUNT
Shlomo Dragon

Auschwitz, 10-11 of May 1945. The investigating judge of the Krakow district Van Sehn, member of the investigating committee of Nazi war crimes in Auschwitz, by advice and presence of Dr. Ian Sygmund Rubbel based on clause 254 regarding paragraphs 107, 105, 115 and 124 to criminal law. Hear the testimony of Auschwitz concentration camp prisoner, whose number is 80359, testifying as follows:

My name is Shlomo Dragon, born on March 19th 1922, in the town of Zhuromin, Scherptz district, to Daniel and Malka of the Beckermann family (both are not among the living), not married, tailor by trade, jewish, a full citizen of Poland, who prior to encampment lived on No. 1 Biezhun St., in Zhuromin, now probably in No. 1 Warsaw St.

I arrived to Auschwitz in a transport of about 2500 jews of both sexes and varying ages from the Mlava Ghetto on December 7th 1942. We were received by the commander of the camp, Fluge, Raportfuhrer Pallitch and the camp doctor, Mengele. As we arrived we were driven under the Selection scourge, thus being seperated into two groups - women and children on one, men on the other. From the men, 400 were selected (myself among them) to be marched afoot to the Birkenau-Brzezinka camp. The rest of the men were joined to the women and children, and they were all driven by lorries outside of the camp.

Our group was located in shack No. 3, in a part of the camp later designated for women. We were later transfered to the old "Sauna", building No. 22 and building No. 14 in the same part of the camp. On the evening of december 9th SS men Moll, Fluge, Pallitch and Schebe along with Mikosh, the work schedulist, arrived to Block 14. Moll announced he will select from amongst us workers for a rubber factory. Each one approached him, to be questioned about his occupation and to be observed. If he was regarded strong and healthy, he would be passed to the group of rubber factory laborers. My brother and myself declared we were tailors, and were selected by Moll and his assistants to the labor group. The next day, December 10th, after the groups left for labor, he reached Block 14 and ordered:"SonderKommando out!". We therefore deduced we were part of a special group, and not ordinary rubber laborers. We could not report what is this "special group", for we received no explanation as to our duties. We stood as ordered in front of the Block. We were immediately surrounded by SS men who led us in two groups, 100 men each, outside the camp. We were brought to a forest in which a straw-roofed shack had stood. The windows were blocked with bricks and on its door was a sign: "High Voltage,Danger". 30 or 40 yards away were two wooden shacks. On the shack's other side were four pits, 30 yards by 7 yards across, 3 yards deep. The pits' rims were pitched and charred. We were made to stand in front of the shack, and Moll announced that we are to work in cremating old people with lice, we would receive food and lodge within the camp, and unless we worked we would be beaten. He assured us that those who will not work will taste their sticks, and feel the wrath of the

help our parents, sisters and brother to escape and join us. My father and elder sister stayed in Warsaw because my father was ill and my sister was taking care of him. They both starved of hunger. My mother, brother and younger sister did manage to escape out of Warsaw and join us, yet, after a period they were sent to the death-camp Auschwitz. My brother Shlomo and myself were sent to Birkenau where we met other Jews from Zhuromin.

We stayed in Birkenau for over two years. Fortunately we stayed alive. We came to Israel and have been living here to this very day.

We together with other people from Zhuromin decided to build a memorial for our town's-people who were exterminated on which are engraved the names of the families so that they will be remembered - not forgotten.

The fate of the candlesticks

The becomings of the candlesticks are incredible. For 50 years they have been in exile in Poland, knowing nought of Shabbath candles or holidays' candles. They lay in exile, "mourning their fate", while days, weeks, months and years went by, hoping for redemption, which failed to arrive. 50 years had passed, and the day of redemption from amongst the "Goyim" had arrived. So many tears had my mother shed and so many prayers had she said when lighting Sabbath and Holiday candles, whispering "Lehadlik Nerr shell Shabbath". 50 Years, standing, awaiting redemption, which matterialized finally. From now on you will once again stand on a jewish table at Shabbath and at holidays, and we will once again light the candles, and you shall beautify the table with your holiness.

MY BIRTH-TOWN ZHUROMIN

Abraham Dragon

I wish to describe my birth-town to the young generation.

The town of Zhuromin was a small town with about half of its inhabitants Jewish. They lived in the center of the town. Some were shop-keepers, others shoe-makers, tailors etc. They did not earn a lot of money but they lived respectfully. It was a small town but had a rich cultural life. There was a "cheder" where Torah was taught. In another "cheder", Hebrew was taught. Years before the war, a library was established named after the writer I.L. Peretz. In the great hall of this library, plays were raised, lectures were given etc. There was also a foot-ball team in town.
There were institutes in our town, for social services like "Bikkur Holim" that gave free medical service to those who needed it. In 1938 "Tipat Chalav" (child care Center) was established with the help of the Zhuronim Jews who emigrated to the U.S.A. In this child care center, they used to give a roll and a glass of milk to every child.
Politically all the parties that existed in Poland existed in Zhuromin too. Life carried on like that until the Second World War broke out. On the second day of the war, all the youngsters - Christians as well as Jews were ordered to leave the town. The town was attacked by German planes and that was when David Goldak of our town was killed - the first victim of the war.
A short time after that we got back home and no Germans were seen in town on Yom Kippur evening. That night some Germans came to town and made a list of the Jews who lived here. They got back on the morning of "Shmini Azeret" (the last day of Suqqot) and ordered all the men aged 18-45 to be at the municipality at a specific hour. Then they separated the Jews from the Christians. The Christians were sent back home and the Jews were expelled to Lidzbark. There we had to collect potatoes. On that "Simchat Torah" night the Jewish "Shul" (synagogue) was burnt down.
On "Chesvan" 26 (the second month according to the Jewish calander) all the Jews of our town were expelled to Warsaw. On this day a Jew named Izchak Lapko was shot. He was the first victim of the Holocaust (and that was why we decided that this day would be the memorial day for the Jews of our town who got killed in the Holocaust).
As we got to Warsaw, we had no dwelling place. So a few families of Zhuromin found dwelling in the Shul (synagogue). We, the youngsters, did odd jobs to bring bread to our families. Conditions were terrible. It was very cold and we had no warm clothes. We lay paper on the floor and covered ourselves with paper. This was our only means of keeping ourselves a bit warmer.
After a short period, the Germans established Warsaw Ghetto and we were left jobless. We used to sneak secretly out of the Ghetto, evoding the Germans, to bring into the Ghetto some potatoes and corn. We used to sell the stolen "merchandise" and used the money we got, to get supplies for our families.
A short while later, the Germans planned to send my brother Shlomo and myself to a concentration camp. We left the Ghetto secretly and got to Plonsk, all by ourselves. Our parents, sisters and brother stayed in Warsaw. We earned our living by working for farmers in the nearby villages. A short period later we sent a message to Warsaw to

which were intended to be used against those Jews who were saved.
You can imagine what a trying situation this was for me. All along the train ride to Mlava I was afraid that at the Mlava railway station I would meet someone who would recognize me and betray my true identity. Therefore I tried to rid myself of my "friends" as quickly as possible. In Mlava, I found a handful of survivors, among them two girls, Leah Bromberg from Mlava, and Bebba Epsteln from Pruzhane whom I knew from the concentration camp. After obtaining forged West German identity papers, six of us - the two girls and four young men - succeeded in escaping from Poland. After two weeks of trial and tribulation travelling through Germany, we finally made it to the English sector and from there to the city of Marburg on the Lahn River.
We remained in Marburg for three months. Thanks to the Jewish soldiers serving in the American army we were able to correspond with our families in Israel, America and Uruguay via the military postal service. I passed up the opportunity to immigrate to the United States even though my grandmother, four uncles, three aunts and their families lived there. The deep emotional bond which was established during the arduous journey tied my destiny to that of Bebba Epstein. We decided to build our home in Israel, where she had two brothers and two uncles. Our immigration requests to Israel were granted through the efforts of a Jewish officer passing through France on his way to the United States, and the papers were sent to us in Germany by a Jewish soldier. Thanks to them we reached France, where we were received and cared for by emissaries from the Land of Israel. We arrived in Israel aboard the illegal immigration ship "Tel Chai" in March, 1946.
To my amazement the white sheet, which saved my life when I jumped from the railway car, is still in my possession, though I have no idea how I managed to hold into it throughout my long journey. No sheets were distributed in the concentration camp but I had a friend who worked in the camp laundry, and perhaps most incredible, two letters were embroidered on the sheet - my initials.
I'm not a writer and I lack the talent to express all my emotions and all that I experienced during the years of the Holocaust. I wish, however, to leave a living testimony to future generations, so that they shall know the history of our people, always to remember and never to forget.

On the eighth day it is the custom to commemorate those who passed away. Although I was far removed from religion, I decided to commemorate my father, as I had since my childhood. I then commemorated my mother who perished at the age of 52, and my sisters Bilha aged 19 and Bruria aged 14. I cried incessantly over my loss as well as the loss of most of the Polish and European Jewry. I didn't believe that all of the prisoners transported to the heart of Germany were alive. There I was, a young Jewish man all alone, desperately surviving under difficult conditions.
Following the liberation of the city by the Russians, I returned to the bakery. I then had to deal with a very embarrassing situation. The city had been the site of a dispute between the Poles and the Czechs as to who was in control. The Czechs found a liberated prisoner and asked him to serve as mayor since they felt his past prepared him for this job. When the Poles got word of this decision they took me to the municipality building and asked to appoint me as mayor. I somehow succeeded in extricating myself from all this, claiming that I wasn't a native.
On the first night after my liberation, I couldn't fall asleep because of excitement and uncertainty as to my future. The baker's wife, her sister and their maid, fearful of being raped by the Russians, ran away and spent the night in a fortified home. While alone in the apartment I discovered a record player, and thought that I might also find some records and in this way pass some time. I opened one of the cabinet doors and found several old records. I picked them up and was astonished and shocked at my find. I was holding hebrew records in my hands! I put on a record of choral music called "The Western Wall" and heard a melancholy melody accompanied by crying and lamentation. I broke into tears, not certain in which world I was living. I came to the conclusion that the house originally belonged to a Jewish family. This factor motivated me to leave as soon as possible (before the women returned home).
For two days I walked; first to Auschwitz, Warsaw and finally to Mlava. At the Katowitz railway station, I found out that there was no more room left on the train. I walked around the platform and jumped through an open window on the other side. A railroad policeman approached me, pointed his gun at me and ordered me to alight. I pulled up my shirt sleeve to show him the number tattooed on my arm and shouted, "Whom do you think you're sending away?" This worked like magic, both the policeman and the people all around looked at me as if I were holy. They took me into one of the compartments, vacated a seat, and showered me with food and drink.
I feel it is my obligation to mention the triangle tattooed on my arm underneath the numbers which symbolized my Jewish identity. It is because of the presence of this symbol that, while staying at the bakery, I took a piece of sandpaper and rubbed the spot until it bled so that the scab would cover the triangle. As a result my Jewish identity wasn't revealed on the train ride.
When I finally reached Warsaw I went to the northern railway junction, where the trains left for Mlava. The station was completely demolished with no sign of a railroad. There I met two Poles who were also headed for Mlava and I told them that in that town I had four friends who had studied with me at the technical school. After hearing their names they exclaimed, "You're one of us!" They then gave me food and drink. They carried a small suitcase with them as they walked down the track, which was passed from hand to hand every now and then. I offered to help out, and upon lifting the case I remarked that it was small but heavy. I then discovered that the suitcase contained smuggled arms

my destination.
I located the Chichetski family bakery which at the time was run by the wife, since her husband was in a concentration camp. He was charged with underground activities after being betrayed by one of the underground members - a doctor named Galushka. I uncovered considerable information regarding their activities through my letter-writing and this proved invaluable in establishing a relationship with is wife.
When I arrived at the bakery I knocked on the window pane. The wife opened the counter and asked, "How many loaves of bread?" Because of the curfew I was in an extreme rush. I responded with a question: "Is your husband already home?" She replied with another question: "Are you from Auschwitz?" "Yes", I answered, whereupon she opened the door for me. When I entered, she sat me down next to the table and offered me food and drink. I broke into tears. She asked me why, and I informed her that I hadn't sat at a table fit for humans in six years! I immediately told her about my relationship with her husband, making a point of mentioning the name of the informer. This was the most significant proof of the validity of my words. In the midst of the conversation, I discovered that unlike her husband, she was an anti-semite. I therefore took special care not to reveal my identity. In order to avoid praying and crossing my heart during the meal, I told her that if God could do what He did to our Poland during the war, I didn't believe in God. This exempted me from all responsibility to pray or perform Chrisitan rituals.
She prepared a bed for me. More than anything my main fear was that I would inadvertently reveal my Jewish identity in my sleep. The wife, a "woman of valor", knew how to establish ties with men in the Gestapo, and by bribing them was able to save her husband's life. One man from the Gestapo visited her regularly and informed her that many of the prisoners had succeeded in escaping but that appropriat action had been taken and all of the escapees were caught. In my heart I laughed at her and at the man from the Gestapo who remained unaware of my true identity.
After six weeks of rest one of the bakery workers discoverd that I was being hidden by the baker's wife. I was forced to leave this hideout and find shelter among other families whose relatives were interned in Auschwitz. I received their names because I insisted that it was their obligation to help me, posing as a member of the "White Eagle" underground from Pomerania. I took advantage of the fact that I was familiar with the city of Grudziondz (the place where I had lived while studying at the technical school). Indeed once, while staying at the bakery, I was visited by a man from this city who apparently intended to verify my claimed identity.
I spent the next seven weeks living in sub-human conditions until being liberated by the Red Army. I slept in a haystack, was unable to shower or shave, and practically had no food. My host was one of the village farmers whose cousin had been killed in Auschwitz. I was able to stay there by convincing him that I was his cousin's close friend.
While lying idle inside a stack of hay, as if in a grave, I allowed myself to sing parts of holiday prayers which as a boy I had sung in the synagogue choir in my hometown. One evening during the month of April I noticed that the full moon was approaching. Knowing that Passover can't fall on Monday, Wednesday or Friday, I decided that the first day of Passover would fall on a Thursday, based on the position of the moon. I then counted eight days (since it is customary to celebrate eight days in the diaspora).

lost their lives after throwing their german "capo" into a furnace, cutting the camp's barbed wire fence and running armed with weapons into the fields. Meanwhile, the Germans discovered that gunpowder had been stolen, and four of the Jewish girls paid for this with their lives. May their memory be blessed.

On January 18, 1945, after 26 months in Auschwitz, I set out on a journey with the rest of the inmates. This journey took its toll in the death of many thousands of male and female inmates who had managed to survive until this point. After four days we arrived at the Wodzislaw Railway Station. We were packed into freight trains, groups of 100 people were packed into each railway car. Fate had it that our group was assigned to the smallest car, a ten tonner. Since it couldn't contain the whole group, five people from the right and five people from the left were ordered to board neighboring cars. There wasn't even enough room for the guards in our car. The severe crowding and the fact that there were no guards present enabled us to plan an escape.

I made an offer to my friend Yitzhak Perl and he agreed. Our train stood on a railway line which was laid above four intersecting tracks. The train couldn't depart because of a red light, and I took advantage of the delay and purchased a civilian coat from one of the inmates in exchange for half a loaf of bread. Perl had second thoughts and regretted his decisison. Then, without hesitation, Mendel Friedman from Neistat volunteered to join me on my mission. I explained my simple plan to him: when the train started moving out into the ledge of the car, and before the train picked up its full speed, we each were to jump to opposite sides. We arranged to go to an isolated hut in the field, since it was highly unlikely that Nazi Germans dwelled there. The plan was to verify where we were located and decide on our next destination.

The operation began with each of us departing in a way which seemed to foretell his fate. Mendel said, "Guys, if you hear gunshots, you'll know we didn't make it". I said, ""Stay well, I'm going". After jumping we laid on both sides of the track. The train passed by at a slow speed. When the last car went by I noticed an S.S. man running after the train and then suddenly stopping next to us. We had been covered in sheets which camouflaged our bodies in the snow. I managed to quickly cover my head again with idea what was happening with my friend. I heard the click of a revolver and a gunshot hit my friend. I heard him moan. After an instant I heard another click and yet another bullet hit his body. At this moment I blacked out, convinced that this was the end of my life. After an unknown period I regained consciousness and heard my friend's final moans of death. I sensed that the S.S. officer was standing over me, poised to kill my any second. This uncertinty almost drove me to madness, After much deliberation, I decided to slightly lift the sheet above my eyes and see what was ahead. I saw only my friend's body, uncovered and almost quiet and I didn't see the S.S. officer in front of me or anywhere in the vicinity.

I realized that there was no point in remaining at the site of the disaster, for I couldn't help my friend. I could only leave and do alone what we had planned to do together. I reached the hut and discovered that I was eighteen kilometers away from the city Novi-Bogomin. I instantly recalled that while in the concentration camp I had written short letters in German for a Pole named Chichetski, whose wife lived in this city. Having no alternative, I folded the sheet, put on woolen earmuffs in order to conceal the fact that hair was missing from my head, and then, on a clear moonlit night set, out on foot opposite the German army troops on their way to the front. After three hours, I reached

contemplate our situation. I thought of those who believed that it would be to our advantage if we complied with the Germans and exploited our brethren. Conversely, I reasoned that since in any event there was no prospect of our escaping alive it would be pointless to torture fellow Jews. If we were destined to be saved, then we were surely better off remaining human.

For a while I served as head of a construction crew of 10. Often I had to fit in as a substitute worker for someone who had "business" to take care of with one of the civilians who worked with us. I managed to extricate myself from this work and was accepted to a group which worked on agricultural experiments. They were attempting to grow a certain type of flower from which latex could be extracted. Another group worked on growing flowers and vegetables. It was occasionally possible to "steal" several tomatoes or cucumbers and exchange them for additional bread or soup in the camp. This made life a bit more bearable, and the experience taught me a certain principal of life - as long as one is suffering from starvation, he has no time to think about anything other than how to obtain an additional slice of bread or bowl of soup. We were in "good spirits". We had no time to philosophize or ponder the future. On the other hand, during the times when we were able to acquire some food (at the risk of our lives), we would sit around and began talking about what awaited us in the future.

On June 6, 1944, while working on a beekeeping project with an S.S. expert on the subject, I noticed a newspaper held in the hands of the Nazi's friend. The headlines reported the opening of another front in Normandy, France. Whatever the situation was, the Germans weren't going to keep us alive, so our mood soured dramatically. And so the days, the weeks, and the months passed in Auschwitz: selections, deportations to other camps, endless hardships, rumors and prophesies. Although the news of the front instilled a certain hope in us regarding the future, the fullscale extermination of Hungarian Jewry continued - 20,000 people per day.

Many of the old-time inmates refused to remain silent and took an active role in the underground. Some passed on information updates from a foreign radio station picked up by a hidden radio. Girls who worked in the manufacturing of ammunition succeeded in confiscating small quantities of gunpowder and transferring them to the Zonder-Commando groups (whose job it was to burn the bodies of the dead). In addition to several grenades in their possession, they built home-made bombs. Also significant was the acquisition of a thirty-six bullet revolver purchased from an S.S. man by Chaim Burstein of Mlava. He paid $2,000, which had been transferred at the risk of death by the prisoners who sorted the objects of the dead.

The ammunition was then transferred by Vollek Newman and me to our workplace in preparation for the escape of three Jewish leaders. To our chagrin, the plan was never actualied. The ammunition was later transferred to Hershel Itzkovitz (Lempek) who today resides in London. He hid with Vollek and another man in camp territoty after the inmates were sent on the death march to other camps.

I would like to commemorate the blessed memory of "Vollek" Zev Newman, born in Zirardow who died a heroic death during the War of Independence.

After the extermination of the majority of Hungarian Jewry, the job of the Zonder-Commando became superfluous. Through various schemes the Germans liquidated most of them until only 200 remained. The Germans planned on killing another 100 of them at the end of October, and it was then that a rebellion broke out. 100 young men

doned army camp in Nosarzewo, which prior to the campaign against Russia had served as a German base. My job was to maintain the locks on the huts. After our release from Nosarzewo we were once again sent back to the Mlava ghetto.
On November 8, 1942, 2000 of us were assembled inside a flour mill. The next day we were taken to the train station, headed for Auschwitz. Of course, we had no idea we were going to Auschwitz nor what awaited us.
Another image remains imprinted in my memory. As we passed Czestochova, we saw a group of famished Jews working on the railroad tracks. At the risk of losing their lives, they signalled to us what was in store by placing their hands around their throats, nevertheless, we refused to acknowledge the significance of what we had seen. We continued to think that we were simply on our way to work camp. The truth was that our group was relatively lucky. Out of 2000 persons, 530 men and 360 women were selected for work camp. After a month and a half there was another selection in the women's camp and this time only 10 women remained alive. The men were more fortunate. 130 young men were chosen to go to construction school. This gave them an additional three months before the next "selection". The initial period was the most critical. Adjustment to the camp conditions was especially difficult for those who arrived in Auschwitz whom prior to their arrival were "sheltered" by their parents. All of a sudden, upon entering the camp, they had to fend for themselves. Many were broken in spirit. Some committed suicide by walking up to the electric fence, where they were either shot by guards or electrocuted by the electric current.
We received food rations which didn't provide adequate nourishment. Twice a week we received a double portion of "salami" and bread which helped a bit. We were under the impression that the double rations were supplied by the Red Cross, but 10 days later after receiving three such rations, the supplement was stopped. Those who had been in the camp longer than us tried to console us. They told us that apparently the Germans were hoarding bread in order to hand out larger portions for the Christmas holiday. Christmas passed, but we didn't receive any extra supplement. Many prisoners starved to death.
After on month everyone lost considerable weight, and we turned into "muzelmen". A rumor broke out that the Germans were distributing whole loaves of bread to everyone. This is indeed what happened, but a great disaster, apparently planned in advance by the Germans, resulted. Most of the prisoners couldn't control their hunger drive and ate the entire loaf of bread in one sitting, causing them to fall sick with dysentery. Their stomachs couldn't digest such a large portion of food and consequently they died. Since I had endured difficult times prior to the war, I was able to predict the changes that take place under impossible conditions when humans lose their humanity. I witnessed sights such as one person dominating over another, and humon beings behaving like animals by eating food discarded by someone else.
I recall the relatively easy period during 1944 when Hungarian Jews arrived in Auschwitz. I saw a Jew with what was once a round belly who looked like someone who in the past had been well-established. he was bending over a large wooden barrel - a container for soup which was dished out to the prisoners. He scraped the sides of the barrel with his spoon and fed himself spoon spoon. This picture may not seem heart-wrenching, but it is etched in my memory.
While standing in line during inspection (which sometimes lasted hours) I had time to

that this would enable me to help out as much as possible.
Every day our situation in the Warsaw Ghetto grew worse. Suffice it to say that the ghetto's inhabitants were forced to buy potato peels which they then cleaned and cooked in order to fill their empty stomachs. Many diseases (some previously unknown) became prevalent among the Jewish population, causing significant losses. This is not the place to elaborate on life in the Warsaw ghetto. My consolation was the knowledge that I didn't forsake my family even at a time when I also was extremely impoverished. Every cent I earned I sent to my mother and two sisters (My step-father had passed away in 1941).
The acts against the Jews in Warsaw continued. The ghetto was made even smaller and my mother and sisters were forced to move to another "residence". The last news I recieved of my family was from my little sister, who was 14 at the time. She wrote that my mother and older sister Bilha had died of starvation in April, 1942. Unfortunately, I have no information about the death of my little sister Bruria. I mourn their deaths and I will never forgive Germany until my final day and I will strive to pass on my hatred for the modern-day Amalek nation to all future generations!
While in Mlava during the summer of 1941 I was sent to forced labor together with a group of 100 youths. We paved the road linking Grodosk and Pshasnish. I tried to ease their suffering through my contact with the German commanding officer and by providing first aid. Prior to our departure, a man named Yeshayahu Kshesta (whose job was to send forced laborers to the Germans) approached me. He handed me a sum of money to be used in the event of an emergency since he had no idea what awaited us in the work camp.
When we arrived at our destination in the village of Charnitz, I handed over a list with the names of the group's members to the man who was designated as our commandant. Since he had difficulty reading our names, I offered my assistance, and he then appointed me as his unofficial aide. He had me toil eighteen hours a day. In addition to my maintenance duties in the camp I worked in his office as a translator until late at night. After a short while a misunderstanding arose between us and he sent me to work in road construction. The work conditions were extremely difficult. We slept on a flimsy piece of straw spread out on the floor. The work on the road was back-breaking but fortunately there was still sufficient food at this time. In addition to our regular food ration I obtained a permit from the Germans which enabled me to buy salami in exchange for official payment at the local butcher.
On June 21, 1941 we spotted a squadron of the German Luftwaffe flying overhead on a mission to bomb Russia. This didn't change our routine in the slightest and we had to continue working until the snowstorms began. Afterwards we were sent back to the Mlava ghetto. We continued working mainly ploughing snow on locals roads.
Our troubles multiplied every day. In the spring of 1942 four Jews were hung because of monetary violations. A short while later the Germans laid siege on the ghetto and captured 100 Jewish hostages who were unable to prove that they were employed by the Germans. Afterwards, 17 men and two women from the local Jewish police and Judenrat were shot in front of the ghetto's entire Jewish population. Of the 100 Jews taken hostage, 50 were released in return for a ransom of gold, jewelry and furs. The 50 others were shot and buried in a communal grave.
The Holocaust was "closing in on us" day by day. We spent the summer in an aban-

The Germans began worsening our lot in a systematic fashion. Most difficult was when they began rounding up Jewish children in the streets and sending them to work camps in the east. After witnessing this with my own eyes, I resolved to take fate into my hands. At the end of 1940 I decided to leave my parents since in any event I was unable to help them.
I planned to return to Mlava near Zhuromin in order to salvage some items and then transfer them back to Warsaw.
By this point it was already quite risky and expensive to leave the Warsaw Ghetto, but I had no other option. I had to devise my own system of escape. The Poles were still allowed to travel by streetcar through the ghetto - under police guard. I decided to hop on the last car as it swerved around on Noviniarska Street. The policeman, who luckily was stationed in the first car, didn't notice me. I had an empty sack under my arm, so I could pass for a polish smuggler who was returning after smuggling his goods into the ghetto. Indeed, the Poles looked upon my with wonderment and contempt, but my Aryan features kept them from suspecting that I was Jewish. The worst they could have possibly thought was that I was providing services for the Jews.
During the train ride from Mlava to Pomichovek, (a border station between the Reich and General Government) I risked my life several times. I passed through the Narev marshland and returned with the booty from Zhuromin to my family in Warsaw. On one of my trips I had an experience which was both tragic and comic. Upon reaching the Pomichovek railway station all of the smugglers aboard would look out the window as if to "get a whiff of the air" on the border. It was then that I realized that the Polish smuggling rings were superbly organized.
Children were lined up for kilometers before the station waiting to welcome the train's passengers with a tip of their hats. All of a sudden I saw everyone grab his belongings and throw them out the window, and since everyone else did, I did likewise, Upon arrival we had to walk through the station's main building in order to hand in our tickets. At this point it became apparent that this was a trap and there was no way out.
We were all assembled and the men and women were divided into two groups. A police officer approached me since I was the first in my row and asked, "Are you a Jew?" I answered "yes" and promptly received a slap in the face. The officer turned to the next in line and repeated the question and since I had answered in the affirmative, he also replies "yes". The German was quite annoyed and hit the man several times, third man in line also answered "yes"! Apparently, he didn't understand the question. He received a barrage of punches and kicks. The women standing on the side sensed the mistake and began shouting "nicht Jude", meaning, not Jewish. As it turned out, I was the only Jew in the entire group. In the end, after extensive searches I was released and allowed to cross the border back to Warsaw. All the other males were arrested and sent to camps in Germany. It could be that my decision to tell the truth was wrong, but ultimately I saved my mother undue worry because she never would have known my whereabouts. While crossing the border I met two Polish women who were amazed by my release and refused to believe that I was indeed Jewish. "We know the "truth" they remarked, "but you have a Jewish head on your shoulders".

My period of smuggling ended because there were no more goods left in "Zhuromin" to bring back. Consequently, I decided to stay with my mother's relatives in Mlava. I felt

break, the Jews were deported to an area abjacent to Sharptz, the railway station. They passed through the street where I lived with my family. The sight of the deportation reminded me of Hirshberg's painting "The Driven". The cries of terror, the voices of those calling out the names of children and parents, searching for each other in the darkness - this scene caused me to break into tears.

At that moment I decided that our family must also join the deported. My rationale was that this move would prevent future suffering - we wouldn't be caught in the search for relatives.

I remained close to home because we still couldn't believe that the entire Jewish community would be deported. We were convinced that the Germans would simply allow the Poles to rob and loot the Jewish property and then let the Jews return. This is not what ensued. That day I discovered that several Jews had remained in town but they were required to appear before the Germans to be searched and then deported.

I decided to also leave and join the deportees, who by this time were already outside the town's limits. My provisions for the trip were a loaf of bread and an old bottle of wine, prepared years before by my mother's aunt Gela Rakover. The wine was fermented at the time of the birth of Gela's granddaughter Ferka and put away in storage until her wedding date (a celebration which, most unfortunately, never took place). I was not about to leave this special wine for Israel's enemies. While we were walking, I shared the wine with Avraham Zilberstein; we finished every last drop. I saved the bottle and filled it with spring water, to be used during times of need. Indeed, shortly after the Germans loaded us into closed railway cars, they began pushing around several youngsters, one of whom was Mottek, the son of Shlomo Crata. The crowded conditions made us all very thirsty, and I decided that this was the time to pass around my water bottle to the children and pregnant women. I won another Mitzvah by giving Yoav Garfunkel an injection when he fell ill.

Our first stopover was at the town of Pomiechuvek located not far from Novi Dvor, near Warsaw. We were "greeted" by a new calgasi (division) of the Reich's troops. Once again we were searched for silver and gold and severely abused. We then crossed a temporary bridge across the Bog and arrived in Novi Dvor, which was under the jurisdiction of the Polish General Government. This was an autonomous area and it was here that the Germans assembled most of Polish Jewry. The majority of "Zhuromin"'s Jews were then transferred to Warsaw. This was the beginning of a terrible period of cold, hunger and poverty for all of the jews who had no choice other than to stay in Warsaw's synagogues.

The synagogues took responsibility for the absorption of the destitute. This accounted for 95% of the Jews in Warsaw. They were unable to find alternative housing in the already densely populated Jewish community. Bitter was the fate of these refugees. I recall a horrible sight. Once, when walking down the street, I met Bar Rizovi, a former wealthy wheat merchant from our town. He was heading down Muranovska Street with a wooden tray tied around his neck. Displayed on the tray were shoelaces, shoe polish and notions - all for sale. I turned my head the other way so as not to embarrass him.

The troubles were endless, The Germans chased the jewish youth in the streets. Once, the Germans ran after a boy named Chanoch, the son of Issacher Fridenberg but Chanoch managed to escape to his home. The Germans caught up with him and shot him in front of his entire family.

last years prior to the outbreak of World War II, "Zhuromin"'s Jewish community suffered immensely. The government disseminated anti-semitic propaganda and banned Jewish merchants and tradesmen from working. Only a select few received Aliya certificates or managed to immigrate to Latin America.
After graduating trade school in Grudzondz, I was unable to find employment because I was Jewish. In contrast, my classmates were promised jobs two years before they even finished their studies!
This reality prompted me to borrow a small sum of money from my cousin Mirel. I then set out to Warsaw to find a job. The year was 1938, just after the Suqqot holiday. Since I was unfamiliar with the city, the first thing I did was to purchase a map. Next, I went to the main post office and checked through the local phone book for addresses of metal-processing companies. Each day I planned an eight to ten hour walking route around the city because I couldn't afford to pay bus fare. After five exhausting weeks, I finally found a job. Unfortunately, the pay was one-third of an average salary. It was a difficult time for me. Still, in spite of my low wages, I was proud that I was able to support myself.
1939. Hitler exerted political pressure on Poland which ultimately led to the outbreak of World War II. It is hard to describe the extent of hunger and suffering in the besieged city; the fear of death aroused by the sight of thousands of dead bodies.
On Rosh Hashana the Germans sent out fliers to the city's Jewish center declaring: "For you Jews, we are preparing a special New Year's celebration". On the eve of the holiday the Germans bombed Warsaw. The Jewish quarter was especially hard-hit. Many residents were killed in this attack. On Yom Kippur once again they bombed the Jewish center. After two days, Warsaw conceded. Imprinted in my memory is the picture of the German army marching through the capital of "independent" Poland.
Since "Zhuromin" wasn't situated near a main thoroughfare or railway line, it was not severely affected by combat activities. Goldack's son David was "Zhuromin"'s first casualty, but his death resulted from his rush to escape from the town.
Hunger and the critical food shortage were the main factors in my decision to leave Warsaw. Thanks to my aryan appearance, my mission was successful in spite of the German guards and the Polish police I encountered on the way. After walking for over one-hundred kilometers, I finally reached "Zhuromin" on Simchat Torah. This day was more reminiscent of Tisha B'Av because the previous day the synagogue had been burnt.
As soon as the German police established a foothold in the town, it instituted a wide range of anti-Jewish measures: not allowing Jews to walk on the sidewalks, forcing them to wear labels bearing the word "Jew", forcing to pay a special tax called ""a contribution", etc. After the third payment, the Germans decided to deport the Jews. This was carried out on November 8, 1939. However, prior to the deportation, the Germans sent several hundred youth (I was among them) to forced labor in several estates in the Pomerania. Every day we had to pick potatoes, but received insufficient food in return for our work. After picking all the potatoes we were released and forced to walk home on foot quite a considerable distance. That night, the majority of "Zhuromin"'s Jews were taken from their homes and brought to the municipal lecture hall. The Germans began their search for silver, gold and jewels. The search was carried out with rough physical handling resulting in numerous injuries, mainly among the women. By day-

spread poverty among the Jews, many youths began turning toward communism. Although the underground movement was practically inactive, it directed its energies towards founding a large library with many select titles. The books were purchased with funds collected from amateur theatrical productions and other cultural projects.
The Zionist organization's main activity was the preparation of youth for Aliya to Israel and every year special summer camps were organized. Many "Chalutzim"(pioneers) left their homes and travelled to all corners of Poland to prepare themselves for their eventual move to Israel. They waited for official approval to make Aliya.
During this period there was a dramatic decline in "Zhuromin"'s quality of life. There was no cinema,or sporting events, nor even electricity or radio. In 1926 "Zhuromin" became a city of 5,000 inhabitants, 40% of whom were Jews living in the town's center. At the time, the town's electricity was supplied by a flour mill. The owner was an infamous drunkard. Since he didn't maintain the machines as necessary, they finally broke down. In 1935 the town returned to the "Dark Ages" as it was left with no source of electricity. Three oil lamps lit up the town's streets.
During the same year after graduating from elementary school and completing "Cheder" studies with Mr. Skorupa, I travelled to the city of Grudziondz in western Poland to visit my uncle. While walking down the street, we noticed we arrived at the technological school building. I applied and was accepted to the school, after having received high scores on the entry exams. I was the school's sore Jewish student. The principal of the school, a Jew who had converted to Christianity, couldn't understand why a Jewish boy would want to learn a profession so uncommon among Jews. When he inquired as to my native tongue, I responded,"Hebrew". He was duly impressed, although in actuality we spoke Yiddish at home.
The subsequent period of studies was arduous, in part because of my economic situation and in part because of the rampant anti-semitism which erupted after the death of the Polish leader Pilsudski.
A typical occurance took place one winter-day during religion-studies (from which I was officially excused); classmates asked me to attend the class so they could turn me into a Christian like themselves. They knew that I was fluent in Hebrew and told their priest that I spoke the same language as Jesus. The priest asked if indeed I spoke Hebrew, and I replied, "Jesus spoke Aramaic not Hebrew". The priest was astounded and asked if I knew Aramaic. I answered by reciting the prayer "Yakum Porkan Min Shamaya". Of course, the class continued with a minimal amount of discipline. But the affair didn't end here. In our next class the metallurgy teacher was having difficulty controlling the unruly students. In desperation he shouted, ""Quiet! You think this is a Jewish "Cheder'?" Since I am a proud Jew by nature I indignantly stood up and said: "Mr. Engineer, I learned in a Jewish "Cheder', and for your information there was more order and discipline there than in your religious-studies class!" The class's reaction was quite predictable. Almost every morning on my way to class I was "greeted" with curses and flying objects.
My happiest memories during those years were the days when I went back home to my town for summer vacation.
After Pilsudski's death and the subsequent rise of anti-semitism, the economic situation worsened. Many families lost their savings. Several girls from well-to-do families were forced to relocate to Warsaw in order to work as housekeepers and nannies. During the

A MAN'S FATE

Elimelech Shklar

The town of "Zhuromin", situated in the northern corner of Mazovsha in central Poland, was first mentioned in the eleventh century. Graves from this period were discovered by Poniatovo and consequently the area became known. The forestial terrain attracted fowl and other wildlife which flocked to the area in search of food. The name Zuromin is derived from the root "Zher", meaning food.

In 1767 the land was won by Andzej Zamoiski. He established a church in the small township. At the time, the entire population numbered 312 inhabitants who dwelled in 52 homes. In 1794, the same year that Poland was divided for the second time, a major fire broke out in the town and destroyed 44 homes. By 1811 the population had grown to 719 inhabitants but was still without a single jewish family. Only in the year 1819 did 21 Jews settle in the town (the total population by this time increased to 859 people). At this point there were 110 homes in "Zhuromin", two of which were brick - houses. In 1826 the Jewish population had increased to 276 residents. During the rebellion against Russia in January 1863, Jewish settlers played an active role in the battles in the villages of Poniatovo and Osovka. Among those who fell in this battle was a Jew, Shmuel Pozner.

At the end of the nineteenth century, "Zhuromin" boasted three streets and a synagogue. In 1905 there were nine local bakers. In 1919 an elementary school was founded Mr. Brodetzki as principal. The pupils were all Jewish girls. In 1923 Christian students were added to the roster. There were two Jewish female teachers, Zidovna and Thelimovna. There was also a music teacher, Gralevski, and Kassian the Armenian.

The nearest cities with significant Jewish populations, Mlava, Sharptz and Repen, were thirty kilometers away. In spite of this distance, the area, which consisted of many small villages, attracted craftsmen and shopkeepers from the environs and as such it was possible to make a living from the local population. Unfortunately, there are no existing Jewish records from this early period. It was only towards the end of the nineteenth century that the Jewish population increased to a point which necessitated the establishment of a local Jewish cemetery. Prior to this, the Jews were buried in the village of Kidzbark, which existed as a Jewish center before "Zhuromin".

The Jewish population of "Zhuromin" drifted in two distinct directions as a result of the ongoing cultural development - to the Zionistic resurgence on the one hand, and to the acivities of the "Bund" on the other. The "Bund" played a pivotal role in the education of the underprivileged youth and it's supporters, as well as the organization of workers fighting social oppression, emerged from their ranks. The more educated youth aligned itself with the Zionists, founding the movements "Hashomer Hatzair", "Hashomer Haleumi", and the rightist and leftist wings of "Poalley Zion".

In 1912 Mr. Yitchak Skorupa moved to "Zhuromin". He was affectionately known by his nickname, "The hebrew teacher". This man made his mark with the local youth who studied at his school and who knew him from the Zionist movement. The school produced an impressive number of students well-versed in both general and Judaic studies.

The Bund activists established a library named after Y.L. Peretz and due to the wide-

PROLOGUE
Elimelech Shklar

The remarkable history of jewism in Poland existed for a millennium. The jewish congregation was comprised of three different communities: In the southern parts, Galizia, under the previous rule of the Austrian emperor, Franz Yozzef, jews were living a democratic life, in relative wealth and with broad general education. In the eastern parts lived the Lithuanians, whose emphasis had been the jewish culture, with the main cities - Vilna, also known as "Yerushalaim DeLitta", and Bialistock, origin of the largest jewish organizations; The Zionism and the "Bund". In different parts of Poland lived the third community, mostly merchants and craftsmen.

Warsaw, the capitol, was the main city, attracting jewish intellectuals from all over Poland. About 60 Miles north-west of Warsaw, lived a small jewish community in the god-forsaken town of Zhuromin. Of a populace of about 6000, 35% were jews.

This community earned its livelyhood through commerce and crafts, knowing no crime, but the opposite. The town's poor were helped and travellers from far-away places were housed in a special apartment, reserved for "Hachnassat Orchim", and notes were given for Shabbath meals at jewish homes.There were Charity organizations such as "Linnat Hazeddek", "Bikkur Hollim" including the lending of medical aids and "Hachnassat Kalla".

After Poland was declared independant in 1918, livelyhood was disrupted, which caused many to immigrate in search of better luck. Preferred destinies were the U.S.A., France, Mexico, Argentina and Uruguay. An indication to the many difficulties which youths had to face is the fact that no more than ten were able to attend high-school in the big cities. The remaining jews would continue struggling for living untill WWII.

Our hometown, Zhuromin, was occasinally visited with travelling groups of gipsies, whose women were clairvoyant.

I can clearly picture a gypsy lady, reading the head of our community, Mr. Mendelson's foreseeing palm, the tragedy which was yet to have befallen upon the town's jewish residents. Such prophecy was never made, and had it been made, it would not have been believed. Even as winds of war were blowing from the west, communal life continued on its usual course.

On september 1st, 1939, began six years of war, and a horrible SHOAH was struck upon the jewish people, our townspeople amongst.

Eventually, mere dozens survived the Holocaust, of whom most were saved in Russia, and a minority of concentration - camps survivors.

Assisted by Abraham and Shlomo Dragon, Mendel Braun and Solomon Plotka in the U.S.A., and financed by many of Zhuromin's community, I have erected a monument in memory of those who had not survived the Holocaust. The monument stands in Holon cemetary, and bears the names of all the homes lost in the Holocaust. My hope is that our efforts in recovering the original tombstones of the jewish cemetary, which were used by the Nazis to pave the Ringewirtz family's yard, will be fruitful.

I thank all those who assisted in publishing this commemoration by sharing their experiences, donating their creations and family photographs, as I do my family, who assisted me in rewriting, editing and publishing.

"WE SO DO HONOR"

Our families are extremely thankful for the opportunity to republish this *Memorial Book* dedicated to the memory of the Jewish people of Zuromin who were victims of the Shoah.

The history of our family in Poland... their childhood, their culture and their subsequent anguish brought on by World War II can be found in the pages of this book written by the Zuromin survivors of the Holocaust.

These chapters give a history of their personal struggle for survival and perseverance against fascism. It is a story that has imbued us to continue to strive for a world where bigotry, racism and anti-Semitism will be thrust onto the ashes of history.

In Remembrance:
The Rosenstein and Sklar Families
Teaneck, NJ 07666 January, 2002

ZUROMIN

MEMORIAL BOOK

The Holocaust Remembered